

Лонгин Цетельський

Від легенд
до правди

В-во „Булава“

L O N H Y N   C E H E L S K Y

FROM LEGENDS TO FACTS

Memoirs of a former Deputy to the Austrian Parliament,
Ukrainian Minister of Interior, Deputy Minister of Foreign
Affairs and an outstanding Journalist.

**A narrative regarding the life and events in Western
and Eastern Ukraine during 1918 and 1919.**

**“BULAVA” Publishing Corporation
423 East 9th St., New York 9, N. Y.**

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ

ВІД ЛЕГЕНД ДО ПРАВДИ

Спомини про події в Україні звані
з Першим Листопадом 1918 р.

diasporiana.org.ua

Видавництво „БУЛАВА“
Нью Йорк — Філадельфія, 1960

Copyright 1961 by: "Bulava" Publishing Corp.
423 East 9th St., New York 9, N. Y.

All Rights Reserved

First Edition

Printed in the United States of America
"AMERICA" Printing House, Philadelphia, Pa.

Cover by Wasyl Doroshenko

Д-р Лонгин Цегельський

СЛОВО ВІД ВИДАВНИЦТВА

про Автора та його працю

Спомини д-ра Лонгіна Цегельського, які оце появляються окремою книжковою публікацією у нашому Видавництві, були вже друковані уривками й цілими партіями в українському філадельфійському щоденнику „Америка“, з яким д-р Цегельський був тісно зв'язаний, як його начальний редактор у роках 1943—1950.

Випускаємо на книжковий ринок працю д-ра Лонгіна Цегельського з троякою метою: щоб забезпечити цій праці легший доступ до ширших кол читацької громади, щоб об'легшити доступ до тієї цінної праці тим усім, що студійно зацікавлені в пізнанні останніх наших Визвольних Змагань і в будівництві новітньої української держави на Західніх Землях України, і, щоб причинитись друком тієї книжки до вшанування пам'яті одного з найвидатніших українських політичних діячів і державних мужів у перших кількох десятиліттях нашого віку.

Гадаємо, що поява цих споминів є політичною вимогою першої потреби, коли зважити, що українські архівні матеріяли зв'язані безпосередньо чи посередньо з будівництвом української держави 1917—1919 рр. та з часами Першої Світової Війни і революційними рухами в Європі після неї — майже повністю пропали, а найвидатніші діячі українського політичного і військового проводу згаданих часів, лишили по собі дуже мало споминових матеріялів взагалі, а ще менше таких, які мали б силу заступити хоч частково брак архівних документів. Це відноситься в першу чергу до західньо-українських державних мужів.

Д-р Лонгін Цегельський є єдиним членом української парламентарної і соймової репрезентації із часів Австрії, єдиним членом Української Головної Ради, і Першої Укра-

їнської Конституанти на Західніх Землях, єдиним міністром першого західньо-українського уряду і єдиним офіційним звязковим послом між Львовом і Києвом у згаданих часах — який залишив по собі спомини про Перший Листопад у Львові та звязані з ним події.

Не відбираючи значення і вартости іншим, уваги гідним, споминовим матеріялам із того часу, треба сказати, що їхні автори грали дальшерядні ролі в подіях тих часів, мали змогу дивитись на те, що творилося тоді тільки зі своєї ієрархічної висоти, часто доволі низької, або дуже віддаленої від властивого поля центральної дії, а брак власних обсервацій мусили вони, з природи речі, часто заступати заслуханим, при чому те заслухане по дорозі між місцем і часом події та ухом автора таких споминів губило майже всі прикмети правдивости справжнього факту.

Спомини д-ра Л. Цегельського „Від легенд до правди“ належать безспірно до найбільш талановито написаних творів української мемуарної літератури. Вони високовартісні як із точки погляду оповідацького, так теж із уваги на глибину і сміливість думки, на надзвичайно чіткі коментарі та формулування погляду Автора на кожну важливішу, заторкнену справу, а зокрема з уваги на вияв політичного змислу й нерву Автора, чого так дуже бракувало і бракує українській людині, а навіть, як би це парадоксально не виглядало, багатьом українським політичним діячам.

Автор споминів „Від легенд до правди“ дає масу хронікарського матеріялу і фактів, та впроваджує читача в атмосферу і клімат, серед яких дозрівали і розвивалися події та западали рішення в пропамятних днях і місяцях 1918 року й пізніших часах.

Д-р Лонгин Цегельський дає у своїх споминах відповідь на питання, що його настирливо видвигають молоді українські покоління, які цікавляться справами українського визвольного змагу. Молодь питає: Чому і як взялися в Україні московські большевики в 1918 і пізніших роках, коли — згідно з твердженнями великої частини української публіцистики останніх десятиліть — політичний провід Української Центральної Ради, а потім Директорії УНР, був рішуче антимосковський і антибольшевицький, коли українські маси покликали спонтанно ці проводи на чоло народу і держави,

коли ці провиди не зробили ніякого великого промаху, коли мало що не кожний член і симпатик згаданих провидів і режимів був або політичним, або військовим героєм. Молодь не може зрозуміти, чому при популярності, політичному розумі та надзвичайному героїстві українських людей цих режимів, в остаточному висліді приходила по кількох тижнях, чи місяцях політична і мілітарна українська поразка, а в слід за цим жахливе поневолення і нищення нашої нації під політичним, церковним, культурним, духовим, а навіть біологічним оглядом.

Не багато є у нас таких авторів як д-р Лонгин Цегельський, які мають мужеську сміливість дати відповідь на ці дразливі питання. Це мужеське поставлення справи д-ром Лонгином Цегельським — хоч воно неприємне для пам'яті деяких закурених кадилом панів, постатей і подій — являється корисним для справи формування здорового погляду на наше недавнє минуле і то не тільки щодо Західніх Земель, але й надніпрянських просторів, та на формування української політичної думки у всеукраїнському розмірі.

*

Спогади — це не історія; це тільки матеріали для історика. Матеріали тим цінніші, коли автор чи автори споминів були безпосередніми творцями, учасниками й свідками описуваних подій, та коли автор спомину має обсерваційний талант і здібність охоплювати характерні деталі і цілість та малювати тло й атмосферу серед яких події відбувались.

Чим більшу ролю відігравав автор споминів в подіях списуваного часу — тим більша їхня вартість.

Ніякі спомини не є зовсім вільні від неточностей і помилок щодо подій, осіб і дат. Це справа історика все це перевірити. Часткові редакційні зміни і поправки поробив сам Автор ще в 1938 і в 1943 рр., зараз по першій появі цих споминів в „Америці“. І ми старалися деякі завважені нами неточності подати в нотках до оригінального тексту.

*

Д-р Лонгин Цегельський народився 29. серпня 1875 р. в містечку Камінка Струмилова, в Галичині. Був нащадком давніх священничих родів Цегельських і Дзеровичів, які покладали великі заслуги для нашої Церкви і народу. Молодий

Лонгин набув від цих родів велику особисту культуру і родові традиції.

Учився Лонгин Цегельський в Академічній Гімназії у Львові, а потім студіював правничі науки на львівському університеті і там досягнув докторат права. Гарний із лиця, з культурними манірами, дуже рухливий і палкий та добрий промовець, Л. Цегельський належав під час університетських студій до чільних провідників академічної молоді. На переломі XIX, і XX. століть створився був у Львові під фірмою редакційної колегії студентського журналу „Молода Україна“ — таємний провід української молоді, що складався з 10 членів. Згаданий провід започаткував був боротьбу за український університет і видвигнув клич боротьби за українську самостійну державу. Лонгин Цегельський був членом цього проводу і одним із редакторів „Молодої України“.

В липні 1899 року виголосив Цегельський на студентському вічу у Львові доповідь про konieczність боротьби за політичну незалежність України. Це був у новітній нашій історії перший прилюдний заклик мобілізації сил із метою боротьби в усіх можливих формах за здобуття української політичної і духової суверенности. Відтоді почалася в Галичині публіцистична і словна кампанія для популяризації ідеї української державности. Одним із найбільших і найуспішніших речників тієї ідеї був власне Л. Цегельський.

Щоб цю ідею поширити й закріпити в свідомості українських мас у Галичині, написав був Л. Цегельський популярну розвідку під заголовком „Русь-Україна і Московщина-Россія“. Ця розвідка Цегельського мала епохальне значення. Правда, перед нею появилася була в Галичині „Україна Ірредента“ Юліана Бачинського, але її, задля тяжкого стилю і нечіткої формуловки думок, читали тільки нечисленні гуртки молоді.

Видана „Просвітою“, трьома накладами в кількадесяти тисячах примірників, розвідка Лонгина Цегельського дійшла до найдальших закутин краю і стала улюбленою політичною лектурою також українського села. Вона поширила національну свідомість серед галицьких мас і причинилася в найбільшій мірі до ліквідації москвофільства. Надзвичайному впливові згаданої розвідки Цегельського можна у великій мірі завдячувати ідейну та психологічну підготову галиць-

ких народніх мас до Листопадового Зриву і до монтування галицької збройної сили. Ця розвідка була теж відома на придніпрянській Україні серед інтелігентів.

По закінченні університетських студій відбував д-р Лонгин Цегельський адвокатську практику «впродовж кількох років, але остаточно залишив її посвячуючись журналістичній і політичній діяльності, як член національно-демократичної партії. Був редактором львівської „Свободи“, „Діла“, а під час війни вів редакцію другого у Львові українського щоденника, „Українського Слова“. Був теж видатним співробітником „Літературно-Наукового Вісника“.

Д-р Лонгин Цегельський, як здібний організатор і знаменитий промовець брав участь у всіх масових рухах в Галичині, згадати хоч би грандіозний селянський штрайк 1902 року, чи вічеву боротьбу за виборчу реформу до австрійського парламенту і галицького сойму.

При перших уже загальних виборах до парламенту, був д-р Цегельський обраний заступником одного з двох — перших взагалі у світі — сіоністичних послів, (мабуть, д-ра Гібля), які вийшли послами завдяки виборчому бльокові Українців і Жидів. По смерті цього посла в 1909 році, прийшов на його місце д-р Цегельський. При других виборах у 1911 р., добув д-р Цегельський посольський мандат до парламенту в найбільш на захід висуненій східньо-галицькій виборчій окрузі, а саме в окрузі Любачів-Ярослав-Чесанів. У 1913 р. був він вибраний послом до галицького сойму з повіту Бібрка. Як посол, заступав д-р Цегельський тактику гострої боротьби з польською гегемонією в Галичині.

На початку Першої Світової Війни в 1914 р. став д-р Л. Цегельський членом міжпартійного політичного проводу, „Головної Української Ради“. З рамені „Союзу Визволення України“, з яким Цегельський тісно співпрацював та з рамені інших українських організацій, виїхав він разом із д-ром Степаном Бараном восени 1914 р. до Болгарії, Туреччини та Румунії для розмов і приєднання тамошніх впливових чинників для ідеї незалежності української держави.

Д-р Лонгин Цегельський був членом Української Конституанти, яка проголосила у Львові 19. жовтня 1918 р. створення на українських землях Австро-Угорщини — Української Держави, Дня 9. листопада 1918 р. став державним

секретарем (міністром) внутрішніх справ ЗОУНР, а 4. січня 1919 р. керівником секретаріату зовнішніх справ ЗОУНР. 22. січня 1919 р. став одночасно заступником міністра зовнішніх справ УНР у Києві.

В літі 1919 року виїхав д-р Цегельський в дипломатичній місії закордон — і вже більше до краю не вернувся. В 1920 р. вислав його през. Євген Петрушевич до ЗДА організувати збірку на Національний Фонд для оборони Галичини. Ці свої обов'язки сповняв д-р Цегельський упродовж півтори року. Опісля почалася для нього тяжка доля інтелігента-емігранта, без постійного зайняття і без рідні що залишилася в краю; прийшлося жити чи радше жити серед матеріальних злиднів і душевних заломань.

Щойно в 1943 році став д-р Л. Цегельський редактором „Америки“, що дало йому змогу устатувати своє еміграційне життя. На цьому становищі залишився д-р Цегельський аж до смерті, яка постигла його ненадібно в редакційній кімнаті при праці, 13. грудня 1950 р. Було це кілька місяців по урочистих відзначеннях, що їх влаштувало було українське громадянство з приводу його 75-ліття. Був до останньої хвилини свого життя активним, і на кілька днів перед смертю виголосив доповідь на політично-ідеологічні теми для ширших кол слухачів. На окрему увагу заслуговує те, що д-р Цегельський причинився у великій мірі до створення Українського Конгресового Комітету Америки, як громадсько-політичної централі й репрезентації, та розвивав на терені цього Комітету корисну діяльність.

*

Так як за своїх студентських часів д-р Лонгин Цегельський своєю розвідкою „Русь-Україна і Московщина-Россія“ збудив українську молодь і змобілізував її духові сили для боротьби за незалежність і суверенність України, так теж можна сподіватися, що своїми споминами „Від легенд до правди“ він урятує довіря української молоді на еміграції до новітньої нашої історії, що дасть нашій молоді віру у політичну справу та відкріє перед нею широкі українські горизонти, затьмарені у великій мірі дешевою українською пропагандою, яка має часто багато прикмет української антипропаганди.

ВИДАВНИЦТВО „БУЛАВА“

I.

Хто організував переворот 1. листопада 1918 р.?

Коли б уся українська історія була такою правдою, як те, що написано різними підписаними й непідписаними авторами про 1-ший Листопада 1918 року, цебто про державний переворот із 31. жовтня на 1. листопада 1918 року, що був завершенням попередньої довірочної акції, а початком Західньо-Української Держави — тоді в нас нема дійсної історії, а тільки сплетні та байки, виссані з пальця чи вимотані з фантазії різних безвідповідальних авторів. Коли ось так читається в українському тижневику, що претендує на монополію українського державотворчого духа, буцімто тим, хто започаткував та довершив увесь державний переворот у Галичині в листопаді 1918 року, був Дмитро Вітовський, то жаль стає за незнання наших новоспечених журналістів та молодих лідерів. Але жаль і за пам'ять та ім'я тих, що справді здійснили це пропам'ятне діло, а яких чомусь то і без потреби розвінчують з легкої руки незнаючі справи писуни.

Бл. п. Вітовський має своє почесне місце в історії нашого Стрілецтва, та в подіях 1-го листопада і в організації Української Галицької Армії. Признаючи йому, що є його, не треба приписувати йому того, чого він у дійсності не доконав і до чого він певно не претендував би, коли б жив. Бл. п. Вітовський помер як молода людина (нижче 30 років віку) трагічною смертю в службі Україні; згорів разом із літаком, що в Німеччині упав і розбився. Він був хоробрим, сміливим офіцером, улюбленим Стрільцями. Це він той сотник, що про нього співає стрілецька пісня:

„А наш сотник як сметана,
Має рангу капітана . . .“

Він був гарячий патріот, любив Україну всім серцем, мав характер як хрусталь — але мав і свої недостачі. Був ще

дуже молодим та політично наївним, недосвідченим. Бували випадки — й історія їх ще розкаже — де його нерозважні потягнення як державного секретаря військових справ мусіли бути дезавовані його товаришами з уряду, або таки його старшими товаришами з партії. Не забуваймо, що Вітовський був соціялістом-радикалом, а до того молодим радикалом, якому Наддніпрянці (Винниченко й Петлюра) здавались (до часу) ідеалом революційних політиків, а його ж власні старші однопартійці (д-р Лев Бачинський, д-р Іван Макух, Василь Стефаник) мало що не „заскорузлими рутенцями“.

Вкінці був він мілітарно малоосвіченою людиною, бо добрий та хоробрий сотник — це ще далеко не оперативний штабовик чи організатор армії в запіллі. До цього треба вищої теоретичної мілітарної освіти та штабового досвіду, яких він не міг мати. Тому навіть балакання про його заслуги як організатора Української Галицької Армії в запіллі сильно переборщені. Були там інші більше досвідчені люди, що саме робили цю роботу.

Все це сказане, не тому, щоб понизити пам'ять Д. Вітовського, а тому, щоб раз покласти якусь запору витворюванню невірної й шкідливої легенди-видумки.

Зроблено цю дигресію про Вітовського тому, що вперто поширювані видумки про нього є характеристичні для того, з якою легководушністю пишуть у нас про цілком недавні події. Оце легководушне ставлення до історичної правди, до фактів, просто обурливе, бо воно є ознакою умового лінивства (у провірці й вишуканні фактів), безцеремонности (у відношенні до правдомовности взагалі) та крайньої поверховности.

Люди, що аж захрипли від самореклями як 100-процентові націоналісти-державники, не знають основних фактів із нашої новітньої державної історії. Чи не є це крайній брак пошанування для своєї державної ідеї та для недавніх змагань за неї?...

Оця наука належала — з нагоди 1. листопада — тим, хто береться писати про цю історичну подію без знання фактів. Та, з другого боку, відразу належить їм і деяке виправдання. Ті, що пишуть такі небиліці, тому 18 літ були ще дітьми, що не розуміли як слід подій, що тоді відбувалися, а тим менше знали, що саме dokonувалося кругом них. А про 1. листопада й події, що його попередили і що прийшли після

нього, у нас ще нема вірних, авторитетних споминів. Малошо з того, що дійсно dokonувалося, зафіксоване письмом чи друком. Є друковані часописи, відозви, розпорядки, закони тощо. Є дещо архівів — політичних та військових, яких ще не розкрито (бо ще завчасу неодно розкривати). А як це звичайно в переворотах та революціях буває, головні події dokonувались без письмових записок, а найважливіші рішення були схвалювані довірно, в конспіративному колі. Оце все ще чекає розкриття.

Тих кілька „історій“ галицького перевороту, що досі появились, це компіляції людей, що або самі не брали участі в перевороті (як, наприклад, редактор Олекса Кузьма — „Листопадові Дні“) і не були його свідками, або (як д-р Михайло Лозинський) тільки частинно були поінформовані та були згори упереджені з огляду на свої соціально-політичні симпатії чи антипатії, і не писали для історичної правди, а для своєї соціально-політичної цілі. Що поза тим писалося — це звичайно тільки повторювання їхніх помилок, не поінформування, зле поінформування, а то й просто тенденції видумки. Дійсну історію 1-го листопада треба щойно написати. Та це не таке легке завдання.

Тому й те, що тут буде сказане про події, звязані з 1-им листопада, далеко від такої історії. Це тільки згадка про кілька замітніших подій — головню таких, що або невідомі загалом, або їх цілком невірно представлялося в переказуваних іншими версіях.

Перш усього невірно, що думка перевороту зродилась у Січових Стрільців. З усією пошаною для їхніх історичних заслуг, як мілітарного вислову наших державницьких змагань ще перед повстанням нашої власної армії (цебто від літа 1914 р. до 1. листопада 1918 р.), все ж таки треба ствердити, що якраз Січові Стрільці мали в часі коло 1. листопада свою власну та іншу політику, яка власне стала причиною того, що ми втратили Львів. А втративши Львів — центр краю й вузол усіх залізниць — ми вже опісля втратили й край. Оце є історичний гріх Січових Стрільців, якого ніяк витерти зі сторінок історії.

Діло було в тому, що Січові Стрільці, що тоді стояли кошем на Буковині під командою архикиязя Василя Винни-

д-р Трильовський так безкритично приписує весь галицький переворот Вітовському.

Д-р Трильовський зазначає у підtitулi своєї статті, що взята вона з його „спимнів“. Не знаю, як д-р Трильовський розуміє слово „спомин“. По моему „спомин“ це опис того, що я сам бачив, сам пережив, чого я сам був учасником або бодай свідком. Д-р Трильовський свідком чи учасником перевороту у Львові, ані подій і акцій, що його попереджували не був — бо його тоді у Львові не було. Д-р Трильовський перебував тоді або у Відні (де він жив з родиною), або в Печеніжині (де мав адвокатську канцелярію). Тому оповідання д-ра Трильовського, про те, хто й як підготував і виконав переворот, не сперте на його власному досвіді, а тільки на слухах, оповіданнях та його ж власній — мимо віку! — буйній фантазії. Тим самим „спомин“ його і не є спомином, а так собі перебалакуванням балаканини інших балакунів. Історична їхня вартість — майже ніяка.

Як я вже це зазначив у першій статті, Вітовський був вийнятковим симпатичним типом молодого, високо-ідейного та характерного старшини — команданта сотні. Але не був ніяким організатором ані стратегом. Емоціональний, палкий, романтично настроєний, а при тому характерний як рідко, був дійсно „лицарем без плями“ — як д-р Трильовський лірно його називає. Але це все не змінє історичної правди, що перевороту ні в краю, ні у Львові, він не організував. Він мав лиш виконувати у самому Львові приготовлений іншими переворот. А для того завдання вибрано його не задля його мілітарних кваліфікацій, а тільки тому, щоб стягнути до Львова Січових Стрільців.

Оцей вибір першого українського команданта Львова був саме фатальною помилкою, яка вможливила польським легіонерам загніздитися на Кастилівці і на політехніці. Це гірка правда і прикро про неї говорити, але фактом остане, що лиш нездатність мякого і нервового Вітовського, як начального боевого вождя, завинила втрату нашого Львова. А що Львів був столицею краю та головним вузлом галицьких залізниць, то втрата його відразу невимовно погіршила нашу позицію та повела за собою втрату цілої Галичини.

Крайня безкритичність і сторонничість „спимнів“ д-ра Трильовського йде так далеко, що він оправдує резигнацію

Вітовського з команди Львова (дня 3. листопада, отже вже на третій день після перевороту!), його „знесенням“, і каже, що ця резигнація поставила Українську Національну Раду в прикру ситуацію та називає наслідників Вітовського в команді Львова — полковників Гриця Коссака і Стефанова — „невідповідними до вложеного на них завдання“. Все це — згори додолу — невірне, незгідне з правдою та є перекрученням історичних подій і сіянням незгідних з правдою легенд. Жаль тільки, що такі нісенітниці побачили світло денне та через те ширять лиш баламуту. А д-р Трильовський все був спеціалістом у цьому... За це й усунули його з радикальної партії.

В дійсності все це було цілком не так. Що я тут скажу — це не „спомини“ з того, що баба Палажка переказувала бабі Парасці, а та знову Куліні, а ця Горпині, — але це дійсні спомини з того, в чому я сам, на місці у Львові, як член нашої влади, брав участь.

А саме річ малася так:

Вже першого дня (1. листопада) завважили ми (цебто уряд: д-р Кость Левицький, д-р Сидір Голубович, д-р Лонгин Цегельський, д-р Василь Панейко і т. д.) повну непорядність сотн. Вітовського як команданта, брак усякого ладу в команді, брак дисципліни та твердої руки.

Здалеко завело б подавати тут подробиці. Вистачить сказати, що коли на Кастелівці (1. листопада коло полудня) зявилися перші слабкі польські відділи, то наша команда не здогадалась, щоб цю агресію у зародку зліквідувати. Вона чомусь лишила їх до другої днини, давши їм ніч для обіднання й уфортифікування. Для схарактеризування неладу в самій команді досить буде навести, що до самої кімнати її штабу (на другому поверсі в Народному Домі) міг зайти з вулиці кожний, хто тільки забажав, ніким не запитаний і не затриманий. Автор цих рядків бачив сам на власні очі цілу зграю якихсь цивілістів, що товпились там не знати чого, просто коло оперативних телефонів, чули рапорти, накази і т. д. — наче б це було на Січовому святі на зарінку в Печеніжині, чи на ярмарку в Пацикові. Між тими чужими людьми був один відомий вшехполяк!

Коли другого дня безголова ще збільшилося, наша влада — бачучи, до чого йде — рішила заступити Вітов-

ського полковником Коссаком. І зараз — телеграфічно чи телефонічно — завізвано Гриця Коссака, а Вітовському довірено „порадили“ зрезигнувати, що він негайно і зробив, вимовляючи собі місце секретаря військових справ та рангу полковника. Ми (цебто кабінет) погодилися на це з таких причин: 1. щоб приєднати Січових Стрільців; 2. щоб радикальна партія мала представника в кабінеті; 3. щоб Вітовському осолодити його усунення з команданта Львова.

Це ж не була його вина, що він із своїми нервами та м'якістю на цю позицію не надавався. Це була вина тих, які його на цю позицію всадили.

III.

Роля УСС

Коссак, а опісля полк. Стефанів, були натомість якраз дуже відповідними на становище командантів. Вони мали до того більші дані: оперативний досвід, зимну кров, тверду руку, вміння завести карність, рішучість, залізні нерви. Протилежне твердження д-ра Трильовського схоплене з повітря (мабуть для літературного контрасту, щоб вифантазувана постать Вітовського тим краще відбивалася!). А до того воно кривдяче для таких здібних старшин, як Коссак і Стефанів. Коли дня 5. листопада рано Коссак обняв команду, до двох годин у штабі був заведений лад. Народний Дім замкнено стійками. Всі старшини знали, що їм робити, не вичікували годинами на накази. Поперек міста створено „фронт“ — обсаджено стратегічні будинки, покопано окопи, уставлено барикади. Ми всі відчули, що в штабі є командант, а не нервовий хлопець. Так само було опісля, коли полковник Коссак зробив місце полковникові Стефанову, також здібному старшині.

Ось так за 21 днів (від 1. до 21. листопада) мали ми у Львові аж трьох командантів: Вітовського (1.—3.), Коссака (3.—10.) і Стефанова (10.—21.). Вже це показує, що з військовою справою щось було не до ладу. З полковника Коссака наша влада була в цілості вдоволенна. Коли він мусів уступити, то лиш через Січових Стрільців. Вони просто зажадали усунення енергійного Коссака з команди Львова. Не

було ради, і Коссак — всупереч волі уряду Української Національної Ради — мусів уступити. Дано йому рангу полковника і команду важної стрийської округи, а на команданта Львова покликано дотогочасного команданта Золочева — полковника Стефанова.

Стефанів був досвідченим офіцером. Але він застав уже таку ситуацію, якій не всилі було зарадити. Поляки дістали поміч залізничим шляхом, що йде з Перемишля на Городок до Львова (головний двірець), і перейшли в наступ — а саме зайняли Личаків. Це грозило українському урядові у Львові оточенням і він 21. листопада покинув Львів. За ним і українська залога Львова вийшла — відбиваючись — шляхом на Підзамче й Личаків.

Коли хто завинив у тому, що Українці втратили Львів, то були це саме Січові Стрільці. (Тут постійно мова про галицьку формуцію т. зв. УСС-ів.) Січові Стрільці мають інші моменти в історії, де вони дійсно добули лаври та dokonали історичних чинів. Але в листопаді 1918 року вони недописали та через їх промах рішуче потерпіла наша справа в Галичині. Немає сумніву, що якби ми були вдержали Львів, Антанта була б нас напевно визнала — так як вона хотіла признати нас опісля в січні та березні 1919 року (лише, що тодішній наш уряд того признання без Львова не хотів прийняти, що також було помилкою!). Оцей промах галицьких Січових Стрільців був серед них першим проявом отаманщини та політиканства, чим вони заразились у часі свого побуту на Великій Україні (від лютого до літа 1918). Коли військо зачне робити політику на свою руку, ігнорувати владу, зачинається лихо й невдача. Так сталось із Січовими Стрільцями. Замість виконати наказ Української Національної Ради та обсадити Львів дня 1. листопада, вони „політикували“ на Буковині і в результаті втрачено Львів. Тому це крайній нонсенс та історична неправда говорити, що це Січові Стрільці dokonали перевороту у Львові і в краю. Цього dokonали цілком інші сили й люди — а Січових Стрільців між ними було мало.

Прикро розвінчувати уявних героїв, а до того небіжчиків. Але ось такі „спомини“ як д-ра Трильовського, приневолюють мене до цього.

Я чекав спокійно більш як десять літ, як зразу з неспі-

домости, описля для партійних або гурткових цілей, а вкінці, відчуючи потребу показувати драматизованих героїв молодому поколінню, чимраз більш вперто витворюється в наших газетах легенду, буцімто Січові Стрільці під командою Вітовського (далі прочитаємо, що „на білому коні . . .“) вночі з 31. жовтня на 1. листопада, доконали „чину“ чи „чуда“. Для легенди чи драми це звучить прекрасно. Але, на жаль, це все історичний фальш. Дійсність (щодо 1. листопада і Львова) цілком не показує Стрільців героями, а, на жаль, розполітикованою та фрондующею групою молодиків. А героями цього дня і чину є інші люди: Бубела, Горук, Огоновський, Паліїв і сотки інших — переважно старшин і підстаршин бувшої астрійської армії. Як свідок і активний учасник цих подій почуваю своїм обов'язком стати в обороні історичної правди і тих людей-героїв, заслуги яких чомусь приписується іншим.

IV.

Роля української парламентарної репрезентації

Згадано декількома наворотами вище, що переворот із 1. листопада 1918 р. так гладко перейшов тому, що приготвувано його тижнями, а то й місяцями наперед, систематично, пляново і в подробицях. Осіб, що брали в тих приготвуваннях участь, чимраз менше. Смерть забирає одного по одному. Небіжчиками є вже політики: д-р Кость Левицький, Юліян Романчук, о. Йосип Фолис, д-р Євген Левицький, д-р Володимир Бачинський, д-р Лев Бачинський, Мик. Василько, д-р Володимир Охримович, д-р Володимир Загайкевич, радник Іван Кивелюк, о. Олександр Стефанович, д-р Роман Перфецький і майже всі тогочасні наші політики. Полягли геройською та мученичою смертю м. ін. отаман Семен Горук і четар Дмитро Паліїв та інші, розстріляні большевиками. Загинув „під стенкою“ і генерал Гриць Коссака. Розстріляли большевики і Букшованого. Мало остало в живих, зокрема бодай таких, що стояли тоді на визначних позиціях — політичних чи військових.

Мало хто з них мав хист, час і спромогу писати спомини.

І я не знаю, чи буду мати спромогу поїхати до Європи, перестудіювати українські архіви і часописи з того приснопам'ятного часу, відсвіжити пам'ять, зібрати матеріал та написати вичерпні спомини про тодішні події. А є про що писати! Стільки бачив я, стільки пережив і брав участь майже в усіх державо-творчих акціях — у Відні, в Галичині, в Києві, Винниці, Рівному. Є про що згадувати та є що передати грядучим поколінням у науку.

А коли писати, то писати правду — не легенду. „Щізнайте істину, а істина визволить вас“ — сказано в Св. Письмі. Кажуть, що „історія — учителька життя“. Легенда річ добра й потрібна. Та лиш тоді, коли вона поетично і хоч би у фантастичній пересаді чи усимволізуванні, відає дійсну правду. Легенда, яка затемнює правду — шкідлива. Легенда про київського князя Михайлика, що на кінці свого копія виніс Золоті Ворота з табору хана, Шолудивого Буняка, і приніс їх назад до Києва, про Незрушиму Стіну св. Софії, чи про Байду Вишневецького, що висів на гаку царської башти, віру християнську прославляючи, а бусурманську відкидаючи — пожиточні та будуючі легенди. Навіть легенда про ватажка Довбуша, що чорта стріляє, багатих карає, а бідним помагає та що кінчить життя словами: „людська кровця не водиця, проливати не годиться!“ — також до деякої міри належить до пожиточних легенд. Але легенди про спалення Наливайка чи Тараса Бульби у Варшаві Ляхами (історично — це видумки), про різання власних дітей Гонтою (таке ніколи не бувало!), про ляхівство гетьмана Мазепи або про московство гетьмана Скоропадського — це і брехливі, і неморальні, і політично крайне шкідливі легенди.

Наведено ось тут кілька прикладів з ділянки легенд, щоб зілюструвати її релятивну вартість — цебто пожиточність чи шкідливість. Зі становища історії одначе лиш дійсна правда є вартісною, а всяка легенда, пожиточна чи шкідлива, мусить уступити місця правді, хоч би й як неприємним було розчарування умів, вихованих на легенді. А в чимало випадках плекання легенди замість правди є навіть дуже шкідливе. До таких політично шкідливих (а історично брехливих) легенд треба зачислити витворені і з розмислом спопуляризовані нашими соціялістами легенди про державно-творчі заслуги, чи як це назвати, Центральної Ради та Директорії, про не-

національний та реакційний характер гетьмана Павла Скоропадського, а так само легенду про ролі Січових Стрільців і Вітовського в листопадовому перевороті з 1918 року.

Я не пишу легенд. Навпаки: я розвінчую їх - хоч би коштом моєї популярності. Бо як казав Драгоманів: „Часто, коли хочеться бути правим, треба перенести непопулярність“. Це пригадує мені батька Чехословащини, старого Масарика, якого вся чеська преса виклинала та якому відібрано професуру на чеському університеті, коли він в ім'я правди розбив одну з чеських легенд, а саме, коли виказав, що „Краледворський Рукопис“ є фальсифікатом („Краледворський Рукопис“ буцімто знайдений був чеським ученим Ганкою, з початку минулого віку, на якійсь старій дзвіниці в Кеніг-грецу — Краледворі). В тому рукописі, що мав нібито сотки літ, списана була старочеська поема про мітичну королеву Лібушу і її лицарів, та коротші лірики. Деякі з них переклав навіть на українську мову о. Маркіян Шапкевич. Чехи гордилися дуже цим рукописом як доказом їх старої історії й культури. Аж тут у 80-тих роках минулого століття молодий учений, Масарик, відкрив, що остання вірша в цьому збірнику так написана, що перші букви її стрічок, читані згори вниз, дають речення: „Hanka fecit“ — цебто: „Ганка зробив“. Ясно стало, що Ганка сфальшував збірку, щоб тодішніх Чехів піднести на дусі. Пішли дальші досліді і показалося, що ввесь рукопис - це фальсифікат. Але зразу Чехи так обурилися, що вигнали Масарика з університетської катедри, і він мусів виїхати до Америки, де жив у Шикагу. Опісля його привернено на професуру в Празі. А все ж потім він став „татічком“ чесько-словацької держави . . . Бо вікніці правда перемогла і вона буде завжди горою. А чим скоріше це станеться, тим менше шкоди з видумок та байок вийде для народньої справи.

Вертаючись до справи самого перевороту з 1. листопада 1918, треба зазначити, що вже на весну 1918, зачинало нам (цебто українським лідерам в Австрії) ставати ясно, що Австро-Угорщина та Німеччина йдуть до програної. Говорено про можливий сепаратний мир цісаря Карла з Антантою, про його тайні переговори з Вилсоном і т. д. У звязку з цим молодий цісар Карло запрошував до себе провідників недоволенних парламентарних груп та радився їм, як перебудувати

Австро-Угорщину на федеративних основах. З наших послів були в нього на таких розмовах віцепрезидент парламенту Юліян Романчук, міністер д-р Горбачевський (б. професор українського університету в Празі), д-р Євген Петрушевич (тоді голова Української Парляментарної Репрезентації), Микола Василько (голова Буковинців) та д-р Кость Левицький (голова Українського Народнього Комітету).

Всі вони радили цісареві зробити державний замах згоди — цебто розв'язати чи завісити парламента, та ввести цісарським едиктом нову державну конституцію, а саме окремі, автономні, національні краї-держави, сфедеровані під одним монархом і в одному федеральному парламента для закордонних і воєнних справ. Те саме радили йому Словінці, християнсько-національні Чехи, Хорвати та альпійські християнсько-соціальні Німці. В тому самому напрямі працював і архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний), що був у сердечних відносинах з Карлом, а з нами стояв у тісному порозумінні (через о. совітника Войнаровського та через свою службу в Січових Стрільцях). Із Словінцями (о. д-ром Корошецем, головою їх парламентарної репрезентації, а пізніше преромом Югославії — і о. д-ром Креком, великим приятелем Українців, що студіював навіть на Львівському університеті українську літературу й історію) в нас було тісне порозуміння. З їхнього боку посередником був о. д-р Крек, з нашого боку о. Йосип Фолис і д-р Лонгин Цегельський.

В червні 1918, між нами двома як делегатами нашого клубу й Словінцями (д-ром Креком) стануло, що восени 1918, треба „помогти“ Карлові до перевороту по думці Вілсонового самоозначення народів. Цебто, треба буде одного означеного дня (в порозумінні з Карлом) проголосили національні конституанти — установчі зібрання — держав-країв: галицько-українського (у Львові), чеського (у Празі), словінського (у Любляні) та хорватського (у Загребі — для Хорватії, Дальматії і Босни). Переведення цього пляну у цісаря взяв на себе о. Крек, що бував часто у Карла та мав його довіря. На основі цього пляну цісар мав до часу перевороту так позмінити командантів і військові залоги у згаданих національних столицях, щоб вони пішли на руку національним конституантам і здавили всякі заворушення, звернені проти перевороту. Не була це легка справа, бо не все

залежало від самого цісаря, а надто скорі і яркі переміни могли викликати чуйність та спротив і контракцію противників.

Розуміється, що ми втаємничили в цей плян декого з наших лідерів (Юліяна Романчука, д-ра Євгена Левицького, д-ра Володимира Бачинського, д-ра Євгена Петрушевича, о. крилошанина Тита Войнаровського, д-ра Степана Смаль-Стоцького, д-ра Сидора Голубовича та ще декого) а о. Крек із свого боку втаємничив декого з провідних Словінців, християнських Чехів, Хорватів та альпейських Німців, що — як наприклад, барон Морзей, князь Альойзій Ліхтенштайн, посол-селянин Фінк, всі вже нині небіжчики — за являлись за такою перебудовою Австрії. Рішено втягти покищо якнайменше осіб у змову, щоб плян перевороту не дійшов часом до відома його противників (Поляків, Мадярів, старих централістичних бюрократів чи штабовиків). З початком осені (у вересні) мала відбутися нарада представників всіх тих народів, на якій мали бути прийняті остаточні рішення.

V.

Львів і Київ

Знаючи отже, що восени (десь у жовтні) буде політичний переворот у цілій Австрії, ми зачали готуватися до нього втаємничено дальших наших людей (посла Кивелюка, о. Стефановича, Митрополита Андрея Шептицького, д-ра Панейка, д-ра Охримовича, о. Лежогубського та ін.) та зачалася підготовка до організації нашої збройної сили. З тією метою вибрано поручника австрійської армії та бувшого політика, організатора львівського повіту, Бубелу, адвокатського кандидата й сина селянина з-під Львова. Через наші посольські впливи ми подбали для нього про довшу відпустку з фронту (під покришкою недуги) та доручили йому оглядатись за помічниками, втаємничувати (загальниково!) декого з них, перевірити національний склад військових залог у Львові, і в цілій Східній Галичині та виробити плян перевороту. Він взявся негайно до праці та щотижня раз чи двічі ми сходи-

лись із ним і він інформував нас про те, що зроблено.¹ Коли йому треба було мати когось із певних наших старшин до помочі, ми виробляли такому старшині відпустки на довший час.

Серед тих приготувань стрінули нас два удари: о. Фоліс і о. Крек, два найенергічніші організатори змови, нагло померли — Крек у серпні, а Фоліс спочатком вересня. А що Крек був посередником між нами і цісарем та до певної міри посередником між нами та іншими національними групами, то це — самозрозуміло — припізнило тепер цілу акцію. Але її не залишено. Навпаки — пор. Бубела робив своє діло. З другого боку у Відні, а саме у цісарському оточенні, цілком вже назріла думка перебудови Австрії. Протягом серпня та вересня було вже стільки військових ферментів у заплілі в так званих кадрах, що неможливість продовжувати війну стала очевидною. З Німеччини ми мали також довірочні відомості з добре поінформованих кол, що там іде до революції.

Скаже певно не один читач: існувала ж уже тоді українська держава на Великій Україні! Чому Галичани, цебто галицькі політики не думали про злуку з Україною? Видно, що це правда, що вони сліпо держались цісарської поли . . .

Ця справа вимагає вияснення. В Києві правив тоді гетьман Павло Скоропадський. Українська т. зв. демократія — цебто різні соціалістичні „партії“, а властиво гурти молоді — української інтелігенції — завзято поборювали гетьмана й його владу, головню тому, що він скасував соціалістичні закони Центральної Ради (соціалізацію всієї землі, отже і селянської, фабрик і т. п.). Але ці партії могли робити лиш негативну роботу, бо не мали ніякої кляси народу за собою. Через те їх революційна демагогія могла спричинити заколот, але не могла нічого збудувати. Навпаки, їх деструктивна агітація стелила дорогу большевикам. Доказом цього — легкість, з якою большевики викинули Центральну Раду з України (в листопаді-грудні 1917 і січні-лютому 1918), а опісля так само Директорію (в січні-лютому 1919). Міський, жидів-

---

¹ Поручник Петро Бубела став членом таємного Військового Комітету — не зразу, а щойно тоді, як удалося звільнити його на постійно від фронтової служби і після осадовлення його у Львові. В другій половині жовтня 1918 р. він сповняв уже обовязки голови Військового Комітету. — Ред.

сько-московський пролетаріят та його інтелігенція (головно Жиди) відносились однаково ворожо до Гетьмана, як і до соціалістичної України. Поміркованої, буржуазної української кляси не було. Та, що була, була всеросійська, або т. зв. „малороси“. Вони ставились вороже до всякого соціалізму — отже і до соціалізму українського. Оці „малороси“ не були противні гетьманщині, хоч і не одушевлялися нею. Вони найрадше були б пішли за ліберально-монархістичною Росією. За браком ліберального царя, воліли вже ліберального гетьмана та гетьманську Україну — ніж соціалізм. Так само консервативна велика власність та духовенство. Вони воліли царя, але коли його не стало то зі страху перед більшевиками, вони годилися вже і на гетьманську Україну. Оскільки вони були сяк-так свідомими Українцями, — а було досить і таких — то щиро бажали собі української держави.

Значить — відносини в Україні були дуже непевні. Одиною значною клясою, що щиро стояла за Гетьманом, були хлібороби, цебто заможні фермери: козаки і т. зв. куркулі — заможні і середньо-заможні селяни. Поширена в нашій пресі думка, буцімто „хлібороби“ — це були дідичі-дворяни, цілком невірна. Цю думку поширили для демагогії соціалісти та більшевики, а несвідомі люди повторюють її. Треба пам'ятати, що у Великій Україні, а особливо за Дніпром та в південно-степовій частині, соціальні відносини на селі були інші як у Галичині. Існувала там — побіч дідичів (великих землевласників) і дрібноземельних селян — ще кляса самовистачальних хліборобських господарств (заможних і середньо-заможних селян, в яких було по кількадесят, а то й по кількясот десятин землі (десятина це два галицькі морги). Взагалі в Україні було 5 мільонів родин (цебто коло 25 мільонів голлов), що мали вище 20 десятин (40 моргів), і то доброї землі! Але ця хліборобська кляса, розсіяна по хуторах та селах, не була зорганізована, не мала політичного досвіду та не посідала ні тієї освіти, що дворянство чи буржуазія, ні тієї революційної рухливости, що міський пролетаріят. Ця кляса була б дуже доброю підпорою уже закріпленої влади.

Інтелігенція в Україні була назагал або малоросійсько-індиферентна, або царистично-общерусска, або комуністична. Ця, що признавала себе українською, була — як уже сказано — соціалістичною, ворожою „куркулям“ чи хлібо-

робам. Лише одиниці з інтелігенції (як ось Міхновський, брата Шемети, Дорошенко), чи з українських дворян-діди-чів (Липинський, Скоропадський, барон Штейнгель, Леонтович, Устимович, Лизогуб) готові були дати національний провід оцим хліборобам, що могли і повинні були стати хрестом стовпом самостійної України.

При такому стані речей, провідники галицьких Українців гляділи із справдішньою журую на те, що діялося в Україні та постійно побоювались там перевороту. По досвіді з прогнанням Центральної Ради більшовиками на переломі 1917-18 рр. і на основі знання відносин в Україні, галицькі політики мали підставу думати, що всякий переворот у Києві скінчиться зайняттям України більшовиками. (Так і сталося після повалення Гетьмана). Галицькі політики однодушно вважали придніпрянських українських соціалістів нездатними правити державою. Цієї думки були й галицькі радикали — не лише націонали. Тому галицькі політичні лідери — з виїмком хіба д-ра Михайла Лозинського, Семена Вітика і ще декого — були тієї думки, що правління Гетьмана було одиоке, яке могло зорганізувати українську державу. Але знаючи, яка завзята агітація йде проти Гетьмана з боку українських соціалістів та жидівсько-російських комуністів, та знаючи, як неширо відносяться до нього всякі „малороси“ з буржуазії чи з великої посілоти, галицькі лідери не вірили, щоб і Гетьман вдержався. Особливо побоювались вони перевороту вразі, як німецько-австрійські війська покинуть Україну.

А на це якраз заносилося. Ясно було, що в разі революції в Німеччині, німецька армія покине Україну. А тоді заколот і большевицька інвазія були неминучі. Зв'язувати Галичину, будь-що-будь упорядковану та зорганізовану, з такою Україною, національно несвідомою, занархізованою та збольшевиченою — вважали ми крайнім ризиком, „скоком у темноту“. Це означало б, увесь наш національний дорібок цілого століття, виплеканий під крилами австрійської, упорядкованої імперії, кидати в божевільний вир соціальної революції, на ласку большевиків та й українських однаково божевільних різних отаманів. Ми воліли виждати, як розвинуться події в Україні. Ми бажали успіху Гетьманові та старались впливати на придніпрянських українських інтелігентів-лідерів, щоб вони погодились із Гетьманом, або бодай не робили заколоту чи повстань.

З тією метою до Києва їздив двічі я (д-р Лонгин Цегельський), а по разові посли: проф. Олександр Колесса і проф. Степан Смаль-Стоцький. Та наші остороги були голо-сом „вопіючого во пустині“. Також наша галицька преса, „Українське Слово“ і „Діло“, остерігали Придніпрянців, що їх агітація проти Гетьмана доведе молоду Українську Державу до упадку. Все це залишилось без успіху. Якесь революційне божевілля обхопило було придніпрянську, соціалістичну інтелігенцію і вона перла нестримно до повстання. Не помагало, що Гетьман відкрив два українські університети, українську державну оперу й два українські театри в Києві, Академію Мистецтв, Академію Наук і т. д., що він явився в „Українському Клубі“ в Києві й твердо та торжественно заявляв зібраним Українцям, що його одинокою метою є закріплення самостійної України. Не помогло, що він запропонував Галичан — Січових Стрільців — як свою гвардію у Києві та що покликав до свого кабінету визначних українських діячів (Лизогуба, Стебницького, Славинського, Дорошенка, Василенка і т. д.). Не помогло, що Гетьман вимусив на кримських білогвардійцях і Татарах, щоб Крим увійшов у склад України, а на Донцях, щоб вони проголосили самостійність Донщини, та що він поробив політичні й военні заходи прилучити Кубань до самостійної України.

У вересні 1918 р. обєднані українські соціалістичні групи, що наче на іронію назвались „Українським Національним Союзом“, рішили за всяку ціну зробити повстання. Перепоною до цього було, що київські Січові Стрільці (не ті, що при австрійській армії, а ті, що зорганізувались у Києві) не хотіли зразу поперти Винниченка, Петлюру, Мартоса, М. Шاپовала і т. д., а оставали вірні Гетьманові.

Це все ми в Галичині знали. Ми знали, що як у Німеччині й Австрії вибухне заколот, тоді Німці покинуть Україну. З тим моментом червона армія вмашерує в Україну, українські соціалісти зачнуть повстання, а жидівсько-московські комуністи почнуть і собі по містах робити революту. Ми мусіли вести дуже обережну політику, щоб бодай Галичину охоронити від соціально-большевицької анархії та руїни і бодай у Галичині створити базу для будови української національної держави. Таку можливість ми бачили в перебудові Австрії на федерацію національних країв-держав,

у тому числі й Галичини. Ми міркували, що збудувавши під дахом австрійської монархії свою галицько-українську державу, будемо мати в наших руках частину української території, свій державний апарат і свою армію. Ми знали про переговори цісаря Карла з Вилсоном і Антантою. Ми думали, що як ті переговори увінчаються успіхом і якщо Вилсон та Антанта загарантують існування Австрії як федерації вільних народів — тоді бодай у Галичині будемо мати забезпечену українську державу.

А там уже — думали ми — побачимо: якщо Гетьман удержиться та закріпить Велику Україну як самостійну державу, тоді будемо старатись об'єднатись. Коли це було б наразі неможливе, то виждемо — бо в кожному разі матимемо аж дві українські держави. Як же на Україні вибухне соціяльна завірюха та всадяться там большевики, тоді при помочі цілої Австрії не пустимо їх у Галичину. А може ще й втягнемо Австрію у війну з большевією та може знову підемо на Україну виганяти большевиків. У кожному разі здавалося нам безпечнішим для наших державотворчих замислів держатись покищо цісаря Карла та ідеї української, галицької держави. І ми рішили так — як це всякому зі сказаного ясно — не з якогось галицького, загумінкового партикуляризму, але тому, що на нашу державу на Великій Україні, по нашій думці, не було тоді виглядів. Ми не хотіли топити українських державних змагань у большевицькім пеклі. Але ми були готові кожної хвилини прилучитись до закріпленої української держави — гетьманської чи республіканської.

Ось так ми дальше вели вперті приготування до перевороту чи мирної перебудови в Австрії.

VI.

Труднощі з пляном перебудови Австрії

Коли я з кінцем вересня 1918 р. вернувся до Відня з Києва (де я їздив з доручення Української Парляментарної Репрезентації провітрити грізні слухи та звести якоесь разом українську „демократичну“ опозицію і Гетьмана, що мені не повелося), я застав у Відні справу перебудови Австрії

вирішеною. Все діло прискорено. Кожної хвилини виждано цісарського маніфесту в цій справі. Як усе в Австрії, так і ця акція мала одначе прикмети нерішучості. Замість зробити переворот за одним махом, увести своїм едиктом федеративну конституцію, поділити Австрію на національні краї та іменувати згори національні уряди в краях — цісар, як ми довідалися, мав закликати всі народи, щоб вони самі уконституувалися. Хто йому таке порадив, зробив велику помилку, або й . . . інтригу.

З-за кордону (через Швайцарію, де ми мали тоді свого чоловіка, д-ра Василя Панейка, редактора „Діла“) доходили вістки, що Клемансо натискає на Вилсона розбити Австрію, а не помагати їй перебудуватись. Знали ми також, що чеський лідер, проф. Масарик, противиться цілою силою врятуванню Габсбургів. Тоді проф. Масарик думав, що зорганізується ліберально-федеративна царська Росія. Виявилось, що її мудріші політики помиляються, бо політика — це гра з кількома відомими картами в руках і з безліччю невідомих та закритих на Божому столі чи в чужих руках . . . Що інше плянується, а що інше виходить — казав жартом небіжчик президент Кола Польського у віденському парламента, Войтіх граф Дідушицький: „Політик то така людина, що що інше думає і що інше говорить, що інше робить і цілком що інше з того виходить“. Це останнє майже є правилом в історії. Дійсність у політичному житті рідко коли подібна до задумів, а тим менше до ідеалу.

Ось так положення Австрії і шанси на її мирну перебудову погіршувалися. Ознаки надходячого заломання Осередніх Держав були очевидні. Ми, галицькі лідери, мусіли бути дуже обережними. Ми втратили надію на перебудову Австрії та бачили, що вона розпадається. З довірочних розмов із Чехами, Словінцями, Хорватами (послами) ми знали, що й вони готовляться на таку можливість. Тому ми скріпили довірочну приготовну працю в Галичині. Але рівночасно ми мусіли затаїти це назверх, аби Поляки не здогадалися, що готовиться. Ми не були певні також австрійських міністрів та генералів, і перед ними треба було зберігати тайну. Бо інша річ робити щось у порозумінні з цісарем і його довіренниками, а інша річ коли треба було нам робити діло на власну руку. Тому ми рішили грати подвійну ролю. Назверх

стояти при Австрії і при цісарі, а потайки організуватись і приготувитись на всяку можливість.

Ця тактика тим легше приходилась нам, що ми щиро — в інтересі нашого народу — бажали врятувати Австрію та Карла, хоч і сумнівались, чи це ще можливе.

Вся наша політика в жовтні 1918 року, зокрема в останніх днях перед 1. листопада, кермувалася якраз тими думками. Назверх ми були лояльні Австрійці, але приготувляли переворот. Якби Австрія ще врятувалася, ми входили б у її федеративну побудову. Якщо б вона розпалася, ми були рішені й приготовані проголосити нашу самостійну державу, готову на евентуальну злуку з Великою Україною. Тому, коли появилася цісарський маніфест із жовтня, яким цісар Карло заповів перебудову Австрії на федеративних основах і вівзав парламентарні репрезентації всіх народів уконституватися в національно-державні репрезентації, ми зразу використали цей маніфест.

18. жовтня 1918 р. ввечорі, в Народньому Домі у Львові, всі парламентарні й соймові українські послы з Галичини та Буковини (було їх разом ок. 70), уконституувалися як легальна репрезентація (Українська Національна Рада) української держави. Ця держава мала обіймати всю українську етнографічну територію Австро-Угорщини. Про цей акт повідомлено цісаря і видано маніфест до українського народу. Стилізатором прийнятої торжественної деклярації її маніфесту був я.

Рішено також домагатись від віденського уряду передачі влади в Галичині й Буковині в руки Української Національної Ради, головою якої вибрано д-ра Євгена Петрушевича. Осідком Української Національної Ради був Львів. До переговорів з цісарським урядом уповноважено так звану Делегацію Української Національної Ради у Відні, в склад якої входили кілька наших послів, що перебували постійно у Відні, під проводом д-ра Євгена Петрушевича. Тому, що послы розїздилися по своїх округах пильнувати справ на місцях, із тих, що жили чи залишилися у Львові, утворено львівську Делегатуру УНРади під проводом д-ра Костя Левницького і радн. Івана Кивелюка. До цієї крайової Делегатури належав і я.

Оце теоретичне проголошення української державности

дня 19. жовтня 1918 р., було властиво першим українським державно-правним актом у Галичині. Переворот 1. листопада був тільки фактичним переведенням цього акту в життя.

Переворот рішила й виконала вище згадана львівська Делегатура, яка дістала була повноважність діяти в разі потреби в заступстві в імені цілої Української Національної Ради. А що події гнали лискавкою, то й ця Делегатура у Львові була на практиці фактичним керманічем українського перевороту з 1. листопада 1918 і останніх приготувань до нього. Для звязку з делегацією у Відні їздив то один, то другий із нас, що два-три дні до Відня. Для звязку з тереном мала Делегатура кур'єрів — офіцерів та цивільних.

VII.

Трійка для переведення військового перевороту

Як уже вище згадано, переведення військового перевороту доручено пор. (опісля отаманові) Петрові Бубелі, якому приділено сотника Любомира Огюновського (відомого Сокольського організатора) і підхорунжого Українських Січових Стрільців Дмитра Палієва, як помічників. Оця трійка мала стояти в контактї з командою Січових Стрільців у Буковині, щоб вони готові були на кожний наказ прибути до Львова. Мала вона перевірити склад і стан усіх австрійських військових залог у Східній Галичині й Буковині та розіслати на місця кур'єрів з інструкціями (устними, щоб часом письмо не попало в небажані руки та не зрадило заговору). Мала вона також назначити командантів акції на місцях, порозумівши ся з місцевими лідерами та з українськими старшинами (чи підстаршинами, де не було старшин Українців). Вкінці мала скласти до найменших подробиць плян перевороту у самому Львові.

Ця трійка мала перевірити, скільки певних Українців є у війську по касарнях у Львові. Мала дальше обіднати в тайній організації усіх певних Українців вояків і назначити для них командантів. Вкінці мала оця трійка приготувати плян захоплення касарень і магазинів у Львові, спосіб роззброєння та інтернування старшин і підстаршин чужої національності, плян обсади важних об'єктів (пошти, теле-

графу, телефону, залізничних двірців, газівні, електривні, водопроводів, намісництва, сойму, ратуша, стратегічних точок, головних доріг та перехресть і т. д.).

Треба признати оцим трьом нашим старшинам — а зокрема їх шефові, поручникові Бубелі, що вони виконали своє завдання добре, можна сказати — перфектно. Якщо мова про сам військовий переворот 1. листопада 1918, то признання за нього належиться цим трьом особам і тим їхнім помічникам, що їх вони собі дібрали (отаман Сень Ґорук, бувший організатор Соколів, пор. Богдан Гнатевич, УСС, та інші). До тих помічників треба зачислити, очевидно, й Д. Вітовського, якого, з наведених уже попередю мотивів, завізнано в останніх днях обняти команду перевороту у Львові. Він обняв її 30. жовтня 1918 р., а переворот відбувся за півтори доби, бо з 31. жовтня на 1. листопада, між 1-шою і 4-тою годиною ночі. Хто може думати або повірити, щоб за півтори доби, за 36 чи скільки там годин, Вітовський був усилі приготувати переворот у Львові та в цілому краю? . Сам час показує, що ціла легенда про його ролю у перевороті, є лиш легендою, а не історичною правдою.

VIII.

Політичний провід перевороту і сам переворот

Було б одначе неповно й невірнo, якби не сказати, що оця військова трійка мала бути в постійнім порозумінні й під наглядом та авторитетом політичної керми перевороту, яку Українська Національна Рада зараз по 18 жовтня 1918 доручила Комісії, зложеної з Івана Кивелюка, як заступника голови львівської Делегатури Української Національної Ради, та посла й редактора „Українського Слова“ д-ра Лонгина Цегельського та редактора „Діла“ д-ра Василя Панейка.

Зроблено це з двох причин: щоб мале та енергійне тіло, а не тяжка своєю чисельністю Українська Національна Рада, рінало про спішні справи перевороту, а по друге, щоб тим більше беретти таємність приготувань. Оця „Комісія Української Національної Ради для переведення перевороту“ сходилась щодня — нераз двічі й тричі в день — та відбувала бодай раз денно розмови з шефом військової трійки,

пор. П. Бубелою. Складали звіти, приймали рапорти, давали зарядження й накази. Праця йшла рівно, справно, скоро, без непотрібних дебат, без ніякого тертя й строго довірочно.

Приблизно 25. жовтня 1918 р. оця Комісія могла вже повідомити загально львівську Делегатуру Української Національної Ради та віденську Делегатуру про закінчення підготовки до перевороту на просторі від Сяну по Збруч. Детайлів не подавано. Членів Української Національної Ради зобовязано до строгої тайни. Чи всі додержали цього приречення, не знаю.

Тим більше радісне було здивування моїх синів, коли я взяв їх раненько 1. листопада ніби на прохід, а подорожі ми стрінули українські військові стійки з синьо-жовтими кокардами на австрійських шапках, а на ратуші завважили вони синьо-жовтий прапор.

На перехресті Підвалля та Руської вулиці старший вояк, що стояв там на стійці, засалютував мені по-військовому. Бачачи, що він пізнав мене, я — віддавши салют — сказав:

— Яка це радість поздоровити Вас як вояка України!

— Діждалися ми, дякувати Господеві, того, про що Ви, пане посол, не на однім вічу нам говорили. Коби Бог поміг вдержати . . . — відповів вояк.

— А звідки Ви мене знаєте? — спитав я.

— Я ж Ваш виборець з бобренького повіту, - - подав назву села й своє ім'я.

На жаль, по стільки роках забув я їх.

Мої хлопці вмить зрозуміли, що сталося щось незвичайне. Коли я вняснив їм, побігли додів сказати радісну вістку мамі.

Згаданий вище політичний провід перевороту вибрав сотника Д. Вітовського на команданта Львова. Він прибув до Львова дня 29. жовтня. Ця комісія дала також наказ полкові Січових Стрільців бути на 1. листопада рано у Львові (чого вони не зробили). Цей провід вибрав теж ніч із 31-го жовтня на 1. листопада як час для перевороту. Рішення це було прискорене довірочними донесеннями з Відня, що переворот у Празі, Відні і т. д. висить у повітрі та що Поляки готовляться теж до перевороту.

Мабуть, чи не 29. жовтня 1918 р. (точної дати вже не годен пригадати) львівська Делегатура Української Націо-

нальної Ради рішила востаннє ще заграти з австрійським урядом. Була думка використати оцей уряд — поки він ще існував — для легшого й певнішого перевороту.

Військовий гарнізон у Львові з 8,000 мужа мав лише коло 1,000 Українців, коло 1,000 Поляків, а яких 6,000 Німців, Хорватів, Мадярів і інших. Переворот при такому складі сил був ризиковий. Це значило один проти сімох. Правда, ми числили на нейтральність Німців і Хорватів, але не конче Мадярів, а вже певно що не Поляків. До того ми знали, що у Львові є на „відпустках“ чи „виздоровленню“ кількасот польських легіонерів та що вони сконцентрувались у Львові у звязку з плянованим Поляками переворотом. Все це казало нам шукати безпечнішої дороги до захоплення Львова. А найлегше зробити це було в порозумінні з австрійським урядом. Він і так наставився був передати владу в „краях“ автономним національним представництвам.

Тому львівська Делегатура Української Національної Ради рішила порозумітися з намісником Галичини, генералом графом фон Гуйном, щоб він передав владу в руки Української Національної Ради та наказав усім австрійським властям, жандармерії і війську на терені Східньої Галичини підчинитись наказам Української Національної Ради. З оцим домаганням вислано до намісника послів (д-ра Костя Левицького та д-ра Лонгина Цегельського). Не памятаю, чи був хтось третій.

Ми представили старому генералові ситуацію ось так: „Поляки готують переворот та проголошення злуки Галичини з Польщею (тоді вже була Польща як держава на території т. зв. Конгресівки. У Львові Поляки мають таємні магазини різної зброї та 1.000 легіонерів. Цісар торжественно мавовів передачу влади в руки місцевих національних репрезентацій. На його зазив ми уконституували таку репрезентацію та ждемо. Але ми не хочемо, щоб Поляки заскочили нас переворотом та захопили Східню Галичину. Це ні в нашій інтересі, ні в інтересі Австрії ані цісаря. Події йдуть лискавкою і заки цісар переведе нашу автономію, Поляки захоплять наш Львів і край. Тому нехай намісник передасть нам владу та видасть належні накази цивільним властям і війську“.

На це намісник відповів, що він знає, що Поляки щось готують. — „Щодо Вас, Панове, не маю донесень. Видно,

вмієте краще конспірувати“, — додав жартом. — „Але поки цісар не накаже мені, поти я звязаний присягою і честю та нікому влади передати не можу, хоч і як з Вами симпатизую“.

На нашу дальшу заввагу, що його позиція і так пропаша, бо Поляки його силою усунуть, граф Гуйн відповів: „Як буду могли, буду боротися, а як треба загинути, то загину. Я і так над гробом. Але вірности ще ніодин Гуйн не зломив“.

Жаль нам стало біловолосого та сивоусого старого воюка. „У нас Вам волос з голови не впаде, Ексцеленціє!“ — замітив я. — „Знаю, що маю приятелів у Вас“, — відповів Гуйн. — „І Ви все мали приятеля в мені. Ваш нарід чесний, добрий та хоробрий. Ваші національні змагання оправдані. Але я мушу стояти на довіреному мені становищі до кінця, хоч би то була й пропаша позиція. Взагалі я думаю, що ми віджили своє. Новий світ настає, мій світ іде до гробу. Не так, Панове?..“ — продовжав він з якоюсь сумною усмішкою, що прикривала його душевний біль. — „Перед Вами, здається, будучина. Маєте державу в Києві. Та чи вона вдержиться?.. Боюся, що ні. Забагато маєте ворогів, а самі ще заслабо зорганізовані. Це щойно лиш починається заколот. Коли старі монархії впадуть, тяжкі настануть часи. Ви часом могли нарікати на Австрію, але — вірте мені — це була мама для багатьох народів, з якими, Бог відає, що тепер буде... Нехай Вам Бог помагає!“

Сльоза блиснула в старечому, але сміливому, оці. І нам стало ніяково на серці. Старий генерал, очевидно, розумів до чого йде та на голос думав важку думу перед нами. Хоч не вжив цього вислову, але розумів, що це останні дні Австрії, Габсбургів та його. Ми мовчали, бо й що мали сказати на це? Чим могли потішити старого? Ми бачили безнадійний трагізм його положення. Але ми мусіли дбати про свою справу і тому щераз завернули до передачі влади. Ми спитали його, чи не міг би він телефонічно поговорити з цісарем та засягнути згоди цісаря на передачу влади. Граф Гуйн відповів що зараз здасть звіт із нашої розмови владі у Відні та додасть свою опінію, „яка Вам прихильна“ — як він це додав. — Але йому, казав, не випадає особисто пропонувати цісареві. Це було б признання до капітуляції. Одначе він порадив нам вислати когось із нас зараз до Відня та там предложити наше дома-

Д-р Євген Петрушевич

Президент Української Національної Ради Західньо-Української Республіки (від жовтня 1918 р.), Диктатор ЗОУНР (від червня до грудня 1919), посол до австрійського парламенту (1907—1918), голова Української Парляментарної Репрезентації (1917—1918). Народився 3. червня 1863 р. в Бужьку. Помер 29. серпня 1940 р. в Берліні. — Знімка зроблена у Відні 1920 р.

гання просто урядові або й цісареві. А як він дістане наказ цісаря, передасть нам владу радше, як кому іншому.

З тим ми й відійшли. Екзекутива Української Національної Ради зараз же ухвалила — більше для спроби на всякий випадок, чим із вірою в те, що з того щось вийде — щоб д-р Лонгин Цегельський негайно їхав до Відня та разом із президією Української Національної Ради представив урядові Лямаша ціле положення і наше домагання. Оцей останній безпартійний австрійський уряд мав саме переводити перебудову Австрії, намічену цісарем. Премером його назначено славного вченого, знавця міжнародного права й австрійського члена Міжнародного Суду в Газі (Голляндія), проф. Лямаша, задля його світової опінії. Заступником його як премера був проф. Редліх, також славний учений юрист і парламентарний посол.

Дня 30. жовтня 1918 рано я був у Відні. Телефонічно повідомлена наша Делегатура (д-р Євг. Петрушевич, Юліян Романчук, М. Василько, д-р Євг. Левицький, д-р Володимир Бачинський, д-р Лев Бачинський, чи ще хто, не тямлю), замовила вже розмову з премером Лямашем на годину 10-ту рано. Я пішов разом із ними. По кількох вступних словах президента Петрушевича, що представив мене як делегата Української Національної Ради, що саме приїхав зі Львова, я виложив Лямашеві й Редліхові (що був привітний) ситуацію в краю, подібно, як ми це представили намісникові Гуйнові, та розповів про розмову з Гуйном (очевидно, пропускаючи його чисто особисті міркування). Іменем Української Національної Ради поставив я пропозицію, щоб уряд і цісар доручили намісникові передати нам владу.

Це збентежило Лямаша. Він зачав нас переконувати, що це нечуване, аби держава зрікалася влади та що це розпад держави.

— То волієте, щоб Поляки взяли Львів? Чи це не буде розпад? — вкинув я, перебивши йому. — Вам усе одно. Однаково не вдержите Львова. А ми Полякам його не дамо. І як Ви не передасте нам влади у Львові, то самі візьмемо. Не будемо чекати, аж буде запізно. Ми на це готові.

Якось дивно глянув старий професор-премер на релятивно молодого ще тоді розмовця. Що я говорив, було б в інші часи чимсь нечуваним — державною зрадою, бунтом

і т. п. Але він бачив, що діло серйозне. Микола Василько та Євген Левицький докинули ще кілька влучних уваг — щось у тому змісті, що Галичина і так пропала, а як буде передана нам, то Австрія і династія будуть мати в нас вдячних приятелів та союзників. Зрештою ми раді оставати в австрійській федерації, якщо вона вдержиться.

- Думаєте, що аж так зле з нами? --- завважив проф. Редліх.

Ми змовчали на це, але знову настоювали на видання наказу про передачу влади. Хтось із нас докинув, що як це не буде зроблене, то відповідальність за криваві бої у Львові упаде на них, міністрів.

Лямаш і Редліх перервали тоді на кілька хвилин розмову і пішли до інших кімнат — може порадитись, а може говорити по телефоні зі Львовом (Гуйном), або з цісарем. За яких 10—15 хвилин вернулися й заявили, що влада у Львові й Галичині буде передана Українській Національній Раді та що сьогодні ще виїде до Львова спеціальний кур'єр із цісарським письмом до намісника, щоб передати владу в краю нам. Ми висловили признання за таке розумне рішення і відійшли.

Порадившись між собою, ми рішили, що заява Лямаша була щира, але що хто знає, чи буде на час виконана. Нам на це покладатись не можна. Хто зна, чи Поляки у Східній Галичині не піднесуть бунту проти такого обороту справи. Тому нам треба держатися свого пляну, а саме перевести військовий переворот, інтернувати польських вояків, жандармів, старостів тощо. Лише одиниці з-поміж нас були думки, щоб ждати на передачу влади --- хто саме, не тямлю. Мені доручено зараз їхати до Львова та повідомити львівську Екзекутиву про нашу розмову з міністрами і про опінію Віденської Делегатури. Також рішено, що члени Делегатури, з винятком дво-трьох, що для звязку з світом залишаться у Відні, мають їхати до Львова так, щоб були там на 1. листопада найдальше.

З тим я й відїхав до Львова, будиши у Відні всього кілька годин. Цісарський кур'єр до Гуйна ніколи до Львова не доїхав. Д-р Володимир Бачинський, що прибув з Відня до Львова одну добу по мені, розказував, що кур'єр мав їхати наступного дня. Чи це сталося, не знаю, бо в Відні тим часом відбулася революція, а Краків, що ще 1 листопада був у ру-

ках Австрії, захопили Поляки, як довідались, що сталось у Львові.

Я приїхав до Львова за добу, (поїзди ходили тоді дуже поволі), 31. жовтня, вечором, і зараз пішов на спільну нараду Української Національної Ради, Екзекутиви Комісії для перевороту і тих офіцерів, що їм доручено здійснити переворот. Я знав, що всі вони ждуть на вісті з Відня.

Нарадою проводив д-р Кость Левицький. Перший раз був приявний сотник (тоді) Д. Вітовський, що саме попереднього дня прибув до Львова обняти команду. Я склав звіт з моєї місії. Переказуючи опінію більшості Делегатури, для вірності передачі, згадав я і про думку тих, що казали, щоб ждати на цісарського курера. Я замітив одначе, що курер може приїхати аж завтра. Ніякого внесення я не ставив, бо я передавав лиш факти, а висновки з них мала дати дискусія.

Це розуміли всі інші приявні, з виїмком Вітовського. Незвичний до т. зв. парламентарної дебати і її порядку, та не знаючи всіх попередніх подробиць, та розмов між політиками, він думав, що ми готові часом відкласти переворот та попсувати тим всі вже пороблені приготування. Старшини Українці та свідомі підстаршини Українці, а навіть чимало свідомих рядовиків Українців по касарнях вже знали, що переворот має відбутись цієї ж ночі. Ждали лише на наказ. А тут виринає нове питання: приїзд курера — поіритовано та нервово (він загалом був палкою вдачі і скоро вибухав, а так само скоро остигав!) говорив Вітовський і запротестував проти відложення перевороту. „Все готове — говорив він. — Курер, або приїде, або ні, а тим часом Поляки захоплять Львів. Нам не можна ніяк відкладати!“

Предсідник, д-р Кость Левицький, успокоїв його увагою, що нема жадного внесення, а тим менше рішення відкласти переворот. Українська Національна Рада для власної орієнтації вислухує лише звіт з місії до Відня.

Пять хвилин пізніше однодушно рішено: перевести цієї ж ночі переворот. Командантом Львова заіменовано формально сотника Вітовського та передано йому доручення перевести у Львові цей переворот.

Вітовський та інші старшини покинули нараду (було це 10:30 вночі), щоб бути на місцях в квартирі штабу. Укра-

їнська Національна Рада продовжала наради ще з годину, намічуючи членів тимчасового кабінету, — першу українську владу в Галичині по 546 літах чужого правління.¹

Згаданий щойно інцидент з Вітовським полягав, як це ясно виходить із ходу нарад, на непорозумінні і незнанні звичайної парламентарної процедури. Хтось чи непоінформований чи хибно поінформований роздув це до розмірів драматичної сцени, в якій Вітовський виступає як революціонер, що пре до чину, а політичні лідери як труси, що бояться перевороту та розпачливо тримаються цісарської клямки. Все те видумка — а навіть більше як це, бо клевета супроти політичних лідерів. З представленого вище, історично вірного перебігу подій ясно, що це саме згадані політичні лідери рішили і приготували переворот. З австрійським урядом переговорювали, бо цього вимагала тактика.

ІХ.

Хто пустив та поширив неправду

Сплетнярство та розпускання слухів є однією з прикмет політично слабо вироблених, а тим більше політично хворих суспільностей. Особливо діється це по національних нещастях, серед поневоленої та конспіруючої суспільности, серед політичних еміграцій і т. п. Ось так і видумка — зроджена з простого собі непорозуміння — виросла до розмірів легенди про безкомпромісового лицаря, що побороює „трусість та сервілізм“ українських політичних лідерів. Оцю нушено в курс легенду поширено описля пресою та „споминами“ в роді „споминів“ д-ра Трильовського.

Перший — оскільки знаю — пустив її у світ у своїх „споминах“ український „анархіст“, що вмів якось усе „писати з вітром“ та бути по черзі то (до війни) сервілістичним

---

¹ Д-р Л. Цегельський, при іншій нагоді пише, що він приїхав до Львова 31. жовтня вполудне і що негайно по його приїзді відбулося засідання Нац. Ради, на якій вирішено вислати ще одну делегацію до намісника Гуйна. В тій делегації був теж д-р Цегельський. Коли, не зважаючи на зясування д-ром Цегельським висліді розмов у Відні з прем'єром Лямашем, намісник відмовився передати владу Національній Раді, відбулося ввечері цього ж дня друге засідання Нац. Ради з участю сотн. Вітовського. Ця версія є правдива. Ред.

писакою з рамени угодowego крила „Українського Народнього Комітету“, то знову крайно „радикальним“ за української держави то вкінці „вірним“ комуністом — д-р Михайло Лозинський. За свою безхарактерність та за нікчемність, осуджуючи м. ін. публично в комуністичних газетах Сергія Єфремова і товаришів, коли їх большевики судили в Києві за „зраду“, Лозинський заплатив так само дорого, як проф. Антін Крушельницький. Бажаючи знеславити несоціалістичних галицьких лідерів, до яких він мав свої особисті „анси“, він включив оцю сплетню у свої спомини, друковані свого часу в Празі.

За ним, у найліпшій вірі, повторив їх редактор Олекса Кузьма у своїх „Листопадових Днях“. О. Кузьми в часі перевороту в Галичині не було; він був австрійським офіцером на якомусь фронті (чи не в Італії?). Свою історію він зібрав почасти з документів, а почасти з оповідань і „споминів“ інших людей. Через його історію, неправда, пущена у світ Лозинським, поширилась та повторюється опісля різними газетами. Між іншим в Америці підхопив її свого часу злобно-радісно б. редактор „Української Громади“, п. Микола Цеглинський, та ширив її вперто, поборюючи (в роках від 1921 до 1923) уряд диктатора Петрушевича і його представників в Америці.

Ось так оця неправда прийнялась, але все таки не змінила вона історичного факту — а саме, що тодішні галицькі політичні лідери не мали й на думці відкладати перевороту та що це не була заслуга Вітовського, що переворот таки переведено цієї ж ночі — з 31. жовтня на 1. листопада. Якраз ці лідери задалегідь приготували і рішили про переворот. Вітовського вони якраз покликали на готове і, на жаль, завелися на його впливі серед Стрільців, як теж і на його здатності як командира.

Це є моє глибоке переконання, що якби в перших трьох днях здавлено було зрив польських легіонерів у Львові, (що було тоді доволі легко!), ми були б задержали Львів і Галичину та були б мали свою державу. Бо до легенди належить також думка, що Антанта не хотіла нас признати.

На жаль, замість глянути правді в очі та вчитись на наших помилках, ми Українці, любимо творити самодурні легенди. Засліплені ними, ми із старих помилок попадаємо

у нові — і так крутилось у колесі вічного самодурства та послідовних розчарувань...

Х.

Історична Ніч

В годині 11:30 вночі 31. жовтня 1918 р. Українська Національна Рада (цебто її так звана Львівська Делегатура), розійшлась. На вулицях сплячого Львова (це був час війни) було темно і тихо. Дивні почування товпились у душі, коли я йшов додому. Я вірив, що переворот властєся. Як член „комісії трьох“ (Кивелюк, Панейко і я), знав я, як докладно, до подробиць, підготовлено його. Я вірив у дисципліну нашої політичної організації в краю, виробленої упродовж 18 років невисипущої політичної праці Українського Народнього Комітету, пресою, зїздами, вічами, брошурами, промовами. Як один із тих, що створили цю політичну машину, я знав цю організацію згори додолу, всіх провідних людей по повітах — їх характер, вплив, здібності, патріотизм та їх довіря до проводу, цебто до українських парламентарних послів. Віра і довіря освідомлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовість на посвяту наших старшин, розісланих по краю на місця, чи розкинутих по касарнях і залагах у містах. І тому я був певен, що цієї ночі — приснопамятної ночі — край буде наш!

Але разом із тим якийсь неспокій здіймався в душі: А що потім? А що потім?.. З Поляками почнеться війна, десь — я думав — на Посянні, на Холмщині... Це певне. Румуни також рушать на Буковину... А де наша армія? Де штаби? Де зброя? Де амуніція?.. Як пустити державну машину в рух? Де адміністраційні сили? Де залізничий, поштовий та телеграфічний персонал? Звідки взяти грошей? Чим вести державу, а ще й війну?.. Тисячі думок вешталосся по голові. Безмежність завдання, що стояло перед нами виринала ясно у моїй свідомості — серед тихої, глухої ночі, коли я йшов пустими вулицями сам один. І серце щеміло, не зі страху, а з непевности за будуччину, зі свідомости слабости наших

сил. Мені стало ясно, що переворот — це „забавка“ в порівнянні з тим, що нас жеде опісля.

І мимоволі думки звернулись на Схід, до Києва, до Матері Городів наших, де я був тому п'ять тижнів і де — я знав це позитивно — божевільні люди готовили також переворот. Та не національний переворот проти чужої влади, а соціальний, проти свого, українського, несоціалістичного уряду. Готовили громадянську війну!

— Вони і нас погребують, оці божевільні — раз-по-раз виринала оця думка з дивною настирливістю.

— Якби так там, над Дніпром, була устabilізована держава — гетьманська чи республіканська, все одно, але устabilізована, — вона дала б нам поміч... А тим часом там іде до завірюхи. Самі наші — мої такі особисті приятелі з молодечих літ, Винниченко, Петлюра та інші, в якомусь божевільному засліпленні пруть до неї: Коли тепер в Австрії та Німеччині настає революція, то вони зірвуться проти Гетьмана. Я знав напевно, що вони рішили це. Зачнеться анархія. Замість дати нам поміч, Велика Україна втягне ще нас в оцю чортоторію... Безвихідність положення ставала мені ясною.

Та нема вороття. Національно-історична konieczність каже нам — хоч би лиш для історії, для традиції грядучому поколінню — робити переворот, захоплювати владу, творити українську державу на землях Данила та Льва, хоч би і цей почин мав трагічно скінчитись. Я усвідомлював собі з якоюсь дивною ясністю думки щодо гри, яка почалась: граємо „вабанк“. Або добути — або дома не бути! Оцей клич Мазепи звучав у моїх вухах, наче б його хто викрикнув у тиші нічної пітьми. Нема вороття! Нема й іншого шляху! Ми шукали його, намагаючися в нашому національному інтересі, врятувати габсбурзьку Австрію, як федерацію вільних народів. Та це не вийшло. Залишився тільки один шлях...

Може Бог врозумить отих у Києві, може не зроблять свого злочинного повстання. Вдамося до Гетьмана за поміччу. Проти Австрії Гетьман не міг би її дати, але проти Польщі дасть...

Знаю, що подібні думки думали й інші лідери, бо розказували мені про це не раз в місяцях важкої боротьби за вдержання нашої Держави. Говорили мені про це д-р Володимир Бачинський (зараз першої днини після перевороту), д-р С.

Голубович, д-р Здерковський, д-р Василь Панейко, д-р Лев Бачинський (радикал), та багато-багато інших. Всі бачили важке положення й надіялися на чудо з Києва. Тільки — одні надіялися на те, що Гетьман якось вдержиться і допоможе нам, інші ж — більш соціалістично-радикальні та молодші — вірили, що „всяка революція — це вода на наш млин“, бо „остаточно“ переможе демократія і „самоозначення народів...“ Наївні діти...

Привиклий від двох десятків років до політичної боротьби, страйків, заворушень, кривавих виборів і кривавих демонстрацій (бо і таке ми нераз переживали) — я поза тим був дивно спокійний. З досвіду знав я, що „стихія“, загальний настрій маси, серед якої ми діяли, — це важливий чинник, що обертає хід подій у нашу користь. Той чинник був рішучо за нами. З другого боку досвід казав мені, що коли серед симпатичного середовища є лише дрібка організації — маса піде за нею і організація виграє. Не більшості, а меншості роблять історію. — „Нас мало, але сила лежить у правді наших дум“ — слова Кониського звучали у моїй свідомості. Тому „на прою без ляку і зневіри — за волю, правду і наш край!“ — Ми певно захопимо край, а потому — потому якось піде, якось то буде. Піде, як Бог дасть... Хто не ризикує, той і не виграє...

З оцими думками я і пішов спочивати. Завтра чекає мене неабияка праця. Мене намічено на „секретаря внутрішніх справ“ і я мав налагодити апарат першої державної адміністрації. Була година 1 співночі. В тому моменті, я знав, з нашої головної квартири розходяться військові частини обсаджувати головні центри Львова, а в касарнях наші законспіровані вояки заскакують сплячу чужу більшість та роззброюють її. Може декуди дещо не піде так як думалось. Але на загал все так налагоджене, що остаточно наша справа буде горюю!.. Я був свідомий, що ми, політики, зробили своє і завтра рано далше будемо робити, що треба, — а буде цього аж надто на наші сили! Тепер, вночі, у фізичному займанні Львова, ми були ні при чому. Діло було віддане в руки певних, рішучих, молодих людей, а вони своє завдання переведуть.

Година 1 по півночі вже минула. Через дещо відхилене вікно моєї спальні ні звук не долітав із сплячого Львова.

Кілька вулиць від моєї хати була велика касарня. Там було тихо. Видно — все йде спокійно. Бо, аби наші завернули з дороги — це виключене. Можна спокійно спати, аби збудитись у вільному українському Львові. Чи не дивно це; засипляти в Австрії, а збудитись в українській державі?.. Радісно стало мені, коли я подумав про це здивування, яке обійме ранком і наших, невтаємничених, — а ще більше Поляків. З тим я і заснув.

І справді пішло все точнісько за складеним планом. Наші частини обсадили — між 1 і 3:30 годинами ранку — головні точки Львова. У касарнях наші захопили зброю та інтернували всіх старшин-Поляків, а чужих — Німців, Чехів, Мадярів — пустили в свояси. В пів четвертої ранку увесь Львів був в українських руках. І так само і край.

Деталіз усіх цих акцій не можу подати. Я чув їх чимало та вони помішались і затерлись у пам'яті.

XI.

Як інтерновано намісника

Десь коло 2 години досвіта 1. листопада, наша військова стежа обсадила намісництво. Два наші старшини і кілька рядовиків із ними обставили крило будинку, де жив намісник, генерал граф фон Гуйн. Старшини збудили особистого лакея намісника та казали йому повідомити генерала, що вони бажать негайно бачити його. Збуджений старий генерал зібрався і вийшов із спальні до сусідньої кімнати, де ждали його наші старшини. Вони засалютували і старший із них сказав по-німецьки:

„Іменем і з наказу Української Національної Ради повідомляю Вас, Ексцеленціє, що Українська Держава перейняла владу у Львові і в цілому краю, а тим самим Ваш уряд скінчився. Ви, Ексцеленціє, є під охороною Української Держави. Сподіваємося, що будете, Ексцеленціє, з доконаним фактом числитись. Тим часом, поки наша влада не зарядить, що даліше — маємо наказ подбати, щоб Ви оставали у Вашому помешканні“.

— То я арештований? — спитав генерал.

— Ні, Ексцеленціє! Такого наказу не маємо. Ви лиш

маєте не покидати домівки. Можете спокійно вернутись на спочинок. Вибачте, що Вас турбували. Ми виконуємо наказ.

— Знаю це; я ж старий вояк. А чи не можу получить телефонем із Віднем, з цісарем, щоб повідомити його Величество, що сталося?

— Ні, Ексцеленціє. Дроти й так протяті. Проншу завтра говорити про це з нашим урядом.

-- Шкода, шкода... — сказав Гуйн. — Браві з вас гояки та джентелмени. Я вам не зроблю клопоту — додав та поклепав стоячого перед ним молодого старшину батьківським жестом по рамені.

Нашому старшині якось дивно стало. Перед 24 годинами, такий жест вважався б честю та признанням. А тепер, він — молодий старшина — є тут владою, репрезентує Українську Державу, а генерал наче в полоні. Але оцей „полонений“ поведінка старого видалась старшині нехтуванням української влади. Лице його, очевидно, дещо спалахнуло. Старий генерал, мабуть, завважив це, бо додав: — Я міг би Вам дідом бути, молодче. Мусите старому вибачити. Служіть своїй державі так вірно, як Ви служили Австрії. Я Вас розумію. Великі мрії, високі мрії. Ви робите історію. Хай Вам Бог помагає.

Сказавши це, старий витягнув руку до старшини. Старшина прийняв її і бувший цісарський намісник, сивоволосий генерал та молодий український старшина, кріпко стиснули собі долоні. Одна епоха скінчилася; друга зачалася. Оба вони, у високо драматичному жесті символізували хід історії.

-- Добра ніч! — додав генерал, киваючи головою до старшини і вернувся у свою спальню.

Старшини лишили стійку при вході до спальні та пішли продовжати свою службу. Ранком, коли генерал хотів вийти зі спальні, вояк на стійці задержав старого. Не змогли уговорювання, що генерал не вийде поза своє мешкання, а хоче тільки йти до вмивальні. Аж надійшов старшина і стійки уставлено так, щоб старий міг рухатись свобідно по помешканні.

Все це розказував нам — цебто д-рові Костеві Левицькому, д-рові Сидорові Голубовичеві й мені — сам генерал Гуйн, коли ми першого дня після перевороту були в нього,

щоб перебрати будинок намісництва, спитати його, якою дорогою і коли хоче відїхати та попрощати його. Він був чесною людиною та все для нас прихильним і справедливим. Ми бажали показати старому нашу пошану і спочуття. Ми заявили йому, що вигідний военний автомобіль і шофер кожної хвилини є до його розпорядження та що ми додамо йому військову охорону до місця, куди сягає наша влада. Ми виставили йому потрібні подорожні документи — і за кілька днів старий відїхав.

Через Краків боявся їхати. Казав, що Поляки можуть мститися, що не віддав Львова їм. Через Угорщину також не хотів їхати — бо там захопили владу радикальні елементи. Поїхав на північ, через Волинь (цебто через гетьманську тоді ще Україну), до німецької команди в Берестю над Бугом, а там дальше через Східню Прусію і Німеччину, окружною дорогою до Відня. Там уже не було цісаря.

XII.

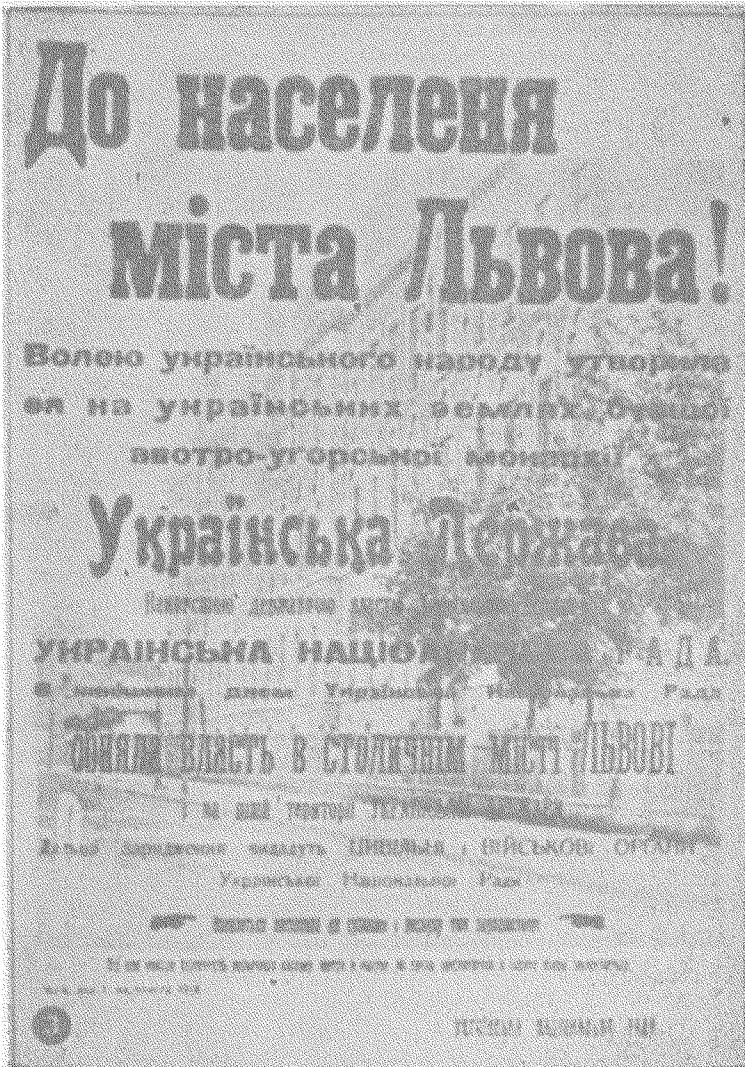
Перший день по перевороті

Був це соняшний осінній день. На ратуші, високо, в осінньому вітрі лопоче синьо-жовтий стяг — символ приверненої по 550 роках української держави!

Більше як п'ять століть — це довгий час. А земля Данила і Льва все таки остала українською та святкує сьогодні своє визволення.

Галицька Держава! Офіційно названо це: Західньо-Українська Республіка. Та в практиці, в реальному житті, це була Галицька Держава — з гордою свідомістю своєї державної традиції — традиції Осьмомисла, Романа, Данила, Льва та Юрія...

Оця традиція говорила тепер з маніфесту Української Національної Ради, що його саме розліплювано по мурах міста Львова. Я укладав його — так як майже всі відозви Українського Народнього Комітету від 1901 р. аж до війни, а опісля маніфести Української Національної Ради. (Договір у Хвастові між Галичиною й Україною з 1. грудня 1918 р., ухвала Української Національної Ради з 4. січня 1919 р.,

Відозвою „До населення міста Львова“, яка була розліплена на мурах м. Львова 1. листопада 1918 р. (фотографія якої тут уміщена), Українська Національна Рада повідомляла про створення „волею українського народу на українських землях Австро-Угорської Монархії, Української Держави“.

про злуку та сам акт злуки, відчитаний на Софійській Площі в Києві, були також мого пера.)

Гуртки людей ставали на рогах вулиць, читали маніфест, коментували його та спішили опісля домів нести несподівану вістку.

Поза тим вулиці були майже пусті. І тяжко вимагати інакше. На розі Руської і Підвалля кулемет. Коло магістрату (ратуша) чотири кулемети, на кожному розі по одному. При виході з вулички Кілінського на Гетьманські Вали кулемет і т. д. Серед таких „аргументів“ не можна почуватися дуже свободним.

Головний рух концентрується на вулицях: Підвалля, Руська, Бляхарська і Вірменська. В бувшому намісництві осідок уряду; в домі „Дністра“ харчовий уряд; в Ставропігії домівка Української Національної Ради; в Народному Домі Головна Команда. Курери бігають між тими центрами. Всюди гарячкова робота. Наладнування апарату. Українська Національна Рада (небто її львівська делегатура) радить у Ставропігії під проводом Костя Левицького. Колись тут — 1550 — 1600 — 1650 — ставропігійські „братчики“ радили, як „Русь“ у Львові боронити і як „славяно-гречеську“ школу та „печатню“ закладати, як „волоську“ церкву будувати. Колись тут — у тому будинку — славний Рогатинець, національно-релігійний полеміст першорядного таланту, та культурний меценат, Корнякт, так само засідали, як ми тепер. Традиція говорить із тих мурів. Тепер тут Українська Національна Рада формально іменує першу українську владу, кабінет, „державних секретарів“.

Титул „міністрів“ здавався нам за бомбастичний на початкуючу, малу державу. Так ми стали „державними секретарями“. Головою кабінету обрано д-ра Костя Левицького, державним секретарем внутрішніх справ д-ра Лонгіна Цегельського, закордонних справ д-ра Василя Панейка, судівництва д-ра Сидора Голубовича і т. д.

Складено текст присяги і рішено, що відбиратиме її сеніор нашої політики Юліян Романчук. Церемонія відбулася 10. листопада 1918 р. в бувшій авдієнційній салі намісництва. Ще до нині тямлю глибоке почуття історичности та відповідальности, яку я брав на себе, коли повторяв присягу та подав руку сивому як голуб, поважному Романчукові.

Мій портфель був в даній хвилині — побіч військового (якого покищо не обсаджувано) — найважливішим. Безпovolочно треба було організувати адміністрацію. На мого помічника і заступника я запропонував д-ра Романа Перфецького (адвоката і соймового посла з Бібрки), що Українська Національна Рада затвердила. Д-рові Перфецькому я доручив організацію внутрішнього апарату самого секретаріату внутрішніх справ, а я сам зайнявся зараз таки налагодженням адміністративної машини в краю. Д-р Перфецький зайняв кілька кімнат у Намісництві, дібрав помічників (з бувших політичних урядовців, як д-р Панейко, молод., д-р Пежанський і т. д.), назначив технічні сили (канцеляристів, писарів, писарок тощо) і до двох днів наше „міністерство“ мало вже свій персонал та поділ праці — і функціонувало. Одного, наразі, не було, — а саме грошей на платні. Кожний покищо працював даром та жив на борг, з ошадностей, чи якось інакше собі радив.

Австрійські державні каси, що їх ми переймали, були пусті. Це був военний час і податки мало що приносили. Гроші на виплати державним урядовцям присилали з Відня (свіжі, просто з-під преси!) все на першого кожного місяця. А тепер, через переворот, вони не дійшли до Львова. Може їх по дорозі перехопили Поляки в Кракові чи де інде. Ось так зачинили ми державу — майже без цента. Щоб обганяти конечні видатки на утримання війська у Львові (коло 1,000 мужа), ми зайняли в „позичку“ якого пів мільона корон, що були здепоновані в касах українських фінансових установ („Земельний Банк“, „Дністер“, „Краєвий Союз Кредитовий“ тощо). Та це могло нам вистачити лиш на дуже короткий час. Це було дійсне чудо, що ми зуміли таки зразу вести державу та ще й війну, майже без гроша!

Але, наприклад, „державні секретарі“ (міністри) взяли першу платню шойно в січні 1919 р. Я памятаю, що коли раз в січні 1919 р. вернувся я з якоїсь урядової поїздки до Станиславова (тодішнього осідку влади), тодішній премер д-р Сидір Голубович повідомив мене про „приємну“ ухвалу Української Національної Ради, що нам, — державним секретарям, — виплатять платню за 3 місяці назад (за листопад, грудень, січень). Та одночасно додав, що всі державні секретарі зреклися половини цієї платні в користь держав-

ного скарбу — так що кожному виплачено лиш половину належної суми. Місячна платня „державного секретаря“ була, оскільки памятаю, 500 корон (125 доларів). За три місяці це було 1.500 корон, а половина з цього — 750 корон (187 доларів).

Оце вияснює до певної міри, як ми вели державу без грошових засобів. Ідеалістичною безкорисністю тих, що будували цю державу.

ХІІІ.

Перша українська адміністрація

Як я вже згадав, як секретар внутрішніх справ я мав завдання наладнати адміністративну машину. В будинку намісництва було телефонічне бюро, обсажене тепер нашими військовими. По ствердженні, що ми маємо телефонічне получення через Винники на схід, я казав получити себе по черзі з кожним повітовим містом. Перші були Перемишляни. Вони вже були в наших руках, але просили дати їм старосту. Цебто, прийдіть і правте нами... Не тямлю вже, хто відповідав мені та повідомляв, що в них нема чоловіка на це становище. Я з місця „ушасливив“ їх старостою, або як у нас це називали „комісарем української республіки“. Покликавши з другої кімнати молодого д-ра Пежанського, я спитав його, чи може зараз виїхати до Перемишлян і взяти управу повіту, як комісар української республіки.

— Як треба, то можу. А нема нікого старшого? — була відповідь.

— Нема! Ви розумом і тактом старший — сказав я і відповів у телефон Перемишлянам: „Завтра буде у вас староста — д-р Пежанський. Молодий, але розумний“.

Д-р Пежанський дістав письмове назначення і виїхав до Перемишлян військовим автотом. Він був „старостою“ в Перемишлянах аж до окупації їх Поляками і був взірцевим адмістратором.

Ось так по черзі я в'язався телефоном із Золочевом, Зборовом, Тернополем, Бродами, Радеховом, Камінкою, Жовквою, Яворовом, Бережанами, Станіславовом, Стриєм і т. д., : т. д. Всюди була вже українська влада. Всюди вже урядували „комісарі української республіки“. З Тернополя від-

повідав мені д-р Брикович, з Золочева д-р Ваньо, з Бродів суддя Герасимович, з Камінки суддя Роман Петрушевич, з Бібрки суддя... (забув імя) і т. д., і т. д.

Згідно з нашими інструкціями, розісланими заздалегідь курерами, оцих „комісарів“, на місце австрійських старостів, мали настановити „Українські Повітові Ради“, міжпартійні комітети, зложені з найвизначніших лідерів повіту.

Телефонічно затверджував я кожного комісара, давав загальні директиви, діставав звіти з положення у повітах інформував коротко, що сталося у Львові, який склад влади і т. д. Можна собі уявити, які вривані та гарячкові були ці розмови. Вони тривали по 10 до 20 хвилин кожна. По яких тридцяти таких розмовах — цебто по яких пяти годинах телефонічного говорення — я був мертвецьки втомлений. В ухах гуділо, в голові заверталось. Я передав решту розмов дрові Р. Перфецькому. З деякими повітами — як Гусятин, Заліщики, Городенка, Турка, Ліско, Рава Руська, Перемишль, Мостиска — годі було почувитися. За подільські і гірські повіти, які не відгукались, ми були спокійні. Ми думали, що там не налааднано ще телефонів просто через недостачу своїх телефоністів чи телефоністок.

Але за Перемишль ми були неспокійні. І оправдано. Там була сильна польська залога, а командантом міста був австрійський генерал Пухальський. Зате ми знали, що в Журавиці та в Ярославі стоїть сильна українська залога та що там є наші старшини, що були втягнені в заговор (д-р Дурдела, Федюшка, та ще дехто). На вдержання Ярослава ми не числили, але думали що ярославський гарнізон зашахує генерала Пухальського в Перемишлі. Ми здогадувались, що це буде одиноке місце, де прийде до бою. Як опісля ми дізналися, то боїв там не було, бо генерал Пухальський перехитрив і наших лідерів у Перемишлі, і наших старшин у Ярославі, зробивши з ними „перемиря“ на основі „кондомініюм“ (співволодіння) Поляків з Українцями. Коли ж дістав військову поміч з Кракова, чи з Ряшева, інтернував наших лідерів, старшин і вояків та захопив Перемишль для Польщі.

На випадок некорисного обороту справи наші старшини в Перемишлі мали доручення висадити в повітря мости на Сяні в Перемишлі і коло Ярослава. Цього чогось не зроблено. Дехто обвинувачував за це д-ра Теофіля Кормоша (соймо-

ого посла) та д-ра Володимира Загайкевича (парламентарного посла), що вони, мовляв, спротивились цьому задля українського Засяння. Не можу сказати, чи це дійсно так було, чи може це лише сплетня, якою спихається вину за невдачу на когось визначного. Маю враження, що це одна з багатьох невірних легенд, яких повно кружляло. Досить, що через ці помилки чи невдачі ми втратили Перемишль, що був ключем до Східньої Галичини. Маючи Перемишль, Полякам уже легко було через Мостиська-Городок панцирними поїздами пробратись до Львова та довозити поміч Полякам у Львові.

Якби мости на Сяні були знищені, це було б, або неможливе, або дуже утруднене. Навпаки — ми могли б були відібрати Перемишль. Побіч помилки, яку зробив у Львові Вітовський, не знищивши зараз першої днини в зародку гнізда польських легіонерів, та крім відомої уже затримки Січових Стрільців, що не прибули на 1. листопада до Львова — оця справа з мостами на Сяні була третім промахом, що лягли в основу нашої остаточної мілітарної невдачі та спричинилися до зайняття Галичини Польщею.

Якби Поляки не були всадовилися у Львові і Перемишлі, вони і не були б дістали Галичини. Зайняття Поляками Львова дезорганізувало відразу наші комунікаційні лінії, що збігалися якраз у Львові. Ми мали Яворів, Жовкву, Раву Руську, Любачів — але дістатися до них могли лиш окружною дорогою на Камінку Струмилову. Яка втрата часу та енергії! Щоб з Комарна комунікуватися з Жовквою, треба було обіхати Львів кругом на Щирень-Бібрку-Задвір'я-Куликів-Жовтанці! Оце, що ми втратили Львів і Перемишль, показує, що мілітарно ми відразу були спаралізовані, зокрема не мали ні одного стратега між нами. Ми вміли вірцево зробити переворот, бо мали здисципліноване громадянство, але тут же виявили стратегічну наївність — допустили Поляків зайняти вісь Перемишль-Львів, що є ключем до цілого галицького простору.

XIV.

Переговори з польськими консерватистами

Які можливості існували для того, щоб вдержати край у наших руках, якщо б не втрата Львова, і як зразу польські

консервативні круги числилися з доконаним фактом, видно з того, що Краєвий Виділ, з маршалом краю, графом Незабітовським на чолі, увійшов зараз першого дня по перевороті в переговори з нашим урядом і з Національною Радою. Переговори відбулися в Ставропігії, а наступного дня в соймовій палаті.

Ці переговори мали поважне політичне значення. Краєвий Виділ, як краєва автономна влада, походяча з вибору краєвого сойму, уважався правно офіційним голосом „королівства Галичини і Володимирії“. Признання української влади Краєвим Виділом могло мати значення неабиякого політичного атута для нас перед світом, а саме перед Антантою і Америкою. Таке признання ставило польських легіонерів, забарикадованих у політехніці і школі св. Магдалини в правну позицію звичайних бунтарів.

З нашої сторони — оскільки памятаю — брали участь в згаданих переговорах: д-р Кость Левицький (премер), радник Іван Кивелюк (містоголова Української Національної Ради і сам член Краєвого Виділу), д-р Лонгин Цегельський (секретар внутрішніх справ), д-р Василь Панейко (секретар закордонних справ), д-р Володимир Бачинський, д-р Роман Перфецький, д-р Володимир Охримович і д-р Михайло Лозинський. Чи ще хто — не тямлю.

Устами маршала краю, польська сторона заявила, що признає доконаний факт заіснування української держави, що підчиняється українській владі та що хоче льояльно піддержувати українську владу. В заміну вони сподіваються, що українська влада вдержить лад, забезпечить безпеку особи, життя і майна всіх громадян та релігійну і культурну свободу для Поляків. З нашого боку говорили розумно д-р Кость Левицький, радник Іван Кивелюк і д-р Володимир Охримович, заявляючи, що в заміну за льояльне відношення місцевих Поляків наша держава загантує їм повну громадянську рівноправність і культурні права меншини. Цілковатомість нерозумно та не до речі говорив д-р М. Лозинський, докоряючи у довгій промові польським представникам за всі історичні гріхи Польщі супроти Українців. Виголошене це було в драстичній формі, наче б на агітаційному вічі та робило прикре враження.

Нам всім було соромно за цю недостойну поведінку,

бо ж ціль переговорів була не говорити собі взаємні непристойності та розсварившись розійтись, але, навпаки, договоритись до речей корисних для молодої нашої держави. Ось тут і проявились такі поміж нами дві різні та протилежні ідеології — позитивно-консервативна, об'єднуюча і державотворча з одного боку, а негативна, ненавистю лиш кермована й розєднуюча, з другого. А до того проявились тут і дві різні психології. З однієї сторони психологія культурних людей із старих родин, що почувалися рівними польській стороні і трактували бувших польських правителів, хоч і холодно, але чемно, а з другого боку психологія, яку влучно характеризує наша народня пословиця „не дай Боже з Івана пана“.

Маршал Незабітовський — людина вельми спокійна і толерантна — дуже влучно замітив на цей виступ д-ра Лозинського, що він і його товариші не можуть брати відповідальности за політичні гріхи предків. Зате вони самі льояльно шукають згоди з Україною. Говорити сьогодні про те, що колись було, річ недоцільна. Говорім краще про те, як набудуче нам жити, щоб старих промахів не повторювати.

Ми всі з цим погоджувалися. Нарада розійшлася з тим, що обі сторони мають добру волю до порозуміння. Ми мали ще зійтись для оформлення умови. Польські консерватисти обіцяли видати від себе заяву та вплинути на решту східньогалицьких Поляків у тому самому напрямі.

З цього одначе нічого не вийшло, бо тим часом на вулицях Львова вже зачалася збройна боротьба між Українцями і польськими легіонерами. Це витворювало таку ситуацію, що на дальші розмови не стало місця. Зрештою боеві лінії, що перегородили Львів, відрізали нас від тих польських політиків, що переговорювали з нами, а тепер опинилися за польською боевою лінією.

Нам було відомо, що польські легіонери грозили Незабітовському та його товаришам „наглим судом“ за „зраду народову“, якби ці поважилися переговорювати дальше з українською стороною. Якби одначе ми були вдержали Львів, ми мали б тих консерватистів по своєму боці. Це певне, бо подібних заяв (як повища графа Незабітовського) з боку польських або спольонізованих дідичів-землевласників було опісля більше, навіть тоді, як Галичину вже окупувала Польща. Противниками Українців у Східній Галичині в 1918 році були

не дідичі, а польські міські, „демократичні“ і соціалістичні елементи, польська інтелігенція, буржуазія і духовенство (молодше). Не треба забувати, що на чолі польського уряду у Варшаві, який зачав з нами війну в листопаді 1918 р., стояли два галицько-польські соціалісти — Дашинський і Морачевський. Цього наші люди не розуміють та все ще говорять про „панів Ляхів“, як нашого головного ворога.

Є це переносенням того, що колись було, у 20-те століття. „Пани Ляхи“ давно вже перестали грати провідну роль у Поляків. Зате перейняли в них провід „демократи“, „соціалісти“ чи бувші соціалісти: Дашинські, Морачевські, Вітоси (людовці), Грабські, Гломбінські і т. п. Вони багато небезпечніші ніж „пани Ляхи“ так як московські пролетарії та „народні демократи“ куди жорстокіші і захланніші від московського панства.

У звязку зі згаданими оце переговорами трапився випадок, який кидає світло на те, як неповажно думали тоді в нас деякі, що їх обставини висунули на чоло.

Коли ми переговорювали з Поляками, до салі переговорів увійшов д-р Р. Перфецький і сказав д-рові Костеві Левицькому, мені і ще декому (пошепки), що до соймової палати увійшла наша патруля під командою старшини з наказом заарештувати всіх польських представників — наших співрозмовців. Д-р Кость Левицький доручив мені тоді вийти до передної кімнати і здержати оцей безглуздий та шкідливий вибрик. І справді, в передній кімнаті вже стояла патруля з наїженими багнетами, а їх молодий старшина збирався саме йти до кімнати нарад.

Я спитав його, чи він знає мене. Старшина потвердив. З черги спитав я, за чим він і його патруля явилися тут, як бачу в службі.

— Я маю від нашої команди наказ арештувати зібраних тут польських політиків — була відповідь.

— Маєте наказ на письмі? — спитав я.

— Ні, усний — відповів старшина.

— Це мусить бути якесь непорозуміння — сказав я. — Тут ведуться політичні переговори між нашим урядом і польською стороною і це недопустиме, щоб наше військо припинувало їх таким актом. Таке ніде не водиться.

— Я не можу входити в критику наказу — замітив старшина, а маю лиш виконати його.

— Як вояк маєте повну рацію, — сказав я. — Одначе в таких напружених ситуаціях, як ця, бувають помилки і з боку командантів. Ви зрозумієте, що ми, як влада, не можемо дозволити на щось подібне. Це, що говорю, кажу вам як член влади і з доручення влади. Щоб ви однак були оправдані перед командою, я дам вам записку, а ви пішліть її до команди та ждїть доручень. Тим часом наказу не виконуйте.

Я написав до Вітовського, що уряд уважає цей наказ невмісним та вислідом якогось непорозуміння і чекає відкликання його. Я підписався на цїм листі і старшина післав його вояком до команди. Сам він остав у передній кімнаті, наказавши патрулі ждати на коридорі. Я вернувся до салі переговорів і повідомив тихцем д-ра Костя Левицького, що я зробив.

Коли за якої пів години ми розходились, ні старшини ні патрулі вже не було. Кудись зникли. Мабуть, Вітовський, відкликав їх. Чи так було справді, я не довідався, бо й ніколи про це не розлитував. В тому бурхливому часі та замішанні, події бігли за подіями лискавкою. Були сотки випадків, яких фіналу не було часу прослідити.

Розказую про цей випадок як характеристичний. Таких інцидентів роблення немудрої політики на власну руку Вітовським чи іншими старшинами було опісля більше. Вони кінчились звичайно лиш компромітацією їх авторів — але часом мали і сумні наслідки. Про це буде ще нагода розповісти.

XV.

Бої у Львові

Вже коло полудня дня 1. листопада донесено нам, що на т. зв. Кастелівці — в Політехніці і ніколі св. Марії Магдалини — всадовилися озброєні відділи Поляків. Остане для мене назавжди загадкою, чому Вітовський не наказав взяти оцих польських гнізд приступом.

Коли я в імені влади говорив з ним про потребу зробити це, він сказав: „Що зроблю? Не маю вільних частин...“

Що Вітовський мав замало війська, це факт. Бракувало Українських Січових Стрільців. У Львові було зразу несповна 1.000 українських крісів. І 5.000 не було б забагато. Тому треба до певної міри оправдати Вітовського за його безрадість. Вітовський міг утратити голову і потрапити в розпуку. Я бачив, як він плакав. Що міг він зробити з 1.000 людьми там, де треба було кілька тисяч? Бачучи це, ми вже першого дня телефонували до Бібрки, Золочева, Бродів, Станиславова та інших міст, щоб прислали поміч. Так само післали ми вербувати охотників по селах під Львовом. Тяжля, що Броди перші прислали нам 200 хлопців. Та з них, по правді, мало було пожитку. Сільські хлопці, ще й такі, що ні в великім місті, ні на війні не бували, у Львові тратили голову і відвагу. Якби це було на селі, в лісі, чи в полі, вони певно були б придатні, бо то їх стихія, їх окруження, де вони почуваються дома. Але у великому місті, серед кам'яниць, де з кожного вікна, даху, пивниці можна сподіватися серії з машинного кріса або ручної гранати, де так звані перехідні кам'яниці, добре відомі місцевим „львовським дзецьом“, давали Полякам спрмогу „провалитись наче під землю“ і знову виринути позаду українських позицій, -- наші сільські хлопці губилися та почувалися як у гадючій гнізді.

Декуди, як у Станиславові, було доволі нашого досвідченого війська. Але знову тамошні провідники задержували його в себе, боячись повстання місцевих Поляків. Була це очевидна короткозорість, бо польське повстання в Станиславові чи Коломиї не було нам стратегічно грізне. Інше natomiast діло зі Львовом. Але вони — в Станиславові, чи Тернополі цього не розуміли і з поміччю не спішилися.

Між тим вже другого дня воєнна ситуація у Львові погіршилася. Польські залоги на Кастелівці через ніч очевидно скріпилися та обсадили нові точки. По стільки літах я не можу подати деталей. Як секретар внутрішніх справ, мав я аж надто своєї праці з організуванням адміністрації краю та не міг подрібно слідкувати за розвитком воєнної ситуації у Львові.

Пам'ятаю цю сумну історію труднощів і нерішучості з українського боку тільки в головних зарисах. Здається --

було це вже 3. листопада, як Поляки обсадили св. Юр та інтернували Митрополита.

Так само не памятаю котрого — 3. чи 4. листопада, (мабуть 3-го) польські легіонери обсадили головний залізничний двірць. Що їм це повелося, то був непростимий гріх з боку нашої команди. Взагалі, кожне воєнне потягнення Поляків вказувало, що в них був добрий, досвідчений штаб та бистрий і талановитий командант (капітан Мончинський). Супроти їхніх сміливих потягнень дефензивні ходи нашої команди зраджували брак пляну та рішучости, а незнання Львова робило прикре враження.

Ми — цебто уряд і Делегатура Української Національної Ради — були просто в розпуці, дивлячись на те, як Поляки загортали домінуючі стратегічні позиції Львова, а наша команда не зміла тому перешкодити. Втрата Головного Двірця була одним з найтяжчих ударів для нас у самому Львові. Посідання Головного Двірця вможливило Полякам діставати поміч панцирними поїздами з Перемишля.

З цього вже видно, як непорадно і нефахово була ведена боротьба у Львові з нашого боку. Що інше було приготувати переворот, що інше перевести його і знечевя заскочити Поляків, а цілком що інше боротись за втримання столиці. Впродовж трьох днів Львів був перетятий боевою лінією, що бігла менш-більше від так званої Гицлівської гори через Янівське і Городецьке, між св. Юром і Соймом, впоперек Єзуїтського Городу до Української Духовної Семінарії, (яку обсадили Поляки, коли зараз сусідню Головну Пошту держали наші), а опісля на Стрийське. Цитаделя була в українських руках. Положення ставало дуже складне.

Наслідком тих перших воєнних невдач ми відразу і політично ослабли. Боева лінія, що складалася з окопів (як у Єзуїтському Городі), на площах, вулицях чи городах або з боєвих гнізд на дахах чи у вікнах домів з кулеметами, ручними гранатами і т. п. — відтяла значну частину членів Національної Ради від бази, що містилася в Середмісті при вулицях Вірменській (Команда), Бляхарській і Руській (Українська Національна Рада), Підваллі та в Намісництві (Уряд). Ось так відтяті були заступник голови Делегатури Української Національної Ради Іван Кивелюк, посол д-р Володимир Бачинський, д-р Степан Федак, о. Теодосій Лежогубський,

Митрополит Кир Андрей, о. мірат Тит Войнаровський та багато інших. Поляки інтернували їх, а деяких (Кивелюка, Бачинського і т. д.) вивезли опісля до Домб'я. Це ослаблювало українську владу, бо вся праця та відповідальність спадали на незначну групу тих, що були по українському боці боєвих ліній. Були це д-р Кость Левицький, о. сов. Олекса Стефанович, д-р Лонгин Цегельський, д-р Сидір Голубович, д-р Василь Панейко, д-р Роман Перфецький, д-р Мирослав Здерковський, д-р Володимир Охримович та ще деякі.

Не треба забувати й того, що частина лідерів Української Національної Ради була заскочена державним переворотом у Відні та не могла вже дістатись до Львова, бо Краків держали вже Поляки, а в Угорщині була революція. Це були послі Володимир Сінгалевич, д-р Олександр Колесса, д-р Станислав Дністрянський, д-р Євген Левицький та ще деякі інші. До них належав також президент Української Національної Ради, а тим самим і президент держави д-р Євген Петрушевич.

Управа Львова і Краю лягла на плечі кількох одиниць. Українська Національна Рада від самого початку була здекомплетована.

До некорисних політичних наслідків, спричинених утворенням боєвих ліній у Львові, належало також припинення переговорів з польськими консерватистами. Відтяти від нас боєвою лінією та стероризовані польськими бовіками, маршал Незабітовський та консерватисти не мали вже відваги, ні спромоги стояти в контактї з нами.

Та найбільш некорисним був сам факт, що частину Львова, столиці Краю, від першого таки дня по перевороті, держали Поляки. Значить — Українці не були всилі опанувати столиці Краю. А це знову значило, що ця столиця це неукраїнське місто. Таке враження мусіла робити ціла ситуація і справді робила, назверх, на заграничну опінію, на Антанту й Вилсона та на Версайську конференцію. Ми, політичні провідники у Львові, здавали собі справу з того і тому гляділи на безрадіність нашого військового командування у Львові з найбільшою журбою. Для нас було ясно, що некорисна мілітарна ситуація у Львові незвичайно обнижує наші політичні шанси на міжнародньому полі.

Ось чому дня 3. листопада наступила резиґнація Вітов-

ського зі становища команданта Львова. Назверх, для людських очей, Вітовський „сам зголосив“ своє уступлення задля „здоровя“ (йому спухла нога від рани, намуляної чоботом, якого, мабуть, через три дні не скидав). По правді цю резигнацію спричинила влада критикою його командування та просто порадила зрезигнувати. Для змякшення цієї немилі операції зроблено його секретарем військових справ, із рангою полковника. Тільки у часах переворотів бувають такі молоді полковники.

Як секретар військових справ зробив Вітовський кілька основних помилок, які показували, що це була палка і патріотично настроєна молода людина, а не зріло думаючий муж. Тому його усунено також з військового секретаріату та заступлено фаховою силою — генералом Курмановичем.

Взагалі — висунення Вітовського то на команданта Львова, то на секретаря військових справ було промахом, що мстився на нашій справі. Він був замолодий і замало досвідчений та замало підготований до цих становищ.

XVI.

Полковник Гриць Коссака командантом Львова

На місце Вітовського командантом Львова заіменовано бувшого командира Українських Січових Стрільців, отамана (майора) Гриця Коссака. Він перейняв команду щойно 5. листопада. Тим часом, дві добі, команду вів отаман Маринович при допомозі сотника (опісля отамана) Семена Горука та сотника Гнатевича.

Вибір впав на отамана Коссака задля його енергії та рішучості, а також більшого досвіду. Серед стрілецьких старшин отаман Коссака не мав симпатій, через свою строгість і деколи брусоватість. Але це був рішучо вроджений командир. Він завів у команді лад та здержав дальшу експансію Поляків. Бо тим часом Поляки викурили Українців з Пошти, підпаливши її. Всю горішню частину Львова від вулиць Стрийської, Академічної, Осолінських, Єзуїтського Городу і костела св. Анни держали вже Поляки.

Та покликуючи отамана Коссака на команданта Львова, наша влада не числилася з тим, чого ніяк не можна було спо-

діватися, а що одначе сталося. А саме не рахувалися ми з тим, що УСС-и можуть бути з цього невдоволені настільки, що вони зможуть легковажно поставитись до його наказів. Нам це ніколи і через голову не перейшло, щоб Українські Січові Стрільці — оці ідеалізовані, оспівані, виславлені, просто обожані Усуусуи - - могли поставити свої порахунки з Коссаком, як їхнім бувшим командантом вище загальної справи та вище почуття карности на фронті!

А одначе так сталося. Це, очевидно, не вина всіх Стрільців і не всіх їх старшин. Але це була вина штабу УСС під командою отамана Букшованого. Він повів фронду проти отамана Коссака. Фронда в політиці річ неприємна; у війську в мирні часи річ майже нечувана, а в часі війни та ще й на фронті — це злочин. Виявлялося, що УСС-и знаменита військова одиниця під австрійською командою, неощінена як носії ідеї боротьби за волю України — в своїй державі були гніздом розполітикованих і нездисциплінованих амбітників, головно, коли мова про штаб.

Те про що тут говорю, є тяжким обвинуваченням. Я підношу його свідомо та вповні знаючи, що роблю і що говорю. Довкола імені Українських Січових Стрільців виробився у нас німб слави та геройської легенди. І справедливо, якщо мова про перші кадри ідейних, самовідречених молодців, що сформувалися зараз після вибуху світової війни у формацію УСС, що боролась в Карпатах, на Маківці, на Лисоні і т. д. Але коли повсталала вже українська держава, вони не дописали.

Фронда Штабу УСС проти отамана Коссака як команданта Львова пішла так далеко, що цей штаб зажадав усунення Коссака з команди. Не було ради. Уряд пішов на уступки в цій незвичайно складній ситуації, і дня 9. листопада (по 4 днях командування) Коссак мусів зректись команди. Йому дано рангу полковника та команду військової округи Стрий. На команданта Львова покликано одначе отамана Стефанова, команданта Золочева, а не отамана Букшованого.

XVII.

Серед пекла вуличних боїв

Вулиці опустіли, порожні. Вікна і брами кам'яниць всюди замкнені. Трамваї не ходять. Фіякрів чи возів не видно. Пусто. Здалеку, від заходу, чути лиш серії кулеметної та крісової пальби. Часом чути гарматній вибух.

Над головою щось заскавуліло, а потім гримнуло десь коло Високого Замку. Це польська граната. Від високого Замку знову гримнуло. Тепер виючи, летить стрільно понад наші голови на захід — український почастинок Полякам. Вулицями, що йдуть від заходу на схід — як Валова, Собіського, Руська, Домініканська, Вірменська, Куркова — небезпечно ходити. Поляки б'ють у тому напрямі з кулеметів десь із святоюрського горба і кулі летять як оси, б'ють об каміння вулиць та об мури кам'яниць. Пак-пак-пак — так і чути, як вони кругом вас відбиваються, часом іскри крешуть із каменя. Дивним дивом якимось рідко буває, щоб поцілила когось, а ще дивніше, що як і поцілить, то не смертельно.

Незабаром звикається до тієї вічної пальби скорострільів та гармат. Особливо різко звучить пальба вночі. „Трах-рах-рах-рах — клекоче десь скоростріль. Ага! Це мабуть наші зі сойму палять по горішній частині Єзуїтського Городу. „Трах-рах-рах-рах“ — відповідає десь від св. Юра польський кулемет, а кулі долітають і на Ринок чи на Підвалля.

Але, як сказано, привикається до цього, і з належною обережністю і лиш, як конечно, люди ходять по вулицях, ховаючись час від часу в заглибини в мурах, біля брам. Часом простоїте так за примурком, чекаючи спокою, і з півгодини. Побіч вичислених вище вулиць, дуже небезпечною була та частина вулиці Чарнецького, що від бувшого Намісництва до Т-ва ім. Шевченка, та вхід до вулиці Куркової, а потім Галицька площа. Тому, що там не було охорони високих будинків від заходу, град куль сипався там кожного разу, як Поляки почали пальбу. Вночі видно було шлях кульок у повітрі, наче струю червоних жарючих ниток.

Та там, де йшов властивий бій, гурта з гуртом, людини з людиною на життя і смерть, там було справжнє пекло. Де-

куди наші і Поляки обсадили сусідні кам'яниці. Приходить наказ викурити Поляків з бльоку. Як? Через дахи! І на дахах кам'яниці зачинається бій. Так звані „фаермури“, комини тощо, служать за охорону. Іде бій від даху до даху — кулеметами, гранатами, крісами, на багнети! Добули наші дах та з даху хочать дістатися вниз кам'яниці. А там польський кулемет на сходах загородив дорогу. Він грає шалено.

— Гранатою його! — гремить команда. — „Грим! грим!“ — вибухли ручні гранати, кинуті у сходову клітку. Наші вскакують вниз, на сходи. Кілька трупів по дорозі. Кулемет розбитий. Але з коридору — на ліво, на право — стріляють Поляки. Іде бій на багнети. І так поверх за поверхом. Хтось підпалив кам'яницю. Чисте пекло...

Або знову — бувало, через дахи неможливо, бо сусідня кам'яниця багато вища. Тоді пробити мур до сусідньої кам'яниці! В роботу пішли джагани! За кілька мінут у стіні вже діра; чути через неї голоси Поляків. Вони звернули пальбу на вибиту діру. Ще треба поширити її. Джагани дальше б'ють об мур. Летять цегли, тинк, курява. Прискакує наш вояк до вибитого отвору з гранатою в руці. Кинув... Грим! Вибухла вона поза муром, в кімнаті сусідньої кам'яниці! Ще одна! Знову вибух, зойки. Знову джагани в рух. Треба вибити такий отвір, щоб можна було пройти ним. Поляки також не дармують. Забарикадують вхід до дальших кімнат, уставляють за барикадою кулемет. Пробувати пройти через вибитий отвір — це певна смерть. Ще більше ручних гранат йде в рух. — Ось так йде боротьба за цей отвір годинами — нервова, напружена, гарячкова. Це пекло — боротьба у місті.

Не легше на передмістях. Там знову треба усувати паркани, плоти, муровані огорожі і здобувати окремі дома. Це не легше як у кам'яницях. Може й гірше, бо треба час від часу пробігати або переповзувати відкриті огороди, подвіря тощо. А там ворожі кулемети чешуть вогнем з вікон, з дахів, з-за рогу. І тут пекло.

Ось там, у цих боях доказувано щодня масу геройств. Треба признати, що з обох боків. Поляки бились не гірше наших. Навіть дівчата боролись у їхніх лавах. Кожної днини кружляли нові оповідання про подвиги такого-там смільчака на Янівському, то знов іншого в будинку Головної Пошти.

Одного ранку дізнались ми, що наспіли охотники з Ве-

ликої України під командою отамана Долуда. Скоро той Долуд став малоццо не мітичним героєм.

Хто він був, оцей отаман Долуд, звідки саме, яке його хресне імя, якої „партії“ чи поглядів, що з ним опісля сталося — не знаю. І тоді у Львові ніхто, мабуть, не знав нічого ближчого про нього. Отаман Долуд — пострах Ляхів, очайдух, що сміється смерті у вічі, готовий на найнебезпечнішу бравуру — от і все, що ми знали. Він і остане мітом. І варта він того — оцей Долуд. Бо це був не лиш вибух шаленої степової козацької енергії. Таким вибухом були і Зелені, Махни та інші „отамани“ з 1919 та 1920 років. Але оцими Зеленими і Махнами не будемо величатись. Натомість Долуд, хоч його воєнні практики нам, Галичанам, часом здавалися надто вже „степовими“, мав ідею — і то високу, дуже високу ідею. А це була ідея соборности України.

Придніпрянці з правила партикуляристи. Україна в їхніх очах це Наддніпрящина. Галичина, Буковина, Закарпаття — це щось ніби українське, ніби ні. „Так з ними, як і без них, мовляв, нема чим так дуже журитись“. Очевидно не всі вони такі. Є немало із соборницькими поглядами. Але, в загальному, це ми, Галичани, є саме політичними соборниками. Всяку політику робимо, маючи на увазі Київ, ідею однієї України — навіть коли робимо свою галицьку політику. Через те галицька політика така вперта, така безкомпромісова, аж до абсурду. Україна це для нас одна Україна. І так само було з тим Долудом. Для нього Україна була одна — чи це Київ, Харків, Катеринослав чи Львів.

Коли там у Києві, в оцю тяжку годину думали, як Гетьмана валити, як між собою битися, коли Січові Стрільці у Білій Церкві під командою Коновальця (Галичани!) — махнули рукою на Львів і Галичину, Долуд прибув десь із чорноморських степів до Львова — там, де ішла боротьба за українську землю, за стару столицю Льва і Юрія. Звідкіля в нього зродилось то сильне почуття єдности? Звідки він зрозумів, що таке Галичина — не знати. Долуд остане тихим героєм української соборности. Степовий орел, що доказує чудес геройства, наставляючи буйну козацьку голову за український Львів!

XVIII.

„Перемиря“ і „переговори“ з львівськими Поляками

Серед тих боїв проголошувано час від часу перемиря, цебто припинення боротьби на кілька чи кільканадцять годин. Претекстом для перемиря були завжди якісь „переговори“ з польською стороною — тепер уже з „Комітетом обивательським міста Львова“, не з консерватистами. А оцей „комітет“ стояв знову у звязку з польським командантом Мончинським.

Кажу, ці переговори були лише претекстом, бо ми не брали їх серйозно, а так само лукавили Поляки. Обом сторонам ходило про проволоку, бо обидві почувались непевними. Ми були за слабі, щоб викинути Поляків зі Львова, а вони заслабі викинути нас. Обидві сторони ждали на якусь поміч — ми на Січових Стрільців, на інші частини з краю, чи на поміч з Великої України, а польська сторона на поміч з Кракова, чи з Варшави. Для них вона прийшла, для нас — ні.

З української сторони — з боку різних „політиків“ при склянці чи при чорній каві — нераз чути було наївні голоси, що „через оці переговори ми втратили Львів, бо Поляки тим часом діставали поміч“. Оце одна з тих багатьох наївних балаканин, що їх повно кружляло між непоінформованими. До таких пустих балаканин належить „качка“, що „Українці були б здобули Львів, якби не наші старшини та члени влади, що мали жінок і дітей у Львові та не казали стріляти на Львів“. (Це відноситься вже до дальших місяців, коли Галицька Армія пробувала назад здобути Львів). Всякі такі балачки це звичайні видумки, або злобних людей, або таких що не знають, у чому значення і суть стратегічного бомбардування.

Безпідставним є теж закид, що львівські переговори спричинились до скріплення Поляків та до упадку Львова. Перш усього вони були і для нас корисні, бо наші крайно втомлені вояки могли відпочити й переспатись кілька годин. Не можна ж від однієї тисячки людей вимагати, щоб вони безупинну день і ніч стояли в огні. Це понад людські нерви й сили. Треба їм було дати передих. Зрештою сама команда просила нас зробити перемиря. А до того в перших днях ми

ждали на УСС-ів. А що польська сторона так само рахувала на проволоку й якусь поміч, то й годилася на переговори, й сама давала до них почин.

Значить — ціла ситуація у Львові в тих листопадових днях дається схарактеризувати старою польською пословицею: „Злапал козак Татаржина, Татаржин го за леб тржима“. Українці зайняли Львів, а Поляки собі — й одні одних, як то кажеється, тримали в шаху. Де була причина того й чия це була вина, я вже сказав ясно кілька разів. Не треба того щераз повторювати. Оця дуже складна мілітарна ситуація якраз приневолювала нас і Поляків до цих „переговорів“. Треба одначе сказати, що коли переговори з консерватистами зараз у перших хвиликах після перевороту могли мати рацію та могли в разі опанування нами Львова — принести позитивний вислід (а саме признання української держави східньо-галицькою шляхтою і взагалі консервативними Поляками), то ці другі переговори з заступниками львівських демократичних Поляків, що збройно виступили проти нас, не мали виглядів. Це було лиш обопільне обдурювання.

Щодо предмету переговорів, то з української сторони пропонувано Полякам, щоб вони евакували Львів, при чому ми їм гарантували свобідний та почесний (зі зброєю) вихід із Львова в сторону Перемишля до Польщі. Поляки знову пропонували, щоб ми признали їм окрему „зону“ (полосу) у Львові, що вони її мали б право держати, аж поки у Версалі не рішиться доля Галичини, зокрема Львова. Або знову пропонували вони, щоб ми признали їм „кондомініум“ (співвласництво) міста Львова на спілку з нами.

Очевидно — вони відкидали наші пропозиції, а ми їхні. То взяло часу часом дві-три конференції, поки пропозиції відкинено. Переговори знову переривалися, а бої продовжувались.

Самі дійсні переговори відбувалися пізніми вечорами, властиво ніччю (десь між 10—12 годиною вночі), звичайно в будинку „Міського Касина“ при Академічній вулиці, а часом, раз чи два, в будинку Земельного Банку на Підваллю. З нашої сторони на ці переговори висилано теж мене (д-ра Лонгіна Цггельського) і д-ра Романа Перфенького. Опісля, коли д-р Михайло Лозинський став проявляти амбіцію йти як парламентарій, посилали мене з д-ром Михайлом Лозинським.

Вкінці, коли я не міг одобрити тактики та поведінки д-ра М. Лозинського, тоді висилали переговорювати д-ра Р. Перфецького з д-ром М. Лозинським.

Як ці переговори далі йшли, не тямлю, бо я мусів виїхати на кілька днів зі Львова для організації адміністрації в краю та взагалі для інспекції північно-західних повітів (Камінка, Радехів, Сокаль, Рава, Чесанів-Любачів), найбільше загрожених можливістю інвазії зі сторони Польщі.

Поки я ще ходив на ці „переговори“, оберталися вони довкола згаданих угорі пропозицій та, як сказано, кінчилися нічим. Але ходити на них треба було хоч би про око та щоб із тону та поведінки Поляків зміркувати їх настрої. Раз чи два стрінули ми там польського команданта Львова, капітана Мончинського. Його спокій, чемна певність себе, холодна й обдумана рішучість та фахове розуміння вартости різних точок Львова і т. п., звернули нашу увагу. Ми вичували його супрематію у польському таборі.

Вважаю тут доцільним вяснити, чому я не міг погодитися брати участь у переговорах з д-ром М. Лозинським. Ходячи на „переговори“, я держався тактики не „розкривати карт“, щобто якнайменше або взагалі не говорити про наші пляни. При тому ми з д-ром Перфецьким зберігали спокійну та коректно-чемну поведінку, наче б оце два адвокати прийшли на конференцію з адвокатами другої процесової сторони. Д-р Лозинський — що, як я раніше розказував, лаяв польських консерватистів у перших переговорах зараз після перевороту — тепер чомусь то вдарив у дуже фаміліярний та пересадно приязний, майже услужливий, тон супроти Поляків. Може йому хто з наших звернув був увагу на його невластиву грубість супроти Незабітовського і товаришів, і може тому д-р Лозинський хотів тепер бути „дипломатом“ і „джентелменом“. Та не будши ні одним ні другим, д-р М. Лозинський пересадив тепер аж до несмаку та осмішував і понижував нас в очах польських парламентарів — людей зрівноважених та вироблених. Ось тут показувалося, як нам бракувало відповідних людей. Я волів не бачити його несмачних реверансів перед Поляками, тому випросився від цих „хождень по мукам“.

XIX.

„Но мен'с ленд“ — у Львові

Та була ще друга причина, чому я усунувся від цих переговорів — і то знову в зв'язку з особою д-ра Михайла Лозинського. Ходити що три-чотири дні на нічні переговори з Підвалля чи з бувшого Намісництва на Академічну вулицю, не належало ні до безпечних, ні до приємних переживань. Треба було серед темної — хоч око виколоти — ночі пройти пустими, як вимерлими, вулицями (Собіського або Валовою) до Галицької площі, де в неї впадає Галицька вулиця. Ніде ніодного світла, ні відчиненого ресторану, крамниці чи брами. Глухо й пусто. Лиш здалеку чути кулетет та від часу-до-часу кулі лишали вогняні смуги в темряві вулиці та черкали іскри об хідники чи мур.

Ідемо в двійку з д-ром Перфецьким скорим кроком у загадкову темряву. Мовчимо, бо вуха наші насторожені. Ану ж де яка мара-біда сховалась у брамі чи за примурком. Або й наш вояк, чуючи людські кроки, стрілить із переполоху чи на пострах у темряву.

Мрячний дощик трусить. Доходимо до Галицької площі. Там — нам сказано — стоїть наша остання стійка. Відтіля починається „но мен'с ленд“ — кажучи воєнним американським жаргоном. Доходячи до цієї стійки, ми здалеку кличемо: „Свої!. . Свої!. . Свої!. .“

Стійка, вже передше повідомлена, що ми будемо йти. Від стійки чуємо наказ: „Стій! Стояти й чекати!“ Чуємо надходячі кроки в темряві. Перед нами зарисовуються дві полаті. Одна з них блиснула на нас електричною лямпою.

— Гасло? — питає.

Ми кажемо згори умовлене слово — часом „Київ“, то знов „Богдан“ або інше.

— Хто такий?

— Парляментарі: д-р Цегельський і д-р Перфецький. Маєте перепустити нас на переговори до Міського Касина.

— Легітимації? Перепустки?

— Ось тут! — Ми держимо їх уже в руках.

Знов блиск лямпки і підстаршина, командант стійки, переглянув при лямпці наші перепустки.

— В порядку! Прощу йти!

Він знає нас особисто, але порядок порядком. З ним доходимо до сторожі, що стоїть за якимсь газетним кіоском. Це їх охорона. В сусідній брамі Галицької вулиці чуємо при-тишені голоси. Там решта патрулі, схована в сінях кам'яниці. Коло кіоску розпізнаємо з трудом у темряві два кулемети, накриті покривалами від дощу. Один націлений на вулицю Баторого, другий на Академічну.

— Як перейдете площу, панове секретарі, — каже під-старшина — кличте щоразу, що ви парламентарі, бо там десь є Поляки. За дня сидять аж на кінці Баторого. Там їх куле-мети. Але вночі можуть підлізти ближче, або зачнуть пальбу. Прошу вважати. Треба все кликати, що ви парламентарі. А то шкода Вас, панове . . .

— Дякуємо, пане старший десятнику! Будемо вважати!

— От, дармо наставляєте голови, панове секретарі! Хто то видав ходити так чортові в зуби. Та вони можуть вас по-темки постріляти. З тих переговорів і так не буде пожитку. Лиш ви дурите їх, а вони вас. Шкода ходу та й небезпечно...

— Це наша доля. А от ви на стійці. Також небезпечно...

— Ми що інше. Ми військо. Хтось мусить наставити голову. А дармо то й я не наставляю і не пхаюся, куди не треба. Хіба, що „мус“. Але вам не „мус“.

— І нам „мус“. Ваша служба військова, а наша полі-тична. Треба виконати.

— А я за чотири роки війни не чув, щоб австрійські міністри ходили по ночах поміж фронти на переговори. Чого ж наші ходять та тільки Господа Бога досвідчають? Але як ви кажете, що так „мус“, ну то „мус“. Тільки вважайте... А тепер пождіть, поки втишитися.

Саме поперек площі рікою плили вогненні смуги від сторони готелю Жоржа в сторону Бернардинів. Це кулі. Стоїмо за рогом Галицької і чекаємо. Десь там на горбах Нового Світу таракочке, наче б тисячі крісів стріляли. Чека-ємо. Минає може чверть години, може більше. Пальба втихла, а за тим і вогненні смуги на площі зникли.

Тепер вперед. Ідемо скорою ходою впоперек площі і кли-чемо: „Парляментарі! Парляментарі!“ Добігаємо до наріжної кам'яниці і вскакуємо у заглиблення брами. Віддихаємо.

— Приємна служба, — завважає д-р Перфецький, який, мушу це ствердити — ніколи ні на волос не завагався, коли

треба було пускатись у „но мен'с ленд“ та все зберігав зимну кров.

Тепер ми були саме у найгіршій полосі. Треба було просуватися вздовж муру камяниць, користаючи з примурків брам та склепових виставових вітрин.

Ось так поволеньки доходимо до рога вулички, що лучить вулицю Баторого з Академічною (назву її я забув, чи не „Крива“ або „Крута“?). Тут — як умовлено — мають нас стрінуги з польської сторони. Ми кличемо: „Парляментарі!“

— Парляментарж! — чуємо голос з вулички за закуром. Скручуємо за ріг.

Ідемо з якоюсь постаттю пів бльоку до Касина. Всюди темно, неосвітлено. Наш супровідник стукає. Відчиняють нам браму. Входимо потемки на сходи, а потім коридором до освітленої кімнати.

Стрічаємо польських представників. Ми особисто знайомі з ними зі сойму, парламенту тощо. Зачинається розмова, як звичайно між людьми. Вони питають, чи важко було пройти. Ми жаргом кажемо, що все це на правах реваншу. По двох-трьох хвиликах зачинаються переговори. Вдаємо, що ми певні себе і Львів візьмемо, але хочемо опісля добре жити з місцевими Поляками. Тому лиш говоримо з ними тепер. Вони так само хитрі. Але з деяких фраз їх відчуваємо, що вони бажають проволоки — нібито порадитись із різними своїми впливовими людьми. Вони висувають ідею „кондомініум“ Львова або знову думку „польської зони“ (резервації), аж до міжнародного рішення. Ми кажемо, що мусимо цю пропозицію зреферувати нашій владі. Умовляємося щодо нової зустрічі в справі перемиря — і по годині розмови розходимося. Нас відводить той самий супровідник аж до рогу вулиці Баторого. А там зачинається наш поворот через „но мен'с ленд“ із тими самими перипетіями, поки не опинились коло нашої стійки на розі Галицької. Ми відітхнули. Нерви дещо звільнені. Вертаємось на Підвалля, де на нас чекають.

XX.

До Києва за підмогою!

Дуже складне положення, що витворилося у Львові через невміння вдержати за собою результати так щасливо dokonаного перевороту, казало нашій владі призадуматись як-

найповажніше над способами заради, а саме, як викинути Поляків зі Львова. Ставало ясно, що для цього треба кілька тисяч свіжого, не перемученого війська, треба гармат, амуніції та треба опанцирених возів для добуття польських позицій. А далше показувалась потреба гроша. Як уже вгорі було сказано, ми застали австрійські державні каси порожніми, а те, що ми могли взяти в „позичку“ від українських фінансових інституцій, могло вистачити лиш на коротко. Вкінці треба було нам вугілля, щоб гнати міську газівню, слектрівню та водопровідну систему, а так само поїзди. Останки припасів вугілля вичерпувалися.

Все це разом спонукало наш уряд звернутися за поміччю до Гетьмана України — тим більше, що офіційний титул Гетьмана звучав характеристично: „Гетьман **усієї** України“. Ми вважали наш край частиною України. Ми думали обєднати Галичину й Буковину з Українською Державою, як звучала офіційна назва гетьманської України. Але клопоти зі Львовом і взагалі перші гарячкові дні після перевороту не дали змоги займатися справою нашого взаємовідношення з Києвом, що вимагала серйозної розваги. З цього приводу деякі критикомани закидали галицькій владі „вузький галицький сепаратизм“ — мовляв, галицькі політики „не хотіли лучитися“ з Великою Україною. Цікаве, що ті закиди підносили саме соціялісти, отже ті кола, що валили Гетьмана. Це не перешкоджувало їм лукаво обвинувачувати нас у „галицькому сепаратизмі“. Взагалі тактика наших соціялістів була така демагогічна й лукава та брехлива, як тактика большевиків. Видно — одні й другі одного поля ягоди.

Та „обєднати“ Галичину з Українською Державою то не була така легка й проста справа, як це одним віддыхом сказати або в газеті написати. Ми знали позитивно, що над Дніпром готується переворот, що тамошні українські соціялісти хочуть повалити Гетьмана. Нам було відомо, що московсько-жидівські комуністи по містах України тільки ждуть нагоди, щоб зробити червоний переворот. А тоді — ми це напевне знали — червона армія ввійде в Україну та що Україна попаде в анархію. Про це останньо нераз дискутували українські галицькі політики. Лучити Галичину й Буковину — будь-що-будь упорядкований край — з тим хаосом, що йому приготовляли дорогу й місце наші соціялісти,

було б просто божевільною легкодушністю. За всяку ціну musіли ми охоронити наш край від червоної дурійки та руїни. Це ясно розуміли всі галицькі й буковинські провідники — як національні демократи, так і радикали (д-р Лев Бачинський, д-р Іван Макух, Василь Стефаник, старий Сандуляк і інші). Це розуміли й деякі соціалісти (напр. Андрій Шмигельський). Не хотіли того розуміти лиш такі демагоги, як Семен Вітик, такі абстрактні резонери та доктринери як Микола Ганкевич, та деякі молодики, в яких — як звичайно — більше запалу як розуму.

Маючи все те на увазі, поки стояла цісарська Австро-Угорщина, ми воліли держатися Австрії. Це було корисніше й безпечніше, чим пускатися на бурхливі каламутні води. Ми держались „цісарської клямки“ якраз задля розумного та передуманого українського патріотизму. Ми (цебто українські парламентарні послы) рахували так: як Велика Україна вдержиться як самостійна держава, то ми матимем змогу злучитися з нею в близькій будуччині. Якже Велика Україна не вдержиться та захоплять її „червоні“ чи „білі“ (царисти), тоді доведеться думати про інші виходи з положення.

Поза тим ми з серця бажали Гетьманові успіху, бо вірили, що він одинокий може ще доконати чогось позитивного на Великій Україні. Ми старалися впливати на його соціалістичних та республіканських опонентів, щоб вони погодились із Гетьманом та помогли йому (а бодай не перешкоджували!) будувати українську державу. Придніпрянську соціалістичну інтелігенцію (Грушевського, Винниченка, Петлюру, Мартоса, Микиту Шаповала, Ніковського, Єфремова й інших) уважали ми нездатною до позитивного державного будівництва. Одно, що їх було мало, друге — вони не мали ніякого впливу на збольшевичений міський пролетаріят, ані на міську російсько-жидівську інтелігенцію. А третє — вони могли лиш бунтувати бідніше селянство та кидати демагогічні гасла, а не мали ніякого політичного досвіду (бо не було де його набрати) та не мали суспільної кляси, на яку могли б спертися. Це були інтелігентські доктринери, що висіли в повітрі, люди без ніякого зміслу реальности. А це найнебезпечніший гатунок людей у кожній молодій нації. І ще одне: їхні революційні гасла все нам заносили „міжнароднім братанням з братнім руским робочим народом“ — цебто

федералізмом лівого напрямку. А нам, Галичанам, федералізм із Москвою у лівому напрямку був таксамо осоружний, як федералізм всякого іншого напрямку.

Оце все були наші розважування відносно здуки з Великою Україною. Переворот з 1. листопада змінив чимало у положенні. Не стало „царської поли“ — як казали і кажуть різні політичні пустосвисти, себто безпечного австрійського даху, як думав кожний серйозний український політик. Ми проголосили свою власну державу і радо об'єдналися б із Києвом, якби не перспектива завірюхи та анархії над Дніпром. Ми мусіли виждати, що там вийде.

І ще з одним ми рахувались, а саме з 14 точками Вилсона, які тоді (та ще в 1919 році) не були пустим звуком, а політичною реальністю. Ми знали, що наша справа вирине у Версалі та будуть її розглядати й рішати по засаді „самоозначення“, так само як чеську, польську, литовську, лотиську й естонську. Д-ра Василя Панейка (тодішнього редактора „Діла“) ми саме тому зробили секретарем закордонних справ, бо він, згідно з пляном уже від вересня 1918 р., сидів із нашого доручення у Швайцарії, де навязав деякі звязки з політиками Антанти. Тепер д-р В. Панейко лиш чекав догідного моменту, щоб виїхати до Парижу й Версалю.

Довкола нас була війна, революції або ворожі території. Одинока можлива дорога йшла на Будапешт-Відень-Швайцарію, але й та була покищо непевна. До того ми все чекали, що звільнимо Львів від Поляків і що це поправить наше політичне положення — дасть нам титул і право господарів краю. Без Львова наша справа робила назверх мізерне враження: що це за нація, що не може вдержати столиці краю?

Та тим часом положення у Львові — через відомі вже причини — погіршувалося. Кожний день закріплював Поляків у їхніх оборонних позиціях, а назверх кожний утрачений день обнижував наші політичні шанси і скріплював польські. Виходило, що правду кажуть Поляки, що Львів не українське місто. А як Львів не український, то виринало питання, чи і край — бодай та частина, що між Сяном і Львовом — має політично український характер. Ми знали, що Польща претендує на ту полосу Східньої Галичини, до Буга, Бібрки (ріки) та Стрия (зі Львовом і Дрогобичем-Бориславом, себто з нафтою). Дрогобич держали ми. Спроби місцевих польських

соціалістів захопити Дрогобич і Борислав були нами зліквідовані. Але у Львові Поляки закріплювалися. Нам конче треба було висадити їх зі Львова. А до того треба було — як уже сказано — більше війська, гармат, панцирних автомобілів та гроша. Війська ми мали зразу взагалі дуже мало, бо українські полки австрійської армії стояли головню на італійському фронті. По розпущенні цього фронту (а це сталося десь коло 10. листопада) треба було хоч тиждень часу, щоб вони могли добитись до Галичини (на Будапешт-Лавочне-Стрий).

Згадане наше положення приневолювало нас звернутись до Гетьмана за поміччю, не пропонуючи покищо злуки Галичини з Україною. Ми були певні, що Гетьман поміч нам дасть, бо знали його ставлення до Галичан і до Галичини. У довірочних розмовах із гетьманськими політиками Гетьман кілька разів висловлював думку, що Галичани є надійним, державотворчим чинником, приймав Галичан сотками до державної служби, а Січових Стрільців (київських, під командою полковника Коновальця) приготавляв до ролі залози столичного Києва. За Галичину — цебто за автономію української Галичини — Гетьман звів довгу й вперту дипломатичну боротьбу з Австрією. Все це ми знали та були певні гетьманської допомоги.

XXI.

Чому поміч з Києва не прийшла?

Особисто з галицьких провідників із Гетьманом найбільше знайомий був я (д-р Лонгин Цегельський). Зразу була думка вислати мене. (Опісля я жалував, що так не сталося). Але, що я мав аж надто праці з налаштуванням адміністративного апарату в краю та був потрібний на місці, рішено вислати д-ра Осипа Назарука, що разом із Січовими Стрільцями прибув із Буковини до Львова. Д-рові Назарукові додано як товариша інж. Володимира Шухевича, що був старшиною артилерії.

Як то сталося, що гетьманська поміч для Львова не прийшла та що наш посол до Гетьмана, д-р Осип Назарук, до Львова вже не повернувся, але застряг на Великій Україні,

помагаючи валити Гетьмана — про це найкраще розказав сам д-р Назарук. І д-р Назарук — треба йому це признати — є одним із тих білих круків серед наших політичних діячів, що мав відвагу признатися до своїх помилок і політичних гріхів, як сам каже . . . в науку молодшому поколінню. Дещо до цього додав теж інженер Шухевич, хоч він знав лиш половину історії — а саме до моменту, коли д-р Назарук рішився залишити Львів на Божу волю, а самому прилучитись до соціалістів (Винниченка, Петлюри, Мик. Шаповала, Мартоса й ін.), що саме мали почати своє давно заплановане „повстання“ проти Гетьмана.

Ось тут перекажу лиш те, що нам у Львові зреферував інж. Шухевич, вернувшись із порожніми руками з Києва. Інж. Шухевич оповів, що коли наші делегати прибули експресом до Києва (мабуть 11. або 12. листопада) та повідомили гетьманську канцелярію про свою місію, вони до двох годин були вже на авдієнції у Гетьмана. Гетьман прийняв їх дуже прихильно та випитував про ситуацію у Львові з найбільшим зацікавленням. Без ніякого надумування Гетьман заявив, що поміч дасть, але це мусить бути так зроблене, боцімто Гетьман про це не знає та начебто ця поміч пішла без його відома.

Причину цього Гетьман пояснив їм так: По упадку Австро-Угорщини та Німеччини положення України стало дуже непевне. Австро-угорські й німецькі війська виїзять з України домів. Це відчинить червоній армії дорогу в Україну. Навіть серед німецького війська повстали „солдатські совети“, що скидають офіцерів і т. п. Гетьман мусить шукати порозуміння з Антантою, щоб вона признала Україну й могла йому боротись із червоною Москвою. Тому він не може зачинати війни з Польщею. Галичина лежить тепер у сфері впливів Антанти і про неї будуть рішати у Версалі. Дуже можливо, що прилучать її до України, бо Антанта вже була раз признала Галичину царській Росії (т. зв. Лондонським Протоколом із вересня 1914). А що такої Росії тепер нема, а є Україна, то є надія, що Галичина буде приєднана до України, як Україна вспе одержати визнання Антанти. Тим часом Україна не може вчинити нічого, що могло б ускладнити взаємовідносини з Антантою. Тому поміч Гетьмана Галичині не може мати офіційного характеру.

Щодо самої помочі, то Гетьман дав: 10 мільонів в ав-

стрієських коронах (на тодішній курс це було яких 2 мільйони доларів), ескадру літаків, 2 панцирні автомобілі (броневики з вежами посередині й гарматками у вежі), батарею гавбиць, кілька вагонів амуніції, чобіт, кожухів тощо, та цілий загін Січових Стрільців із Білої Церкви, або її частину, якщо Січові Стрільці згодяться добровільно йти на Львів. Гетьман додав, що на видачу всього того вийдуть зараз, куди треба, довірочні накази з гетьманської канцелярії. З Січовими Стрільцями нехай д-р Назарук та інж. Шухевич говорять самі. Все те треба зробити так, наче б Січові Стрільці самі виїхали до Львова та ще й забрали зі собою, без дозволу, броневики, гавбиці і т. д. Щодо грошей, то їх виплатить Український Державний Банк д-рові Назарукові та інж. Шухевичеві.

Наші делегати вийшли від Гетьмана захоплені. Львів урятований! Броневиками сфорсують польські барикади, гавбицями розіб'ють польські гнізда, а около 2,000 свіжих вояків із досвідом у вуличних боях зробить решту. Львів наш!

Ось у такому настрої пішли делегати до Українського Клубу (при Пушкінській вулиці) на обід, де мали стрінутись із полковником Євгеном Коновальцем та іншими старшинами СС-ів, а також із Винниченком і „товаришами“. (Не забуваймо, що д-р Назарук був тоді сам „товаришем“ — хоч не найчервонішою краски, але все таки „радикалом“. А радикали вважали себе соціалістами. Молодші з них брали програмовий соціалізм радикалів серйозно. Старші радикали натомість були практичніші та поміркованіші від не одного націонал-демократа. Цілком „екстра“ табір творив серед радикалів д-р Кирило Трильовський із кількома особистими прихильниками (як селяни Гуцули, Лаврук, Крикливець, деякі студенти, провідники „Січей“ і т. д.). Це були вічеві крикуні-демагоги анти-попівського типу, яких самі розумніші радикали вважали „купою вар'ятів“.

Д-р Назарук належав до „молодих“ і брав свій „соціалізм“ серйозно. Чи дивно, що стрівши Винниченка і „товаришів“, д-р Назарук зараз знайшов спільну з ними мову? .

„Товариш“ Винниченко, довідавшись від „товариша“ Назарука, за чим він із Шухевичем приїхали і що їм Гетьман дає, наче в смертельні судороги попав..

— Ви нам, товаришу, весь плян руйнуєте! А як же ж

ми зробимо повстання без Січових Стрільців? Тут усе налагоджене, щоб звалити Скоропадського, а Ви їх до Львова хочете забирати? На це ми ніяк не погодимося. Ви, як соціяліст, повинні (!!!) з нами йти, а не підтримувати одних дрібно-буржуазних Костів, Цегельських, Федаків та інших загумінкових реакціонерів. Ви краще оставайте з нами. Ми тут робимо велику історію. Нам і так треба буде міністра преси й пропаганди. А Вам ніхто не дорівняє. Ви їдьте з нами у Білу Церкву, Стрільців на наш бік перемовити, а не до Галичини їх забирати. Вони вас знають та вас послухають . . .

Совість д-ра Назарука роздвоїлася. Він зразу зацукався та став говорити, що як не прийде поміч для Львова, то він готов пропасти. Шухевич підтримав його. Він був маломовний та дуже скромний, цілком не бесідник і не полеміст. Винниченкові — людині рішучій та самопевній — не тяжко було переконати тов. Назарука та забалакати Шухевича. На їх завваги, що Львів пропаде, Винниченко нарисував їм принадливу картину переможної повстанчої армії українського селянства, що зі Стрільцями на чолі візьме Київ, а потім піде на Львів, здобуде його одним махом та викине Ляхів за Сян і за Вислу.

— Начхать нам тепер на Львів і на галицький загумінок. На Київ нам дорога! А через Київ до Львова! Ходіть із нами робити народню революцію, а не в галицькій калабані бовтатись. Ми побудуємо соборну соціялістичну українську республіку, а всіх одних Петрушевичів, Колессів та попів примусимо по-нашому танцювати. Сьогодні в світі час на революцію робочого народу, а ваша Галичина відстала від прогресу! — фантазував Винниченко.

Деякі привяні стрілецькі старшини — самі також соціялісти — поперли Винниченка. Заманений перспективами „все-народнього повстання“, міністерської теки в 40-мільйонній Україні та походу могутньої „народньої“ армії на Львів — д-р Назарук подався. З питомою йому імпульсивністю захопився цими „світлими та грандіозними“ плянами, забув про таку „марицю“ як Львів і поїхав 12. чи 13. листопада 1918 р. з Винниченком, Петлюрою, Шевцем, Андрієвським і Макаренком та з полковником Коновальцем до Білої Церкви намовляти Січових Стрільців, щоб покинули Гетьмана, признали владу Директорії та йшли на Київ. Палкі слова д-ра

Назарука потягли за собою молодих стрілецьких старшин. Вони перейшли на бік Директорії.

Дня 14. листопада 1918 р. почався нещасний похід Директорії УНР на Київ, що закінчився, як відомо, архитрагічно: втратою і Києва і Львова та знищенням і безупинним дальшим нищенням підстав і джерел сили нашої нації. Д-р Назарук сам писав пізніше, що це був чисто-соціяльний бунт та що власне він сам (д-р Назарук) до чисто соціяльних маніфестів Директорії доливав національного сосу. По трьох місяцях служби при Директорії у характері міністра преси й пропаганди, д-р Назарук розкусив, чого накоїв. Покинув Директорію, Винниченка, Петлюру, соціялістичну республіку і свою міністерську посаду та вернувся до Галичини служити „загумінкові“ — але вже не до Львова, а Станиславова (і потому до Камянця Подільського, ставши ворогом придніпрянських соціялістів).^{*} У Львові всадовились Поляки.

Інженер Шухевич не поїхав з д-ром Назаруком до Білої Церкви. Бачачи свою безсильність — бо що міг зробити без Січових Стрільців, які мали б забрати броневики, гармати і т. д. до Львова — він вернувся до Львова і розповів нам, що і як сталося.

І ми були безсильні супроти цього божевілля і злочину dokonаних над Дніпром. Львів треба було боронити нам самим — без будьякої помочі, тоді як Поляки діставали поміч з Варшави через Перемишль.

XXII.

Державно-творчий інстинкт галицьких мас

Можна це прийняти за певне, що якби не закріплення Поляків у Львові, Поляки з Варшави не були б посягали по Львів. Поляки тоді (1918 р.) не були такими бундючними, як вони стали ними опісля, коли поросли в піря.

Факт появи польської боевої сили у Львові і захоплення та держання нею частини Львова зміняв ситуацію, цебто польські шанси, і сам настрій Поляків. Вони побачили, що їхні сили у Львові, а через те й їх шанси, — щонайменше не

---

^{*} Свої спостереження з того і пізнішого часу подав д-р О. Назарук у своїх споминах „Рік на Великій Україні“ та частково у брошурі „Раб, хам і дурень“, написаній у січні 1919 р. в Києві.

Павло Скоропадський

Гетьман усієї України і Військ Козацьких від квітня до грудня 1918 р. Генерал 6. російської армії, командир її 34. корпусу. Командир Першого Українського Корпусу створеного з 6. 34. Шеф організації Вільного Козацтва. — Народився 3. травня 1873 р. в Тростянці на Полтавщині. Помер 26. квітня 1945 р. в наслідок поранень від бомб америк. летунства, в Метені, Баварія. — Знімка зроблена 12. травня 1918 р. в саді Гетьманського Палацу в Києві.

слабші від наших. А з тим, природно, зродився в них анетит на загарбання Львова.

Назовні, у Версалі, могли вони покликатися на опанування частини Львова їхніми військами. Це було також товчком для Варшави зачати війну за Львів. Склалося ще й так, що перша польська влада по розпаді Австро-Угорщини та по перевороті в Німеччині була складена в Любліні саме з галицьких Поляків. На чолі її станули два польські соціалісти з Галичини, Дашинський і Морачевський. Морачевський був навіть послом до австрійського парламенту зі Східньої Галичини; Дашинський з Кракова. Хоч соціал-демократи, вони оба були гарячими польськими патріотами, а Морачевський був навіть польським шовіністом у відношенні до Українців. Так зложена польська влада зараз відгукнулася на польський зрив у Львові та поспішила з допомогою польській залозі у Львові під командою Мончинського. Оця поміч могла іти трьома шляхами: з Перемишля просто до Львова, з Ярослава через Любачів на Раву Руську або з Томашова на Белз і Раву Руську. Ми — значить — були zagrożені від північного заходу і заходу.

До того ще, оця північно-західня смуга складалася з наших найменше свідомих і найслабше зорганізованих повітів (Рава, Белз, Чесанів, Любачів, Синява тощо). Всякі мої спроби получитися з ними телефонічно були безуспішні. Наша влада у Львові не знала, що там діється. Доходили глухі слухи, що польські війська з „Конгресівки“ зайняли Белз чи Любачів, або знову, що польські сили посуваються з Ярослава через Сян на схід. Не памятаю вже, звідки саме, але тямлю, що з котрогось із згаданих повітів дійшло до нас благання, щоб хтось із центру приїхав зорганізувати і піддержати їх. Разом із тим наспіли до нас — а саме з Радехова, Холоєва і з Белза та мабуть ще й зі Скольного перші вістки про непорозуміння, надужиття, крадежі державного майна та акти самоволі з боку деяких молодих старшин.

На нараді секретарів (цебто кабінету міністрів) рішено, щоб я поїхав у ті повіти, провірив зажалення, завів лад де треба, піддержав їх на дусі, зорганізував, де треба, оборону та якнайскоріше вертався до Львова і склав звіт раді державних секретарів. Мене вибрано для цього завдання з двох причин. Перше, я добре знав ті повіти (Камінка-Радехів, це мої родинні сторони, а Чесанів-Любачів-Ярослав — це була

моя бувша виборча округа, з якої я послував у парламенті), та всі наші провідні люди з тамтих сторін знали мене особисто як одного з довголітніх організаторів нашого політичного руху. Дальше — це вже була, сказати б, традиція висилати мене з такими дорученнями туди, де треба було скоро рішатись та вжити натиску — і де інші нерадо їхали. Чималу роллю грало, мабуть, і моє залізне здоров'я та деяка відвага пускатись у невідоме. Отже виставлено мені спеціальне уповання, що давало право необмежених доручень та рішень у згаданих вгорі повітах. Не памятаю вже котрого саме листопада пустився я автом, гостинцем на Винники-Задвіря-Камінка, до Радехова і т. д.

Як виглядав тоді край поза Львовом і що там діялося? Тут розкажу дещо такого, що може і є дрібницею, але що дає картину того, як формується само собою життя в країні в часах політичних революцій. Ось так, їдучи на Винники-Задвіря, в кожній місцевості при їзді і виїзді з неї, а так само на важніших роздоріжжях, мене затримували стійки, декуди в військових австрійських одностроях; але звичайно були вони по-сільському одіті, неозброєні, а тільки з добрими палицями. Всі вони мали синьо-жовті опаски на рамені, а деякі носили на грудях „бляхи“ сільських поліцаїв чи присяжних. Переглянувши мою легітимацію, вони салютували та пускали мене в дальшу дорогу. Деякі знали мене особисто чи з віч, чи з фотографій, уміщуваних по часописах і календарях. Всі випитували про положення у Львові, про що я їм — з деякою обережністю — коротко розказував, запевнюючи, що з Поляками зробимо лад. Тоді я сам ще вірив, що Київські СС-и допоможуть Львовові.

Я знов випитував їх, що чувати по селах. Вони запевнювали мене, що всюди тихо, лад і спокій. Поляки по дворах, містечках, тощо прикинули, сидять тихо по домах, не показуються. Всюди урядують українські війти (сільські начальники); де був війтом Поляк, він зрікся, а Українець перейняв владу. Як я спитав, хто їх наставляв, відповідали: „самі себе настановили“, або „читальники настановили“, „свідоміші господарі порадилися між собою і настановили“ і т. д. Значить — була це самостійна, спонтанно зроджена сітка місцевої влади. Ніхто її зразу згори не організував, бо і часу не було на це. Сама себе та влада наставляла. Свідомі, чи менше свідомі села діяли в однаковий спосіб.

Глядів я на цих обгорілих від сонця і вітру вояків-жандармів чи сільських старшин-селян з попідстриганими вусами, в сіраках чи кожухах, підперезаних „очкуром“, з палюгою в руці та з „бляхою“ на грудях і синьо-жовтою опаскою на рамені — а в душі щось грало величного тріумфального марша, аж груди розпирало . . .

— Оце нарід! Оце свідомість! Оце дисципліна! Це державно-творча сила галицької землі! Тут кожне село само подбало, щоб українську владу на місцях настановити, береже ладу в себе та — як видно по їхньому повному респекті для мене, як державного секретаря — тільки й чекає наказів від центральної української влади. А покищо самі автоматично все так роблять, якби це центральна влада їм згори наказувала.

Так! Бо в них самих була невидима українська центральна влада. Нею була — від десятиліть виціплена в них українська ідея, національна дисципліна, довіря до свого проводу. Не пішли на марно літа праці — все це писання в часописах, обіжниках „Народнього Комітету“, його брошурках, всі ті віча, наради, зїзди, маніфестації, промови, читальні, Січі, Соколи, кооперативи і т. д. і т. д. Оце нині бачу плоди цієї праці. Оці здисципліновані селяни, одушевлені ідеєю своєї держави, серіозно та статочно будуючи її у себе, в своєму селі — це була та скала, що на ній можна було певно будувати.

Ось так — усюди стрічаючи місцеву українську владу — я доїхав до Камінки. Вступив подорозі до „староства“, а властиво не вступав. Наш повітовий „комісар української держави“, суддя Роман Петрушевич (молодший брат президента д-ра Євгена Петрушевича, а мій товариш з гімназії і з Академічної Громади) саме виходив, коли я заїхав перед староство. Додам, що на старостві маяв синьо-жовтий стяг. Комісар Петрушевич присівся до мене, і ми разом поїхали до мого батька, о. Михайла Цегельського, що був головою всіх українських установ та предсідником „Української Повітової Національної Ради“ — новоутвореної політичної установи, зложеної з провідних Українців повіту. Ця установа заступила Раду Повітову, а навіть більше як те. Вона перейняла владу від австрійських староств, заїменувала нашого повітового „комісара“ (суддю Петрушевича), ввела українського

комісара у місцевому міському магістраті, видала перші розпорядки і т. д.

На цих „Українських Повітових Національних Радах“ також можна було робити знамениті студії над державно-творчими здібностями галицьких Українців. Щоправда — закладання їх наказано згори (Українською Національною Радою) ще в жовтні і надано їм характер та компетенцію повітової національної керми й репрезентації. Але те, як вони себе всюди самі зорганізували, як самі захопили владу, встановили езекутивні органи (повітових „комісарів української держави“), поліцію чи жандармерію і т. д., втримали авторитет — це дійсна епопея державного будівництва.

Коли так нераз передумую минуле та згадую ті дні, стають мені перед очима наче живі всі, мені особисто добре знайомі, місцеві провідники, мужі ідеального патріотизму, чистого як кристаль характеру, повні самопосвяти, без зависти, амбіціонування — оці священники, адвокати, лікарі, судді, вчителі, управителі наших банків, торгівель, кооператив, поважні міщани та статочні селяни. Я їх усіх знав чи то з так званих „Українських Народніх Зіздів“, чи з „Ширших Народніх Комітетів“, чи з моїх численних організаційних поїздок по краю, чи знову з віч і нарад під час аграрних страйків, боротьби за виборчу реформу, в часі виборів, на Січово-Сокільських здвигах і т. д.

Майже всі „повітові комісари української держави“ — це були мої однолітки, товариші з університетських літ, з Академічної Громади, з „Молодої України“ (тайна організація молоді з 1900 рр. і т. д., що обіймала кілька тисяч університетської і середньошкільної молоді). Вчисляти їх імена? . Сотки їх, тисячі . . .

Всі ті Петрушевичі, Гарасимовичі, Бриковичі, Брилинські, Білинські, Матковські, Нагірні, Метеллі, Вахнянини, Королі, Фолиси, Федаки, Кормоші, Драгани, Старухи, Дикі, Гарматії, Мохи, Думки, Кивелюки, Макухи, Горуки, Рондяки, Бачинські, Кульчицькі, Городецькі, Голубовичі, Левицькі, Ганкевичі, Горбачевські, Романчуки, Стефановичі, Реваковичі, Лежогубські, Мохнацькі, Галущинські, Сембратовичі, Масляки, Тарнавські, Січинські, Дольницькі, Цегельські, Дзєровичі, Заячківські, Нижанковські, Бобикевичі, Яворські, Бурачинські, Огоновські, Гладилевичі, Заклинські, Крушель-

ницькі, Целевичі, Темницькі, Сінгалевичі, Старосольські, Попелі, Поповичі, Стоцькі, Ясеницькі, Сандуляки, Окуневські, Озаркевичі і сотки інших родів. Хотілося б їх усіх назвати, золотими буквами їх імена записати — тих предтеч і тих будівників української держави. Пів століття праці двох поколінь не пішло намарне.

В кілька днів після перевороту в околицях, куди була вже українська влада, був лад, працювала державна машина. Якось так складно, однодумно те все йшло, неначе б один мозок усім тим керував. Вони всі знали себе, шанували себе, довіряли собі, не завидували один одному, льюляно попирали друг друга. Лиш у кількох виїмкових повітах треба було допомогти місцевим людям, устанавлюючи їм „комісара“ згори. Позатим усюди вони самі це зробили, а мені, як державному секретареві внутрішніх справ оставало лиш прийняти їх вибір до відома і формально затвердити установлену вже повітову владу. Була це дійсно самостійна влада, що зродилася автоматично з нутра самого громадянства — влада не з загального голосування і не з накинення, а з добору, з вибору найкращих. А ті, що переймали і виконували її, робили це не для амбіції, зиску чи для хліба (платні зразу ніхто не брав) — а для святого обов'язку, для народнього добра й для дійсної служби справі.

В цілому моему досвіді за перші два місяці як секретар внутрішніх справ західньо-української держави (потім я став був секретарем зовнішніх справ, а ресорт внутрішніх справ перейняв був знаменитий адміністратор д-р Іван Макух (поміркований радикал), я стрінувся лише з одним-одиноким повітовим „комісарем української держави“, що не виправдував себе на цьому становищі.

Годиться також піднести й те, що ми мали кілька „повітових комісарів української держави“ з бувших москвофілів, як комісар Радехівщини, інженер Р., та комісар Гусятинщини, суддя Гижовський і ще дехто. Саме оці бувші москвофіли показалися найлюбяльнішими слугами-урядовцями української держави та знаменитими адміністраторами. Вони самі виявили безоглядну дисципліну супроти центральної української влади, а в своїх повітах уміли вдержати авторитет української влади і лад. Обсервуючи їх, я зрозумів, скільки позитивного було в наших „староруснів“. Вони змалку виро-

стали в ідеях монархізму, льюальности, послуху, дисципліни й державности. Це ввійшло в їх мозок, душі і кров. Як повстала українська держава, вони показалися найкращим матеріалом на адміністраторів.

Першим повітом, де я дійсно мав що „інспектувати“ та полагоджувати, була Радехівщина, якої комісар, згаданий уже інженер Р. (бувший москвофіл чи „старорусин“) спричинив між іншим мою поїздку своїми рапортами до влади про відносини в його повіті. З другого боку на нього вплинули доноси, що це „москвофіл“, що „ворожо ставиться до українського народу“, а „боронить Ляхів“. Згори зазначу, що ці доноси виявилися брехнею кількох тишів, яких небаром опісля віддано під суд за крадіж державного майна. Наш „комісар“ — чесний наскрізь чоловік — стояв їм у дорозі й вони хотіли збутися його з повіту.

Приїхавши в Радехівщину, я перше всього заїхав до голови Української Національної Ради — о. Петрушевича в Холоеві (середущого брата президента), довголітнього організатора колись москвофільського повіту. Отець Петрушевич поінформував мене, що інженера Р. зроблено тому комісаром, бо не мали під рукою правника, але він показався першорядним адміністратором. Коли я спитав о. Петрушевича, скільки правди в доносах проти цього комісара, о. Петрушевич заручив, що інженер Р. є льюальним урядовцем української держави. Він одначе не потурає анархічним вибрикам кількох молодиків — старшин і цивільних, які демагогічно підбурюють селян до граблення дворів, а самі на спілку з якимись московськими Жидами перепачковують цілими возами державні припаси з військових магазинів за близький кордон, на територію Великої України, де це крадене добро продають на свою користь. Докладні дані про це дасть мені сам комісар.

Коли наступного дня я нагло з'явився разом з о. Петрушевичом у Радехіві в старостві, зійшлася екекутива повітової Української Національної Ради та явився комісар. В їхній приявності я предложив ті донесення, що ми їх мали. Ціла екекутива потвердила інформації о. Петрушевича, а комісар дав короткий, ядерний та ясний образ відносин у повіті та звіт із того, що зарядив. Рідко коли в житті я чув такий діловий і звязкий реферат. Це видно був чоловік діла,

практичний, серйозний, розумний, енергійний. З того засідання списано протокол, що його усі приявні підписали. З черги комісар і приявні члени повітової Української Національної Ради предложили мені вичерпний матеріал щодо згаданих уже старшин, їх „зделок“ із державними магазинами, їх підкопуванням авторитету комісара, агітацію і т. д. Імен їх не тямлю. Один із них (чи не Сивуляк або Сивула) — як я чув опісля в Америці — опинився потім у Канаді як „большевик“. Не маючи юрисдикції над військовими, я лиш взяв увесь той матеріал та курером того ж дня післав до Львова Вітовському. За кілька днів — як я опісля дізнався — приїхала військова слідча комісія зі Львова, перевірила діло, заарештувала тих старшин і поставила перед суд. Їх засуджено й zdeгpaдoвaно. Мушу однак додати в користь нашого старшинства, що я не знаю подібних випадків у нашій, галицькій армії.

Згадане засідання взяло нам цілий день. На ніч приміщено мене у дворі графа Генриха Бадені-я, якого будинки були переважно зареквіровані ще Австрією, а тепер нашою державою. Рано я мав їхати далше на Кристинопіль до Сокаля. Коли я рано встав, льокай графа Бадені-я приніс мені лист від цього графа, який просив мене про розмову.

Генриха Бадені-я знав я добре зі сойму (він був послом, як і я). Як його небіжчик батько, Станислав, бувший краєвий маршал, так само Генрих Бадені належав до тієї групи консерватистів, що — в противенстві до „подоляків“ — шукала зближення з Українцями і йшла часто назустріч нашим культурним та національним змаганням. Належали тут Бадені (Станислав і Генрих), Шептицькі, Дідушицькі, Тустановські, Незабітовські, Сапіги, Сангушки — як бачимо — переважно українські роди. До війни — в 1913 і 1914 роках — було помітне зближення тих консерватистів до Українців. Багато заважив у тому світлий приклад Митрополита Шептицького. Як я те сам чув від декого з тих панів, вони вважали Митрополита прикладом для себе.

XXIII.

Стріча зі земельним магнатом

Наше побачення з графом Бадені було цілком приватне. Ми стрінулися на подвір'ї та, проходжуючись по просторому парку, вели дуже цікаву розмову. Оберталася вона довкола питання: що ми (український уряд) зробимо з великою посілістю?

Граф Бадені признав, що земельна реформа в користь малоземельних селян є політично конечна, але вважав, що економічно це шкода для держави, а соціально — це лиш тимчасова зарада. Вона розв'яже соціальну сільську проблему тільки на одно покоління. Якби навіть усю управну панську землю розділити між безземельних і малоземельних селян, то це справи не врятувало б. Селяни зискали б яких 25 процент більше землі. Замість пересічно 4 і пів морга, селянські господарства мали б пересічно 5 і три четвертини морга, що є все ще грубо менше ніж мінімум самовистачального селянського господарства.

— Ви знищите, панове, — говорив він — нас, велику посілість, а земельного питання не розв'яжете. За двадцять літ будете мати знову аграрну революцію — тим разом проти вас. Суть речі в тому, що в нас забагато народу хоче жити з ріллі; в тому ціле лихо. Дивіться на Чехів або Німців. Там місцями велика земельна власність більша як у нас, а аграрної проблеми нема, бо надмір сільського населення відійшов до фабричних міст. Як ви, панове, хочете врятувати українську державу від соціальних потрясень, мусите створити великий промисл. Не можна землі дробити до китайського абсурду . . .

Я мусів признавати рацію цим виводам, спертим на статистиці та на здоровій обсервації. Але я замітив, що земельну реформу перевести мусимо, щоб бодай на час допомогти безземельним і малоземельним селянам. Інакше земельна революція з Великої України перекинеться до нас. А вже заспокоївши селян, можемо творити промисел.

— Як ви думаєте творити промисел, коли ви самі хочете завдати йому смертельний удар? . . . — відповів на це граф Бадені. — Якщо заберете в мене землю, всі мої броварі й гуральні стануть, бо не буде звідки взяти хмелю, ячменю,

жита та бараболь. Селяни не доставлять, бо малоземельний селянин не продукує на ринок. А заберете мені ліси, то тартаки й паркетарні також стануть. Я веду раціональну лісову господарку. Натомість селянські громади зроблять з моїми лісами те, що зробили зі своїми, громадськими. Знищать їх. Мене зруйнуєте, броварні і гуральні впадуть, ліси знищите, держава втратить доходи, які я плачу в податках, а селяни зискають по півтора морга поля на родину. Пхнете весь край узад. Маючи землю, ліси, броварі, я маю кредит і можу зачати нові промисли — наприклад скляні гуті або прядільні. А зведете мене на жєбри, то хто вам зачне який промисел? Селяни, ксьондзи чи адвокати?.. Частину землі, яку вже мусите брати, беріть вкінці і поділіть між селян. Але лишіть нам стільки землі, щоб ми могли вести броварі й гуральні. Та лишіть нам ліси й тартаки. Це лежить в інтересі краю, держави й загалу. Руйнувати наш рільничий та лісовий промисел для самого лиш гасла „земля селянам!“ — це нонсенс, це короткозора політика. Тим більше, що селян цим і так не поставите на ноги. Не аграрної революції нам треба, а упрямствлення країни! . .

Признаючи в душі виводам графа Бадені-я рацію, я одначе витягнув ще один аргумент, а саме національно-політичний.

— Признасьте, пане графе, — говорив я — що Ваша верства була ворожа нашій національній емансипації. Такої верстви не маємо чого щадити.

— А ви знову — говорив граф — вели проти нас соціяльну, клясову боротьбу і нищили нас як клясу. Яке їхало, таке здибало. І ми завинили, і ви завинили. Ваш національний рух був зразу неконструктивний, підшитий гайдамацтвом, а потім соціялізмом. Як ми могли з ним симпатизувати? Але з Просвітою, Кооперативними Союзами, Торговлями, Музеями, Науковим Товариством я симпатизую, і де можу підпираю. І мій небіжчик батько так само робив — самі це добре знаєте. Зрештою, признаю, що українська політика в останніх літах стала і поміркована, і конструктивна. Тому і між нами, землевласниками, зачалась ревізія поглядів і політики. Якби не війна, то в новому соймі, ви — заступники українських селян — і ми, східньо-галицькі землевласники, утворили б разом один аграрний табір проти міських заступни-

ків — вшехполяків та соціялістів. До цього йшло, самі це знаєте . . .

Це було вірно. На таке заносилося. Але я не хотів дати виду, що ми так легко підемо на згоду. Тому я замітив, що земельна шляхта нам злишня.

— Помиляєтеся, пане міністрі! — зачав знову граф. — Наша верства здасться Україні. Ми маємо знайомства й родинні звязки в світі, маємо освіту й товариську культуру, маємо імена та майно. Ви ж мало кого маєте відповідного для закордонної служби. А ми на те як сотворені. І певно будемо льояльно служити Україні, бо це буде тоді наша держава, як і ваша, своя хата. Ми ж собі самим не вороги. Як хочемо встоятися, мусимо бути пожиточні, льояльні і вірні Україні. Це ясне . . .

Ми саме проходили крізь гумно з кінськими стайнями. Проти нас надіхав на чудовому перегоновому „арабі“ молодий старшина, яких 21—22 літ віку. Спіцрута в руці, папіроска в зубах, задикуватий погляд — він проїхав повз нас, не поздоровивши.

— Де цей хлопець такого коня вирвав? — спитав я.

— Та це мій найдорожчий, расовий, перегоновий кінь, вартости яких 10,000 корон, — відповів з усміхом граф. — Тому два дні він забрав його собі, ані не спитавши мене. Я вчора переказував йому, що дам йому одного з моїх верхівців, аби не цього, бо то делікатний кінь. Він не вмів обходитися з ним і збавить дорогоцінного, рідкого перегонівця. Але де там! Казав мені доповісти, щоб я попрощався з тим конем. Я боюся, щоб однієї гарної днини не забрали цього коня закордон. Тоді „пиши, пропало“. Що ж робити? . . . Революція.

Надійшов саме наш повітовий комісар, кажучи, що бричка для мене до Кристинополя готова.

— Хто цей старшина? — спитав я комісара, показуючи за ним.

— Саме один із тих, що про них ми вчора говорили, — була відповідь. — Практичний комуніст, хоч смаркач: що твоє, то моє . . . У своєї держави, що лиш повстала, обкрадає магазини, а в графа араба забирає на власну руку.

Я попрощався з графом, обіщуючи йому, що дамо правну охорону всім льояльним горожанам, та сів із комі-

саром на бричку, що надїхала. Їдучи, ми обмінялися увагами на тему графа, араба, магазинів, старшин і т. д., та згодилися, що треба буде коротко взяти цих розперезаних молодих людей, а то вони лиха накоять. При старостві комісар зліз із брички і ми попрощалися. Я поїхав дальше, маючи про що роздумувати подорозі.

Додам на цьому місці, що на початку 1923 року цей же граф Генрих Бадені проводив зїздові кількохсот землевласників із західньо-українських земель у Львові, і цей зїзд подавляючою більшістю ухвалив, що українська держава є історичною конечністю та що Східня Галичина є її частиною. Це було яких два місяці перед рішенням „Ради Чотирьох“ (Франція, Італія, Бельгія і Великобританія) з 13. березня 1923 р., яким Східню Галичину признано Польщі.

XXIV.

На лівому боці Бугу

Коли я біля Кристинополя великим мостом переїхав Буг та сів у поїзд до Сокаля, я завважив, що настрої тут інший, як на схід від Буга. На стації пусто й у поїзді пусто. Я забув згадати, що я лишив державний автомобіль у Радехові та відіслав його до Львова, бо подорожування ним показалося непрактичне. Шофер не був певний, чи по дорозі найдемо бензину, а до того тяжкий автомобіль уже в Холоєві, як тільки ми зіхали з мурованого гостинця, попсувався. Щоправда, шофер із місцевим слюсарем направили його, але я не хотів більше ризикувати.

Я взяв одначе з собою жандарма, що мені його додала команда у Львові для охорони. Жандарм — плечистий, рослий і з марсовим виглядом, але коли раз дійсно треба було його охорони, цей грізний Марс показався неймовірним боягузом. Про це ще розкажу. Ми оба були чи не одинокі пасажири в поїзді.

До Сокаля я дібрався вечором. Повідомлені телефонічно зібралися члени повітової Української Національної Ради, повітовий комісар і т. д. Хто ним був, не можу сьогодні пригадати. (Чи не суддя Ріпецький?). Одинокого, кого тямлю з них, це Драгана з Тудоркович, повітового кошового Січей

і команданта яких 200 людей нашої міліції. Драгана я знав від 18 років, а от забув його хресне ім'я. Це був заможний, інтелігентний, енергійний селянин-радикал, але в практиці був гарячим прихильником д-ра Євгена Петрушевича, бувшого організатора, а опісля посла цього повіту (пізнішого президента держави). Моя приязнь із Драганом зачалася ще 1900 року. Як один із лідерів Молодої України і фактичний видавець друкованих у Львові брошур Р.У.П. (Революційної Української Партії з Великої України), я мав обов'язок допильнувати перепачкування цих брошур (часом і 20,000 та більше), а також зброї і вибухових матеріалів „товаром“ — на Велику Україну. Це було в 1900, 1901 і пізніших роках. Ми помагали тоді й російській соціал-революційній партії, якої визначні та голосні опісля члени (Карпович, пізніший атентатчик на прем'єра Боголепова, і Каляев, замаховець на великого князя Сергія, та інші) проживали в 1900 і 1901 рр. у Львові і були моїми особистими знайомими. Для пачкування мали ми три дороги: з Сокальщини в Грубешівщину, зі Збаражчини в околиці Крем'янця, та коло Скали через Збруч. Я налагоджував із Драганом у Сокальщині та з Яцком Остапчуком у Збаражчині. Дорогу на Скалу налагоджував Володимир Темницький (соціал-демократ). З того часу з Драганом ми були приятелями.

Драган був знаменитий сільський музикант. Як такий, він їздив часто через кордон у Грубешівщину грати на весіллях, празниках і т. п., знав пачкарів, граничних стражників і т. д., знав дороги, ліси і т. д. Це послужило нам у пачкуванні літератури та зброї. Драган переводив це знаменито. Ніодного транспорту не виловлено. Опісля я стрічав його на вічах, нарадах, січово-сокільських здвигах тощо, чи в Сокалі, чи у Львові. Як сказано, була це енергійна натура, трохи навіть брусувата. З вигляду і певно з походження він був Сербом або Черногорцем. На це вказує сербська назва його села (Тудорковичі), його сербське родинне прізвище (Драган), його зовнішній вигляд (рослий, сильний, чорноокий і з сильним чорним вусом та смаглявий) і його палкий темперамент.

Тепер Драган був домінуючою постаттю серед якось заповоханих патріотів у Сокалі. Вони не були певні себе. Вони чули про якісь польські збройні сили в Любліні і надіялися їх леда день у Сокальщині. Одинокий Драган був спо-

кійний. Ціла розмова велася довкола способів оборони Сокальщини. Дегайлів не тямлю. Памятаю лиш, що Драган був певний себе та сподівався до двох-трьох днів мати 600 до 800 охотників-мільціонерів із бувших Січовиків, вояків на відпустках і т. д. Були там два-три молоді старшини, що обняли команду тієї збройної сили. Але я бачив, що дійсним командантом є Драган. Він і дотримав слова. Оборонив повіт, поки не утворився правильний український фронт, що сталося аж коло Нового Року.

Із Сокаля я пустився дальше залізницею на Белз до Рави Руської. Поїзд знову був пустий, неопалений, неосвітлений. Шиби у вікнах повибивані. Лізе поїзд раком. Змучений нарадами, враженнями, дорогою і холодом, я переважно спав. Між тим упав глибокий сніг. Я збудився на якійсь стації. Коли я вийшов на коридор, побачив мого марсового жандарма, що вийшов з іншого переділу.

- Де ми? — спитав я.
- В Белзі.
- Довго ми тут стоїмо?
- Вже годину.
- А чому?
- Льокомотива пару робить.

Висів я з поїзду та пішов на стацію спитати, коли рушимо. На стації темно, лиш одно світло блимає. Урядник, якийсь заполоханий Українець, сказав, що рушимо негайно, як буде досить пари. Питаю, чи є дещо зісти. Урядник прикликав якусь закутану в хустку дівчину, з величезними, мабуть, татовими, чобітьми, і вона за якої чверть години принесла кілька на камінь зварених яєць, соли та чорного кишлого хліба. Заплатив я (австрійськими коронами, бо українські гроші ще не ходили в нас) та поніс ці „делікатеси“, щоб поділитися з моїм „ангелом хоронителем“. Коли я ввійшов до вагону, мій жандарм „замельдував“ мені „послушно“, що якісь „ревізори“ забрали мою валізку і велике, урядове футро з „шопів“ (канадійських „прачів“), яке мені дали з намісництва на дорогу.

- Які ревізори? — питаю.
- А ось вони знову йдуть, — каже мій дурень-жандарм.

З другого вагону коридором надійшли два рослі мужчини, літ 25 до 30, у футряних куртках та кашкетах.

— Ви що за один? — вірвано питаю першого з них, що якраз підійшов близько.

— Ми-ми-ми тут ревідуємо... — була відповідь.

Я бачив, що він бреше.

— Легітимація! — закомандував я і в тій хвилині витяг із кишені мого пальта бравнінг.

— Та... та... та... ми не знали, хто ви... Ми не тее...

— До переділу! — закомандував я — бо стріляю!

Як опарений він скочив у переділ (сепаратку), а я одним довгим кроком за ним, держучи його даліше під грозою бравнінга. В дверях переділу я боком глянув на жандарма. В нього, видно, вернувся марсовий дух, бо його кріс понизився дулом у напрямі другого драба, що стояв у кінці коридору.

— Де футро й валіза?! — крикнув я.

— В першій сепаратці, — відповів мій драб.

— Принеси їх тут! — закомандував я знову другому драбузі. — Підіть із ним! — кинув я до жандарма.

За хвилину валіза й футро були на коридорі. Мій жандарм підняв їх і на хвилину спустив свого драба з ока. Як лискавка зник він за кінцевими дверми і вискочив з вагону.

Я казав жандармові взяти мої речі до нашого переділу, а опісля поставив його на коридорі та казав пильнувати злодія, щоб не втік. Сам я вийшов на стацію сказати урядникові, щоб прикликав поліцію заарештувати драба. Урядник заполохано сказав, що до поліційної станиці далеко. Вони тут так господарять уже від трьох днів у поїздах, — додав він — а я не маю як їх спинити. Небезпечно...

— Що це за один? — питаю.

— Якись заволоки з „Крулєства“. (Так традиційно називали російську Польщу, що була через кордон). Урядник радив мені, щоб я забрав тих волоцюг із собою. Оце тобі на! Міністр внутрішніх справ, ще й на „інспекційній турі“, має возитися з драбами! Та я видів, що урядничина просто труситься з ляку зачинати собі з драбами.

— Добре, — сказав я. — Я заберу його. А ви пускайте поїзд.

По яких 20 хвилинах цей урядник повідомив мене, що можемо їхати. Я ввійшов назад до поїзду і застав таку сцену:

Мій жандарм хропив у куті вагону сном блаженних, схилившись на футро й валізу, наче на подушку. Його кріс з наїженим багнетом зсунувся з його колін на землю. А за драбом і місце застигло . . . Поїзд рушив. Я не будив жандарма. „Народній міністр“ — бачите — має серце для „народнього жандарма“. Я глядів на марсові вусища, на кріпку будову цього добродушного ведмедя. Що з ним робити? Певно має десь жінку, дітей та господарство. З Рави вишлю його назад до Львова. Пощо мені його тягти зі собою? Як з ним, так і без нього . . .

Та по цім моїм жандармі з перших днів по перевороті ніяк не можна судити нашої жандармерії, яку ми мали вже в половині грудня 1918 р. (в півтора місяця після перевороту!). Була це справжня жандармерія першої якості! Зорганізував її до пів місяця отаман (майор) Михайло Федитник.

*

Десь у половині грудня я, як секретар внутрішніх справ, якому підлягала жандармерія, запрягав у Тернополі перший вишкіл отамана Федитника — 1,200 мужа. Це була жандармерія! Інтелігентна, енергійна, патріотична, знала закони, регулямін і своє завдання — підпора й сторож ладу, закону й державного авторитету.

Бачу їх: стоять випрямлені на „позір“ лавами. Якби це вчора було. Синьо-жовті кокардки на кашкетах. Тисяча двісті сторожів права і державної влади! Тисяча двісті сердець вірно відданих Україні, службовиків до стрижня костей. Тисяча двісті пар очей впялених у мене, що в тій хвилині був для них уосібленням влади! Тисяча двісті уст, що повторяли присягу служити вірно — та хоч би й ціною життя — Україні та її владі! А отаман Федитник, сам видно зворушений повагою моменту, випрямлений як струна перед фронтом, голосно й ясно „доносить послушно“:

— Ексцеленці! Перший баталіон української жандармерії — 1,200 мужа! До наказу! . .

Це не то, що в Белзі, на опущеній стації, у порожньому, темному поїзді . . .

Замічу, що титулу „ексцеленції“ для державних секретарів у нас не вживали. Але п. Федитник був твердим служ-

бовиком австрійської школи. Він знав, що в очах його жандармів „державний секретар“ — це якась невідома величина. Жандармам „секретарі“ (громадські, магістратські, повітові) не імпонували. Що інше „ексцеленція“. Бо ексцеленція є ексцеленція . . . Жандарм відразу зрозумів „з ким діло“ . . . Тому я з імпровізованої номінації отамана Федитника став „ексцеленцією“ . . .

А геть потому — і „ексцеленція“ і отаман тиняються по Америці. А де ж тих 1,200 жандармів, перших жандармів української держави? . . . Більшість, мабуть, у могилах — від Львова по Київ та Одесу. Чимало також на чужині. Перші жандарми української держави -- Слава Вам!

XXV.

На західне пограниччя . . .

Коли я добився до Рави Руської — вже не тямлю. І не багато з того тямлю, що там робив. Нічого надзвичайного не застав. Відбулася нарада з тамошніми лідерами та комісаром української держави; з наради я бачив, що самі лідери стараються завести лад та виробити авторитет українській владі, але населення повіту, відстале і пасивне, не виявляє належної активності. Довкола того оберталася дискусія. Поскільки собі пригадую, провідником на місці був д-р Дурделло. Хто був комісаром української держави, не тямлю. Вони також побоювалися інвазії польських збройних сил від Томашова та готовили міліцію на випадок польського походу.

Давши потрібні інструкції щодо організації влади, я поспішно виїхав до Любачева, бо відтам повідомляли, що кожної хвилини сподіються Поляків або з півночі — з „Крулества“, або зі заходу, з Ярослава, через Сян. У Раві Руській були якісь австрійські магазини з вибуховими матеріалами (екразитом тощо). З них узяли кілька пачок екразиту та доручили відділові 20 молодих вояків поїхати поїздом до Сорохова над Сяном та висадити тамошні мости на Сяні в повітря. Вони їхали тим самим поїздом, що я — тільки в сусідньому вагоні. З пачками екразиту поводитися вони як з пачками цукру. Цього екразиту вистачало б рознести на порох цілий поїзд. Ось так ми їхали ціліську ніч із Рави Руської до Любачева черепашиним ходом. Пізніше я довідався, що маши-

ніст був Мазур, завзятий Поляк. Він, мабуть, знав, що везуть наші хлопці й куди — та навмисно так їхав.

Коли ми вкінці приїхали на станцію Любачів, і я з командантом наших „екразитників“ висів із поїзду, я завважив, що машиніст зіскочив із машини і скоро побіг на станцію. Я тоді не приписував тому ніякого особливого значення. Опісля зрозумів, що воно було інакше. На шляху перед станцією я стрінув двох знайомих мені Українців — одного залізничника, а другого міщанина з Любачева. Я знав їх, бо впродовж кількох літ я був парламентарним послом із Чесанівщини-Любачівщини-Ярославщини і знав Любачів дуже добре. Я обїхав був тоді цілий повіт, знав усіх провідних священників, світських інтелігентів, міщан і селян у десятках місцевостей.

Ці мої знайомі були „стійкою“, поставленою на станції на те, щоб мене зустріти. Вони мене поінформували скорими, нервовими реченнями, що місцеві Поляки сподіються польського війська кожної хвилини, що нашим комісаром є нотар Кокуревич, та що наші міщани з Любачева і з Олешич утворили міліцію. Додали, що місцевий начальник станції, завзятий Лях, має звязки з польськими силами в Ярославі телефоном і через залізничників Поляків. Звернули мені також увагу, що машиніст поїзду, яким я приїхав, — завзятий вшехлопак. Але є на станції також урядники Українці. Мене дещо здивувала непорядність місцевих людей, зрештою прекрасних патріотів. Не було між ними душі — директора українського банку, Козоріза, чоловіка енергійного, першої класи організатора. Він був ще десь при австрійському війську.

Треба було мені дати якісь зарядження. Перш усього, щоб екразит доїхав до Сорохова. Не подаючи виду, що я щонебудь знаю або підозріваю, я ввійшов до бюро начальника. У начальника був машиніст. Оба якось зніяковіли. Я був сам. Вояки, що везли екразит, залишилися в поїзді, а командант їх у почекальні. Я сказав, хто я (вони мусіли мене з видження знати, бо я не раз приїздив до Любачева), себто подав мій урядовий характер — і запитав, коли поїзд піде до Сорохова-Ярослава. Дещо дрижачим голосом, але таки по-польськи, начальник відповів, що поїзд не поїде, бо Ярослав не дає знаку, чи шлях вільний.

— Поїзд мусить відійти за п'ять хвилин, — сказав я спо-

кійно, наче не зауваживши нічого. — Прошу його пустити без проволочки.

— Я маю свої інструкції, — каже по-польськи начальник станції. — Якщо Ярослав не відповідає, я не можу випустити поїзду зі станції. Правда, пане машиніст?

Машиніст, очевидно, potwierдив це.

— А я вам наказую зараз пустити поїзд. Ви, машиніст, на машину!

-- Я не можу ламати моїх інструкцій, — заявляє далі по-польськи начальник, хоч його голос тепер тремтів.

— На машину! — закомандував я машиністові.

Він миттю зник. Залишився сам начальник.

— Ви з тим моментом звільнені зі служби, — сказав я до нього. — Де ви живете?

— В тому самому будинку над бюроами, на поверсі, — я, моя жінка і діти.

— Ви інтерновані в своїй хаті до дальшого зарядження. Ідіть зараз нагору і вам не вільно сходити вниз та з ніким стрічатись. Остерігаю Вас, що порушення цього мого наказу скінчиться для вас тим . . . — і я підніс револьвер.

— Добре, пане міністре, — вишепотів начальник. — Кому маю передати урядування? Я маю тільки одного телефоніста.

Я знав, що телефоніст був Українець.

— Телефоніст буде вести станційну службу, сказав я і закликав його з другої кімнати.

— Пане телефоніст, — сказав я. — Передаю вам начальництво станції. Дотеперішній начальник суспендований та інтернований у своїй хаті. Йому не вільно виходити з помешкання. Ви відповідаєте за станцію. Щоб тут ніхто вам не мішався. Пускайте поїзд до Сорохова!

За хвилину поїзд до Сорохова (цебто в сторону Сяну й Ярослава) рушив. Одинокими його пасажирами були ті наші вояки, що везли екразит. Перед відїздом я підійшов до машини разом із нашим молодим хорунжим, що був „командантом поїзду“ та сказав до машиніста:

— Пане машиніст! Ви маєте слухати в усьому пана хорунжого і вести машину згідно з його наказами. Якщо ви, як Поляк, не хочете вести машини, то можете злізти і йти собі геть. Паляч поведе машину!

Я знав уже, що паляч був добрим Українцем, та що він готов був вести машину в разі потреби. На мое здивування, Мазур-машиніст заявив, що поведе машину. І повів. Потому одначе виявилось, чому. Він мав у Ярославі родину та хотів дістатися туди.

Як допровадив поїзд до Сорохова, покинув машину і зник. Там уже через Сян мав близько додому. Коли за яких шість годин поїзд вернувся назад до Любачева, вів його паляч, а вугілля докидував один із наших вояків.

Мимоходом кажучи, нашим екразитникам не вдалося висадити в повітря мосту на Сяні. Не будучи фахівцями в тому ділі, вони якось зле підкладали міни, нарobili багато гуку, легко ушкодили одно прясло моста — і на тому їх виправа скінчилася, бо не стало їм екразиту.

Тут, так само як у Львові й у Перемишлі, виявився брак фахівців у воєнному ділі. Політичний переворот ми вміли перевести взірцево; захопити зненацька касарні, жандармерію, уряди — ми вміли. Це все була справа доброї організації. Але наші перші мілітарні операції були жалюгідні. Чи то у Львові, чи в Перемишлі, чи під Ярославом. Ми не вміли знищити мостів на Сяні, що можна було зробити негайно по перевороті, і тими мостами опісля з легкістю йшла польська інвазія на нас. Обсада головної команди у Львові і взагалі військового секретаріату малодосвідченими людьми, заважили в тім. Ми спартачили цілу мілітарну справу з самого початку, і це мало потому рішальний вплив на дальший розвиток польсько-української війни. Замість фронту на Сяні, ми мали його від самого початку у Львові. І політично, і мілітарно нас це відразу поставило в некорисне положення.

Вертаючись до самого оповідання, скажу, що в міжчасі як наші вояки їздили до Сорохова висаджувати міст, я поїхав до міста (Любачева), де відбув нараду з місцевими патріотами та з нашим „комісаром“, нотарем Кокуревичем.

Настрій їх був дуже мінорний. Вони мали відомості, що зараз за границею — яких тридцять п'ять кілометрів на північ від Любачева — збирається більша польська сила та має ось-ось рушити на Любачів. Наші в Любачеві мали може яких 30 озброєних міщан та студентів. І то все. Я бачив, що Любачів з його прекрасним міщанством, а так само Великі Очі, пропаші, як ми зі сходу не вміємо прислати підмоги на

час, цебто впродовж кількох днів. Я був певний одначе, що тієї підмоги не буде скоро, бо я бачив, як східні і південні повіти не мали зрозуміння для положення у Львові та не спішили з поміччю для Львова. Тим менше можна було сподіватися підмоги для загрожених північно-західних районів Галичини.

Все, що я міг зробити, було порадити їм зібрати разом до Любачева, всі порозкидані по селах відділи міліції — яких 200 рушниць разом, та старатися силою відперти Поляків вразі наступу. Я обіщовав прислати їм зі Львова двох-трьох старшин, як командантів.

З тим я і відїхав — по кількогадинному побуті у Любачеві — тим поїздом, що вернувся зі Сорохова, та поїхав на Раву Руську-Камінку Струмилову-Підзамче до Львова. Я поспішав до Львова скласти звіт про загрожені терени Любачівщини та Равщини і про слабкий стан нашої організації на цих теренах, пропонуючи поміч для них.

Звіт я склав, потребу порятунку для цих прикордонних повітів представив я з усією вимовою, що її мені дав Господь, але все це надармо.

Команда у Львові (полк. Стефанів) сама задихалася від недостачі сил, а полк. Вітовський, як секретар військових справ був безсилий. Де лиш яких 50 чи 100 хлопців прийшло зі Золочева чи відки інде, все це йшло скріпляти надщерблений фронт у самому Львові. Помочі для Рави і Любачева так і не вислано, а за кілька днів прийшла вістка, принесена утікачами з Любачева, що дві доби по моему побуті у Любачеві, явився там сподіваний військовий загін та зайняв Любачів. Місцеву українську міліцію частинно роззброєно і взято в полон, частина втікла на Схід. Нашого комісара Кокуевича Поляки заарештували, збили до безтями та вивезли. Що з ним далше сталося, не знаю.

Мені ця доля Любачівщини ніколи не сходить з тямки. Скільки разів пригадаю її собі, щось у грудях скигнуть. Я знав цих гарних людей і я бачив їх тяжке експоноване положення власними очима. Я старався про поміч для них та в тому безголовії, що було зразу у військових справах не міг я нічого зробити. Ми видали Любачівщину на поталу.

Крадькома зі Львова за поміччю

Наше положення у Львові погіршувалося з дня на день.

Десь коло полудня 21. листопада 1918 р. наша військова команда повідомила уряд, що Поляки вспіли якимсь способом захопити горби на Личакові (східня дільниця Львова) та зайняли Личаківський залізничий двірць. Як це могло статися, це досьгодні є для мене загадкою.

Наша військова команда повідомила нас, що одинокий вихід зі Львова залишився на Підзамче. Вихід на „жовківську рогачку“ непевний та кожної хвилини може бути перетятий. Взагалі положення представлено нам розпучливим. Рада державних секретарів ухвалила тоді Львова покищо не покидати, але створити експозитуру поза Львовом, і вона повинна взяти фактичну керму в краю та зорганізувати військову поміч для Львова з краю. Цю місію доручено трьом членам уряду, а саме д-рові Сидорові Голубовичеві, що був державним секретарем судівництва, д-рові Василю Панейкові, державному секретареві закордонних справ, і мені, д-рові Лонгинові Цегельському, державному секретареві внутрішніх справ. Їм доручено негайно виїхати зі Львова дорогою, яка буде найбезпечнішою, та якнайскоріше дістатися до Золочева чи Тернополя і звідтам організувати мілітарну поміч для Львова, та в міру конечности організувати нову владу.

Було це десь коло години 3-ої по полудні, 21. листопада, як ми попрощали інших членів влади і з дому під чином 7 на Підваллі пустилися в дорогу. Ми навіть не пішли до дому попрощатися з родинами, або взяти валізку з найконечнішими речами. Як стояли, так і вийшли. Я мав у кишені пальта свій бравнінг. Мої товариші й цього не мали.

Живучи у Львові 30 років, я знав кожний закамарок чи стежку довкола так званого Кайзервальду, Знесіння, Кисельки, Кривчиць, Лисинич, Пасік і т. д. Тому я мав показувати дорогу. Вулицею св. Войтіха (що біжить коло Лисої Гори в сторону Знесіння і Кайзервальду) ми дійшли до крутої доріжки, що спускалася стрімголов до Знесіння, а потім Знесінням до головної вулиці на Схід. Я плянував за яку годину доброго ходу дістатись до залізничного шляху коло

Підборець, а там уже чи залізницею, чи підводою до Задвіря, чи до Красного. Нас остерігала наша команда, що на Кайзервальді можуть вештатись польські патрулі з Личакова.

Зачинало сутеніти, коли ми виходили зі Знесіння, не стрівши на вулиці живої душі. Коло останньої хати стояв сдначе якийсь чоловік, видно місцевий, наче поставлений на сторожі. В хаті не світилося. Я знав, що цю частину Знесіння замешкують Поляки.

— Ви мовчіть, а я буду з ним говорити, — сказав я півголосом до моїх товаришів, коли ми спокійно, рівною ходою підходили до цього чоловіка.

— „Добри вечур“, — зачав він сам, хочачи очевидно втягнути нас у розмову.

— „Добри вечур“, — відповів я. — А куди тут найкоротша дорога до Задвіря? — почалася між нами розмова, далі по-польськи.

— Панове не зі Львова? — запитав він здивовано.

— Та йдемо зі Львова, але ми не львівські люди. Ми з Буська. Бої затримали нас у Львові і годі було вирватись до дому. Поїзди не ходять, мусимо йти пішки. Я в Буську при податковому уряді, — вигадав я, щоб збудити в нього довіря. У хутряній куртці й шапці я дійсно виглядав на податкового урядовця, або магістратника.

— А ці панове? — допитувався „обиватель“, показуючи на моїх супутників, що відійшли в міжчасі яких 30 кроків уперед.

— Також із Буська, — кажу. — Один учитель, — думаючи про тонкого як тичка Панейка, — інший з бровару Баденього.

Говорячи з „обивателем“, я тим часом сам зорієнтувався, де ми є. Яких 10 хвилин ходу від нас видно було залізничний насип та залізничу будку.

— Чи це залізничий шлях до Задвіря? — запитав я „обивателя“.

— Так, але ви мусите вважати, бо в цій будці Українці, — підкреслював „обиватель“.

— Ми не військові, — відповів я і пустився в дорогу. За яких 10 хвилин ми вже виходили на насип, до будки. Нас зустрів молодий хорунжий, командант стійки, що там стояла. Він пізнав мене.

— Я обсервував вас, пане после, через льорнету, як ви розмовляли з тим Поляком при виході з села, але я вас із так далека не пізнав. Ви маєте щастя. Там, у тій хаті, сидить відділ яких 20 Поляків. Як ви їх піддурили?

Я переказав йому мою розмову з „обивателем“ та розповів йому коротко про наш плян дістатись якнайскоріше до Красного.

За хвилину я вже розмовляв телефоном із начальником стації у Красному. Це був Українець, дуже гарна людина і я стрічав його опісля нераз, іздячи в урядових поїздках через Красне. На жаль, я забув його імя. Він повідомив мене, що висилає з Красного льокомотиву з двома „теплушками“ і за яку годину-півтори вони будуть біля нашої будки. („Теплушкою“ називали на Великій Україні вагон для транспорту худоби й коней, в який вставлено для ogrівання залізу піч, опалювану вугіллям або деревом). Він додав, що тим поїздом їде д-р Дмитро Левицький, (що потім був головою УНДО та української репрезентації у соймі в Варшаві). Начальник стації сказав мені також, що на Східній Україні вибухла революція проти Гетьмана . . .

XXVII.

Гість із Києва

За яку добру годину надіхала заповіджена льокомотива. З однієї із „теплушок“ виладовувано якусь амуніцію, а з другої зліз мій знайомий, д-р Дмитро Левицький. Він був дещо молодший від мене, але ми приятелювали.

Як австрійський резервовий старшина, він попав був у російський полон у 1915 році і його заслали до Туркестану. Там він познайомився з тамошніми Українцями. По вибуху революції (1917) д-р Дмитро Левицький брав участь в організації Туркестансько-Західньо-Сибірської Української Національної Ради і зїзду, в якому взяли участь коло 2,000 делегатів зі Західньої Сибірі та з Туркестану. Д-р Дм. Левицький був предсідником цього зїзду. В 1918 році, за Гетьмана, приїхав до Києва та став секретарем Українського Національного Союзу, цієї саме соціалістичної організації,

якої головою був Володимир Винниченко та яка підняла повстання проти Гетьмана.

Д-р Дм. Левицький знав мої погляди про дійсний стан взаємин між Гетьманом і українською соціалістичною інтелігенцією. В довірочних розмовах признавав він мені рацію, що найкраще було б, якби Гетьман вдержався, але все додавав: „але Гетьман не вдержиться, бо його змете революція, як лиш Німеччина й Австрія захитаються“.

Числячи на те, він держався Винниченка, хоч сам не був соціалістом. Опісля (1919) Директорія винагородила його за це посадою посла Української Народньої Республіки в Копенгазі (Данія), де він урядував до 1921 року.

Цей саме д-р Дм. Левицький вітався тепер з нами.

— А куди, Дмитруню?.. До Львова?.. Спізнився три години — додав я тихцем. — Ми саме пішки зі Львова та ідемо далше на Схід. Як хочеш, пробуй дістатися до Львова, а ні, то їдь з нами. Найдеться робота і для тебе.

Я розповів йому коротко про положення у Львові. Я бачив, що все те було для нього несподіванкою, що його глибоко вразила. Він був певний, що ми держимо Львів кріпко.

— Оце, Дмитруню, — додав я, — плід політики Винниченка та Стрільців і твоєї... Якби тому тиждень прийшла була з Києва поміч, яку Назарукові давав Гетьман, ми не стрічалися б тут на шляху, як утікачі з галицької столиці. „Das ist der Fluch der bösen Tat“ (це є прокляти злого вченку) — закінчив я фавстівською сентенцією Гетого.

Дм. Левицький, „Віденець“ із виховання (бо у Відні кінчив університет), знав німецьку літературу і розумів глибокий змісл цих слів, які й виявились трагічним пророцтвом.

Д-р Дм. Левицький розповів мені з черги, що сталося в Україні, що Січові Стрільці ідуть на Київ, узброюючи маси селян, що повстанням керує Директорія з пяти членів (Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко), що Петлюра є головним отаманом, а при ньому є Галичани — Коновалець, Мельник, Черник, що д-р Назарук є „міністром преси і пропаганди“ і т. д.

А чого ж ти покинув своїх однодумців? — хотілося мені запитати д-ра Левицького. Але я здержався. Я здогадувався, що або д-р Дм. Левицький не вірить в успіх Директорії і він з нею розійшовся, або його післали до нас, до Львова, з якоюсь місією. Я знав, що одвертої відповіді не дістану,

тому і здержався зі запитанням. З дальшої обсервації я дійшов до висновку, що місії він ніякої не мав, а щось поспувалося між ним і Директорією. Може це д-р Назарук зайняв його місце в ласках Директорії, бо д-р Дм. Левицький ані темпераментом, ані енергією, ні вимовою, чи пером, не дорівнював д-рові Назарукові. Д-р Дм. Левицький мав чимало здорового розуму та був людиною товариської оглади, а такі прикмети, під час революцій звичайно не поплачують, тим більше в Українців.

Довго не надумуючися, д-р Дмитро Левицький рішився не пробувати дістатись до Львова, але прилучився до нас.

Тим часом на дворі цілком стемніло. Було коло 7-ої чи 8-ої години вечора. Нам дали знати, що в недалеких Лисиничах є якась розбита наша сотня з Личакова чи звідкись, що там нема старшин та що дехто з тієї сотні намовляє інших дезертирувати та їхати домів.

Ми чимскорше пішли до села. Подорозі до читальні, чи може до громадського дому, стрінули ми тамошнього війта, нашу дуже гарну людину, що її знав я особисто. Він розповів нам що і як, та додав: Промовте, панове, до них! А я тим часом казав уже бабам варити добру вечерю для тих хлопців. Як наїдяться, наберуть духа. Хлопці, може, зо дві доби нічого не їли.

XXVIII.

„Загублена“ сотня

Коли ми зблизилися до великої групи вояків, до них промовляв саме якийсь десятник (капраль), віком яких 35 літ, сам, видно, селянин. Простими хлопськими фразами він лаяв тих, що хотіли втікати. Два смолоскипи освічували місце зборів.

— Куди втечеш, йолопе? — говорив він, стоячи на підвищенні. — Ти гадаєш, Лях тебе не знайде за маминою запаскою? Прийде він, с . . . син, і до твого села, бовдуре, та корову тобі забере, коня забере, твою дівку тобі забере.

— Я залишаюся тут, а хто з вас козак, а не киселиця, залишайтеся зі мною. Я тим часом переймаю команду, кілька піде на патрулю розвідати, де решта нашої сотні зі старшинами, а решта буде спочивати, бо ви дві доби не спали.

Ця промова мала очевидний ефект на вояків. Почорнілі, покриті потом змішаним із брудом, з горючими очима — вони видно, потребували провідника, що саме знайшовся. Так і видно було, що піддаються його команді. Кілька лише збоку гляділо ще „вовком“, а один з них крикнув: „А де наші офіцери? Повтікали, а нас покинули на Божу волю“.

— А ти видів, що втікали? — вкинув десятник. — Не брешти, як не видів. А ти не втік? . . Вони десь там на Личаківі, а може вже й небіжчики. Розвідаємо, то будемо знати.

В тій хвилині ми виступили з темряви на більш освітлене місце. Війт, що був з нами, виступив на середину, і сказав: „Пане десятнику! Ті панове — це члени нашого уряду зі Львова. Оце посол д-р Цегельський, а то посол д-р Голубович, а це редактор д-р Панейко. Вони мають сказати слово до вашої сотні, бо я бачу, що ви тут найстарша ранга, отже ви є командант!“

Десятник миттю зорієнтувався. — „Позір!“ — залунала його гостра команда. — „Хлопці, позір! Ви знаєте, хто буде говорити до вас? Це наш посол і міністер пан д-р Цегельський. Слухайте бесіди!“

Я став на підвищенні побіч десятника. Перші мої слова зверталися до нього. Я з розмислом, щоб скріпити його авторитет, подякував йому за дозвіл промовити до сотні та ще раз чи два з натиском назвав його „паном командантом“. Я підкреслив енергію і рішучість, почуття обов'язку та патріотизм цього десятника і візвав сотню повинуватися його наказам.

— Під його проводом вернетесь на позицію. Перше одначе дістанете добру вечерю, яку тутешнє село вам зготовило, а потім переспитесь та відпочинете. Тим часом патрулі розвідають, де інші наші частини і що сталося з вашими старшинами — чи вони попали в полон, чи де ще на позиціях. А як між вами є такі, що хотіли б іти геть, домів, то це нерозумно, бо як ми не стримаємо Ляхів у Львові, то вони потім підуть далше — і до Красного, і до Золочева, і до Бродів і до Тернополя чи Бережан. Ліпше їх тут стримати. Ми їдемо на Схід старатися, щоб тамті повіти прислали поміч для вас. Витримайте ще кілька днів, а поміч прийде. Тоді перемога буде наша. Тут є між нами д-р Дмитро Левицький, що саме приїхав із Києва, з Великої України. Він вертається тепер назад до Києва та буде старатися про поміч із Великої

України — гірко брехав я, показуючи на д-ра Левицького, що на таке моє діктум, лиш кліпав очима.

І він і я, оба ми знали, що на Велику Україну рахувати значило будувати на піску. Але я мусів вживати всякого сяк-так правдоподібного аргументу, щоб скріпити мораль цієї сотні. І я осягнув свою ціль. Згадка про добру вечерю — і про відпочинок зробила „добре враження“, обіцянка помочі із Сходу так само; це видно було по очах. А згадку про Київ та Велику Україну зібрана кругом громада селян привітала окликами „Гурра! — Гурра!“ Настрій очевидно піднісся. Здезорганізована товпа вояків замінилася знову в карну сотню — лиш без старшин.

— А тепер, — докинув я, показуючи на десятника — хлопці слухайте вашого команданта. Пан начальник цього села хоче Вам сказати також слово.

Війт повідомив у кількох словах, що вечеря для сотні готова. Десятник вів себе вже як дійсний командант:

— Хлопці! Не підемо чей до вечері, як череда, а як військо! Позір! Збірка!

Вмить сотня стояла витягнуною лавою перед ним.

— Раз, два, три, штири, — раз, два, три, штири і т. д. — рахував чвірки, йдучи вздовж фронту. За хвилину чвірками помашерувала сотня під його командою на вечерю. А нас запросив війт на гостину до своєї хати.

Може за якої півгодини дали нам знати, що старшини цієї сотні знайшлися, а властиво, що вони знайшли сотню, прийшовши з недобитками та з кулеметами з Личакова.

Ми і так не могли засиджуватись. Скінчивши отже скоро вечерю, ми пішли ще до читальні, де гостювала сотня. Два чи три старшини, змучені, почорнілі, заболочені, саме милися, щоб засісти також до вечері — та розказували уривчасто, що сталося. Поляки якось успіли відтяти їх із частиною сотні від решти, що залишена без старшин та дезорієнтована, серед осінньої нічної темряви, відступила до Лисинич. Це була та „розбита сотня“, що ми її застали, і що я до неї промовляв. Вночі, користаючи з темряви, старшини з рештою сотні пустились також у сторону Лисинич, сподіваючися натрапити на свою сотню. І натрапили.

Ми розповіли їм коротко про те, як десятник охоронив сотню від дезорганізації та спитали, що думають робити.

— Дамо хлопцям чотири-пять годин спати, а досвіта, заки зазоріє, вертаємо на позиції, на Личакові. Тепер і так темно, хоч око виколи. А головне — хлопці потребують спочити.

Ми попрощали їх та гостинного віта й селян, поспішаючи до нашого „поїзду“, що ждав на нас. За якої півгодини ми вже дрімали в ogrітій „теплуші“, їдучи до Красного.

Я думав про те, який може бути звязок між панікою в нашій команді у Львові, і оцією сотнею з Личакова, що опинилася в Лисиничах. Звязок, очевидно, був. Поляки якимсь чудом зробили несподіваний наскок на Личаків; може дістались там із Стрийського, через Залізну Воду та Погулянку, полями та лісками, знаючи всі стежки та доріжки. Заскочена тим наша сотня подалася; частина її боронилася на горішнім Личакові, хоч відтята від міста, а більша частина опинилась аж у Лисиничах, де ми її стрінули. Оце все в очах нашої команди в центрі Львова (у Народнім Домі) виглядало як оточувальний маневр Поляків і викликало панічний настрій, що найшов вислів у звіті до уряду, що положення критичне й урядові треба покидати Львів. Тому нас вислали зі Львова, а ми знову стрінули несподівано цю сотню, що спричинила паніку. Між цією сотнею і командою у Львові не було, очевидно, звязку.

Думки плили за думками. Мені було ясно, що починається тяжка, затяжна боротьба. Я бачив, що наша політична організація доросла до завдання, але мілітарно ми не дописуємо. Ми не вдержимо Львова. А як втратимо, тяжко буде відобрати. Привиклий думати політично, я зрозумів відразу, що втрата Львова пересуджує долю Галичини. Утрата Львова матиме фатальний вплив на становище до нас Антанти, Вилсона, Версалью й на опінію світу. Чи я коли побачу щераз наш Львів? .

Для мене особисто почалась довга блуканина. Від цієї днини я не був більше у Львові. Як залишив хату 21. листопада 1918 року, так і донині не маю більше дому.

Між тим наше положення дальше погіршувалося. Наша армія знесилилась морально й фізично в поході на Київ (осінь 1919). Петлюра, шукаючи помочі Польщі, зробив це коштом Галичини. Зрікся її в імені тієї України, з якою ми на Софійській Площі (в січні 1919) злучилися... Больше-

бицька Україна зреклася і собі Галичини в Ризі в 1921 році. З тими „зреченнями“ в руках, Польща вимогла на Антанті Галичину для себе (в березні 1923 року).

Фатальний ланцюг політичних помилок над Дніпром та мілітарних промахів із 1. листопада 1918, припечатав долю Галичини і Львова. Ми мали всякі дані й нагоди стати державою, ще й під охороною Ліги Націй. Ми самі загирили свою долю. Не нарікаймо ж на нікого, як діти. Не Вилсон був нам ворогом, ані Франція — а таки ми самі! Замість приписувати іншим вину за наші промахи й невдачі, краще пізнаймо правду та вчімся на своїх помилках. Одначе перша передумова для цього — знати правдиву і незабронзовану історію 1918 та 1919 років. Сантиментальними казками про геройство якраз там, де ми спартачили діло, ми не навчимо молодого покоління, як треба боротися успішно за волю. Нерозумне геройство не є геройством. Говорім отже правду, нехай молоде покоління вчиться, як не робити помилок.

XXIX.

Втрата Львова

Десь коло півночі (21. листопада 1918), ми приїхали до Красного. На двірці застали кількох молодих старшин, що саме їхали з Великої України до Львова. Вони розказували, що австрійська армія на Великій Україні розпалася. Військо пре додому.

Між тими старшинами найстаршим був сотник артилерії Воевідка. Сміливий, енергійний, ідейний тип красуня-козака, з орлиним носом, чорним вусом, короткою, рішучою мовою. Він відразу показав себе людиною акції.

Від начальника стації у Красному, чи може шляхом телефонічної розмови ми довідалися, що там є яких 200 охотників-вояків. Їм доручено їхати до Львова тим самим шляхом, яким ми приїхали. Сотник Воевідка обняв команду над ними, а інших старшин він відразу взяв під свою руку. З правдивою сатисфакцією ми обсервували енергійні зарядження сотника Воевідки — ясні, рішучі, доцільні.

Ми розповіли йому про сотню в Лисиничах, і десь над раном поїхала ця нова сотня під Львів. До Львова вона вже

не доїхала, бо тим часом наші евакуували Львів. Але під Львовом — здається у Винниках — злучилася вона з відступаючими із Львова нашими військовими частинами.

Сотник Воевідка відогравав опісля визначну ролю в облозі Львова як командир нашої артилерії, що стояла між Куровичами і Винниками та обстрілювала Львів. Його далекобійні батареї були одними з найбільш ефективних. Він був одним із головних організаторів нашої артилерії, яка значно перевищала польську. (На Великій Україні сот. Воевідка згинув трагічною смертю. Його більшовики розстріляли.) Це був один із наших найліпших, найсолідніших старшин з глибоким почуттям обов'язку та дисципліни, високо характерний, ідейний, самовідречений.

Може декому дивно, що я — оповідаючи про листопадовий переворот і зв'язані з ним події, згадую, здавалося б, маловажні та персональні речі. Та саме з поодиноких епізодів і осіб складається історія, і такі спомини кидають нераз більше світла на даний період і події, ніж загальне, схематизоване оповідання. А до того, я хочу спомянути тих, вартих згадки і пошани людей, які може більше заслуговують на те, ніж деякі окричані „герої“.

Не памятаю вже, як довго ми ждали в Красному на „поїзд“ до Золочева та не памятаю, де і як ми ночували. Мабуть, на лавках поїзду. Ось так перекунявши, ми опинилися 22 листопада 1918 р. в Золочеві. Тамошній „комісар української держави“ д-р Ваньо (бувний соймовий посол і адвокат) та місцевий командант, сотник д-р Цьокан, зайнялися нами. Мене примістили в домі мого вуйка (по мамі), президента окружного суду, Гната Дзеровича. Бачучи, що я „омнія меа мекум порто“ (все, що мое, із собою ношу), — дав мені у валізку по кілька штук всякого білля, тепле накривало тощо. Спитав, чи маю гроші. В мене було кількадесят корон.

— Що?! Кількадесят корон? І ти маєш бути міністром та займатися державою? — Старий вуйко вийняв 200 корон і вручив мені. — Як будеш потребувати ще, то пиши або телеграфуй — сказав.

Пригадую, що було це в день після нашого відходу зі Львова, а саме 22 листопада. Десь під вечір, коли ми саме нараджувалися з дром Ваньом і д-ром Цьоканом, яку поміч міг би Золочів вислати негайно до Львова — відчинились

двері і до бюро ввійшов у комплекті . . . ціліський наш кабінет зі Львова: д-р Кость Левицький, д-р Роман Перфецький, д-р Мирослав Здерковський, полковник Вітовський та інші.

Можна собі було уявити наше здивування! Посипались запити і відповіді. За пару хвилин нам було ясно, що Львів утрачений, цебто, що наш уряд та наше військо залишили Львів Полякам. Рідко коли, а може ніколи, в житті не мав як такого почуття упокорення та невдачі, як у тому моменті.

То нас, „господарів краю“, польська боївка викинула з „нашої столиці“, з „города князя Льва“. Нам дано наочну лекцію, що Львів є „польським містом“, і ми тепер мусимо здобувати „свою власну“ столицю. Антанта дістала тепер аргумент, що наші претенсії до Львова „безпідставні“. А до того наша комунікація з краєм у цілості спаралізована, бо до Жовкви чи Яворова можемо тепер дістатися лиш окружною дорогою через Красне-Камінку-Жовкву і то не залізницею, а фірами чи автами. А з Красного до Городка треба буде їхати (фірами) на Куровичі-Бібрку-Щирець цілий день або і більше, замість залізницею через Львів за три години!

Мені стало ясно, що 50% боротьби за Галичину ми вже програли з власної вини, через невідповідну обсаду команди у Львові, через спізнене прибуття УСС, через змарнування нагоди для помочі даної Гетьманом Львовові та через короткозоре задержування військових сил провінціями містами (от як Станиславом, де було кілька тисяч війська!), мовляв, Поляки зроблять там повстання. І що з того, що політично ми так добре списались, переводячи переворот у цілому краю впродовж однієї ночі, коли наш мілітарний провід на початку так недописував.

Д-р Кость Левицький, д-р Перфецький і д-р Здерковський оповіли нам, як евакуовано Львів.

Може в годину чи дві по тому, як ми (д-р Голубович, д-р Панейко, д-р Цегельський) 21. листопада по полудні пішки покинули Львів дорогою на Знесіння, у д-ра Костя Левицького явилися старшини нашої команди у Львові та заявили, що положення так погіршилося, що коли наш уряд негайно не покине Львова, то за кілька годин буде вже зазізно, і він попаде в польський полон.

Д-р Кость Левицький зразу не хотів виходити зі Львова, але старшини наставляли, що це мусить статися негайно, а на-

літь проговорилися, що вони силою вивезуть наш уряд зі Львова.

Коло 5-ої чи 6-ої години ввечері заїхали наші військові автомобілі, члени нашого уряду повсідали в них і виїхали зі Львова на „Жовківську рогачку“.

Розказували при тому д-р Кость Левицький та інші члени його групи, що коли доїздили до Жовкви, на якомусь роздоріжжі стримала їх наша стійка під командою молодого старшини. Наші державні секретарі вилегітимувались, хто вони, і на тому, здавалося, кінець. Та ба! Смаркатий старшина зажадав, щоб наш премер та інші члени кабінету висіли з автомобіля, яким вони їхали — бо він, мовляв, „реквірує цей автомобіль для війська“ (цебто для себе!). Треба було доволі довгої та різкої перепалки, щоб наш уряд міг дальше їхати автом.

В Жовкві д-р Кость Левицький пожалівся на це командантові, отаманові Коссакові (молодшому братові полковника Гриця Коссака, відомому бувшому організаторові Соколів та одному з організаторів Січових Стрільців, що помер у Києві під большевиками). Отаман Коссак, людина розумна та серйозна, перепросив премера за поведінку свого підчиненого та заявив, що покарає його. Але тоді й не кожного винуватця можна було потягти до відповідальности. Тому і не знаю, чи покарали його.

XXX.

Рішальна нарада — Місія на Велику Україну

Коли ось так всі головні члени влади найшлися в Золочеві, ми відбули негайно офіційну нараду кабінету під проводом д-ра Костя Левицького.

Українська Національна Рада, так як вона була зорганізована 19. жовтня 1918 р. у Львові, не могла функціонувати. Чимало її членів залишилося у Львові та знаходилися по польському боці боевої лінії (наприклад, д-р Володимир Бачинський, Іван Кивелюк, Юліан Романчук, Митрополит Шептицький, о. Олександр Стефанович, д-р Володимир Старосольський, редактор Микола Ганкевич й інші у Львові, д-р Теофіл Кормош і д-р Володимир Загайкевич у Перемишлі,

о. шамбелян Погорецький у Ярославі і т. д.). З інших парламентаристів знову деякі, (д-р Євген Петрушевич, Володимир Сінгалевич, Микола Василько, Ілля Семака, д-р Євген Левицький, д-р Кирило Трильовський), залишилися у Відні, бо на Краків, через Польщу, їхати не могли, а в Угорщині була революція. Тому ціла відповідальність і завдання вести щойно збудовану молоду державу та ще й війну, лягла тягарем на нас кількох (Кость Левицький, премер, Сидір Голубович, державний секретар судівництва, Мирослав Здерковський, шеф канцелярії ради державних секретарів, Василь Панейко, державний секретар закордонних справ, Лонгин Цегельський, державний секретар внутрішніх справ, Роман Перфецький, товариш секретаря внутрішніх справ, Степан Витвицький, товариш секретаря закордонних справ, Йосип Бурачинський, товариш секретаря судівництва, Дмитро Вітовський, державний секретар військових справ, Петро Бубела, товариш секретаря військових справ — ось здається і всі!).

Треба відмітити з признанням для тієї групки людей, що хоч знайшлися без дому і без забезпеченого вдержання, то вони ні на хвилину не втратили духа, ані голови серед важких обставин, в яких тоді і вони, і ціла ними ведена держава знайшлися, вміли прийняти всі потрібні заходи, щоб зорганізувати державу, цебто її нове законодагне тіло — Українську Національну Раду в Станиславові — і цілий складний апарат центрального уряду, як також її оборону (армію, штаб, фронт). Це була величезна, напружлива праця, а зроблено її упродовж шости тижнів від часу залишення Львова (21. листопада 1918), до часу відкриття нової Української Національної Ради в Станиславові (3-ого січня 1919 року). В міжчасі зорганізовано штаб і фронт (коло 15-го грудня 1918 р.).

На згаданій щойно нараді кабінету в Золочеві, 23. листопада 1918 р., прийнято головні виконні рішення, що стали основою цілого дальшого розвитку західньо-української держави. Перш усього рішено перенести негайно осідок влади зі Золочева до Тернополя, бо звіткам було краще залізничне полування чи до Бережан-Стрия-Самбора, чи до Станиславова-Коломиї-Черновець, чи до Чорткова-Заліщик, а також до Києва.

Рішено розписати та перевести вибори депутатів до но-

вої Української Національної Ради, до якої мали входити всі члени Української Національної Ради з жовтня 1918, та ще й депутати, вибрані повітовими зїздами мужів довіря з усіх сіл і містечок. В цей спосіб нова Українська Національна Рада мала мати около 150 членів. Переведення цих виборів доручено секретаріатові внутрішніх справ. В практиці переводив їх д-р Роман Перфецький, як мій заступник, бо мені доручено іншу місію, для якої я більшу частину грудня 1918 року, перебував за двома наворотами (від 2. до 9. і від 17 до останніх днів грудня 1918), на Великій Україні. Значить — я урядував дійсно як секретар внутр. справ у самих початках, цебто в листопаді, опісля в грудні між 9. і 17. та з початком січня 1919 р. Решту грудня секретаріат внутрішніх справ вів фактично д-р Роман Перфецький. З д-ром Перфецьким ми працювали в повному порозумінні і я все згадую його як лояльну людину, та повного посвяти, невисипущого в праці співтовариша державно-творчої праці.

Щоб скріпити наші війська, що вийшли зі Львова та стояли між Винниками і Куровичами, ми наказали вислати негайно туди по кілька сотень з Тернополя, Станиславова і т. д. та післали навіть д-ра Василя Панейка і д-ра Степана Витвицького на Покуття, щоб особисто вияснили тамошнім провідникам вагу положення та допильнували висилки військових частин під Львів. Усі бувші австрійські полки, зложені з Українців, що зачали саме напливати до Галичини чи то з Великої України, чи (через Угорщину, головно через Лавочне) з бувшого сербського або італійського фронту, ми наказали транспортувати просто під Львів, не даючи бідним воякам змоги поїхати додів, до родин. Та ми не мали іншого виходу, бо треба було на гвалт творити фронт під Львовом. Тут треба піднести на славу і честь так старшин, як і мужви, тих війною перетомлених полків, що коли вони почули про серйозне положення під Львовом — з незначними дуже війнятками — без надуми йшли під Львів боротися за волю рідного краю. Це з них, з тих бувших австрійських полків із різних фронтів ми збудували наш фронт проти Поляків. Це саме була та славна, приснопам'ятна Українська Галицька Армія, що більше як пів року здержувала наступ Польщі, опісля йшла на Київ і під Одесу, а вкінці загинула у „чотирукутнику смерти“ на безпуттях степів України.

Одним із дуже важливих рішень була висилка місії на Велику Україну, щоб дістати від неї поміч — головню штабовиків, фонди на ведення війни, тяжку артилерію, амуніцію і одяг для війська, що мусіло тепер, в зимі, вести позиційну війну.

До цієї місії вибрано мене головню, мабуть, тому, що я однаково добре знав та був у добрих відносинах як з членами гетьманської влади (з самим Гетьманом я був знайомий) так і з членами революційної Директорії (Винниченком, Петлюрою і т. д.). Казали крім того, що я „гладкий“ і здатний до швидких рішень і доброї стилізації письмових умов. Тому я майже весь грудень 1918 та січень, лютий і березень 1919, проїздив у всяких дипломатичних місіях, а тільки в інтервалах брав участь у працях кабінету чи Української Національної Ради (галицької), або знову влади у Києві.

До помочі і як товариша в тій місії додали мені (на мое внесення) д-ра Дмитра Левицького. Ми не знали, з ким нам — з Гетьманом, чи з Директорією — доведеться говорити. До переговорів з Директорією д-р Дмитро Левицький змів дуже придатися і допомогти. Нам виставили повновазства звернену загальною до „Української Держави“, бо — як сказано — ми не знали, що це буде за влада, що її ми застанемо над Дніпром: Гетьман чи Директорія. Уповажено нас взагалі заключати всякі умови між „Українською Державою“ і „Західньо-Українською Державою“. Не памятаю точно, коли саме ми виїхали зі Золочева на Велику Україну. Мабуть в останніх днях листопада 1919 р.

XXXI.

Справа „Василя Вишиваного“

Перед моїм виїздом на Велику Україну доручено мені полагодити ще одну „делікатну“ справу. А саме зявився був у Золочеві молодий архикнязь Вільгельм Габсбург, що його між Січовими Стрільцями звали Василем Вишиваним.

Архикнязь Вільгельм, молодий, двадцятькілька-літній старшина, служив зразу при кінному австрійському полку, зложеному з Гуцулів, а опісля (1918 року, коли УССтрільці разом з австрійською армією пішли на Велику Україну), був

командантом армійської групи, в склад якої входив легіон Українські Січові Стрільці. Майже від початку війни молодий архикнязь цікавився Українцями, вивчив українську мову в слові й письмі та був у приязних взаєминах із деякими українськими політичними діячами. Як цісарем став Карло, з яким архикнязь приятелював, він став посередником між цісарем і нашими політиками.

Коли архикнязь стояв із кошем УССтрільців на Великій Україні (на Запоріжжі), дехто зі стрілецьких старшин став висувати його кандидатуру чи то на короля чи на гетьмана України. Були одиниці серед придніпрянських Українців, які підтримували цю кандидатуру. Але, що в Києві був уже Гетьман (Павло Скоропадський), то це викликувало тільки непотрібний заколот. Тому УССтрільців та Вишиваного відкликано з України (в серпні 1918 р.) і перенесено їх на Буковину. Про це подбала німецька влада в Берліні, яка не бажала собі занадто сильної австрійської пенетрації в українські справи в Києві.

Не бажуючи собі поглиблення заколоту в молодій Українській Державі та оцінюючи політичне й мілітарне положення Австрії і Центральних Держав як непевне вже літом 1918 р., Українська Парляментарна Репрезентація рішуче оспорювала згадані політичні задуми УССтрільців.

Переїхавши на Буковину, УССтрільці не покидали одначе своєї думки. В змінених умовах, уже по Листопадовому перевороті, дехто з них почав думати про „Василя Вишиваного“, як про короля Галичини й Буковини. Це видалося нашому західньо-українському урядові політично нереальною і шкідливою справою. Вязатися з Габсбургами в хвилині, коли одне тільки їх ім'я викликувало вияви ненависти й люті в опінії Антанти — було, очевидно, нерозумно. Тому ми безоглядно засуджували такі задуми.

А тут нам якраз дано знати, що „Василь Вишиваний“ у Золочеві. Наш кабінет, що саме думав над висилкою д-ра Василя Панейка (державного секретаря закордонних справ) до Парижу для переговорів з Антантою і Вилсоном, рішив усунути все те, що могло утруднювати нашу політичну дію. Для того на нараді кабінету рішено однодушно, що архикнязь Вільгельм має або покинути негайно нашу територію, або — якщо він не має куди подітись і бажает залишитись

у Галичині — то має відійти від активної військової служби і має бути інтернований у монастирі ОО. Василян у Краснопуші. Цей монастир вибрано задля його відлюдного положення. Місце побуту архикнязя мало бути таємницею, а на зверх мали пустити чутку, що він виїхав закордон. Для товариства архикнязеві приділено йому його приятеля в особі сотника Остапа Луцького, що мав бути звязковим між архикнязем і нашою владою. Сотника Луцького зроблено також відповідальним, що „інтернування“ буде виконуване в рукавичках, але все таки по думці інтенцій влади і добра нашої держави. Розуміється, ухвалено дати архикнязеві на утримання платню отамана (майора).

Коли прийшло до того, хто має говорити про це з „Василем Вишиваним“, ніхто з кабінету не спішився брати цю немилу задачу на себе. Д-р Мирон Здерковський вийшов із думкою, що „найкраще виконає це д-р Цегельський“. Я не думав викручуватися, бо розумів, що державний інтерес вимагає, щоб Вишиваний зник наразі з овиду. Я вірив, що він зрозуміє це, коли йому вясниться положення і наші мотиви. Отже я згодився і приготувався на стрічу з архикнязем.

Ми зустрілись у ресторані, де я вяснив йому політичну неможливість його кандидатури та шкідливість самих слухів про неї для нашої молодой держави. Запевнив я його про нашу особисту симпатію до нього і що ми його не виганяємо. Навпаки — ми дамо йому азиль, охорону і поміч. Але він мусить на час кількох місяців зникнути з овиду. Опісля — якщо він схоче — може прийняти наше громадянство та вернутися до військової служби в нашій армії. А як обставини зміняться, як повіє в Європі іншим вітром і як він здобуде симпатії нашого народу, то з часом може й вирине знову питання його кандидатури на нашого короля.

Архикнязь згодився з моїми выводами і запевнив мене, що рішенню влади льояльно піддається, бо вважає себе громадянином західньо-української держави. Спитав, де йому призначено жити? Я розповів, що в Краснопуші, та додав, що там є гарна бібліотека та що він може свобідно в лісах полювати, коби лиш загал не знав, хто він такий. Дуже здрав, коли я йому сказав, що сотник Луцький буде його товаришем. Ми розпрощались найліпшими приятелями. Наступного дня отаман „Вишиваний“ і сотник Луцький виїхали до

Краснопуці з письмом нашої влади до о. ігумена монастиря, з проханням, щоб монастир прийняв їх гостинно та держав особу архикнязя в тайні. Так і сталося.

Не знаю наскільки це правда, але мені оповідали потім, що архикнязь мав переїхати на весну 1919 року, за згодою уряду — до Станиславова і запропонував свої услуги на фронті проти большевиків, який саме творено на Збручі. Поставлено там 20,000 мужа, а „Вишиваному“ віддали команду над ними з рангою полковника. Опісля з Галицькою Армією пішов він за Збруч, був у поході на Київ, знайшовся в „чотирукутнику смерті“, перележав на пятнистий тиф у безпам'яті на підлозі двірця, мабуть, у Жмеринці серед соток наших хворих вояків. Видужав, а коли армія розпалася, перекрався на Буковину та жив там перебраний за легіня серед Гуцулів, поки Румуни не заарештували і не інтернували його. Ходили тоді слухи, що його сватають з дочкою румунського короля, Ілеаною. За деякий час архикнязь опинився у Відні, а потому у Парижі.

Я стрічав його на вигнанні в обох цих містах. Говорив він по-українськи дуже добре, хата в нього обвішана українськими килимами та гуцульськими виробами, служба в нього українська, розговірна мова українська і страви на столі були українські. Оригінальна поява — Габсбург, що вважав себе Українцем. І не можна відмовити йому права зватись Українцем! Служив Україні, боровся за її волю, майже вмирав під час тієї служби, тинявся і блукав задля свого українства.

В кожному разі був він непересічним епізодом, зв'язаним з нашими державницькими змаганнями. Тому й треба було про нього розповісти.

XXXII.

Як виглядала революційна свобода?

Як сказано вже, не памятаю добре, коли ми з д-ром Дмитром Левицьким виїхали на Велику Україну, щоб іменем західньо-української держави старатись про поміч від України. Нам додано кількох УСС-ів для охорони та для полагоджування різних справ. Ми приїхали до Підволочиськ, де гра-

нична команда була в наших руках. Границя була замкнена та бережена нашою сотнею, що мала також кулемети.

Не памятаю, хто тоді був там командантом, але памятаю, як він нам оповідав, що діється мало не кожного дня з австрійськими та малярськими полками, які верталися з України додому, бо австрійська (а так само німецька) армія, що стояла на Україні, розклалася. Він розказував, що за Збручем, у граничній полосі, селяни-пачкарі мають подостатком зброї (ще з часів розкладу б. російської армії) та задержують військові поїзди австро-угорських поворотців-вояків і обграбовують їх. Забирають зброю, одержу, чоботи, ремені та пускають обідраних і напівголих через Збруч до нас. Тут треба їх нагодувати теплою стравою, одягнути і якнайшвидше завагонувати та вислати їх на Тернопіль-Бережани-Стрий-Лавочне в Малярщину. Держати їх довше небезпечно через хвороби.

Цей старшина розказував про те, як оці грабжники за Збручем понишили багато коней, везених австро-угорськими полками, бо стягали тих коней силою з вагонів, не приставивши містків. Коні скакали з високих вагонів на залізничні рейки чи пороги і ламали ноги. Там їх лишали на загибель, бо поля вкриті були глибоким снігом.

Ось такі звірства нашого „революційного, трудового народу“ були відомі мені зі сотень оповідань, які я чув у часі моїх попередніх побутів в Україні. Відрізування расовим коням хвостів живцем, із кістю і мясом, при самім тулобі або знов відрізування коням губ (що за варварський помисл!), вирубання панських парків, чи овочевих садів до останнього пня, нищення оранжерій, інспектив, бібліотек, меблів, образів, ваз і т. п., належали до стилю тодішньої революційної діяльності. Доконували ці варварства не справжні селяни-господарі, а головню здеморалізовані елементи селянства, зокрема підміська голота, пачкарі в граничній полосі, сільські п'яниці, які власне творили революційний актив тощо. Розказували мені дальше наші старшини, що ця пачкарська наволоч пробувала навіть ночами переходити купами Збруч, щоб грабувати наші магазини, але їх висікали на нашому боці кулеметним вогнем.

Вкінці розповіли про труднощі з такими австро-угорськими полками, які були настільки сильні, що самі відбивали

напади грабіжників. Ось так до Підволочиськ приїздило не раз по тисяча-дві такого війська зі зброєю, кулеметами, гарматами, кіньми, возами, припасами тощо. Були це Маляри, Хорвати, Німці (австрійські) і т. д. Очевидно, наша кордонна команда не могла пускати на нашу територію озброєних чужих вояків і роззброювала їх. Вони мусли скласти всю зброю, амуніцію, гармати, а також віддати коней, обоз (вози з припасами) і полкові каси. Лишали їм тільки те, що мали на собі й при собі, та ще по револьверові з амуніцією кожному старшині і по яких 30 крісів на курінь (баталіон) для втримування карности. Залишали їм також польові кухні та харчові припаси на тиждень їзди додому. Наша військова влада стояла на становищі, що ці воєнні припаси та зброя, що ми забирали, це наша спадщина по Австрії, бо заплачена вона податками нашого народу. Те саме зрештою робили з нашими полками, що верталися з італійського чи сербського фронту до Галичини, Німці в Австрії, Маляри чи Югославці, хоч треба додати, що наші полки звичайно не давалися обеззброювати та привозили все воєнне майно до Галичини.

Наші команди ввесь час проїзду чужих поворотців через наш край (від Підволочиськ до Лавочного) обходилися з ними дуже добре, годували їх (якщо вони не мали своїх припасів), давали їм тютюн тощо. Ціле сконфісковане майно списувано в двох копіях. Протоколи, інвентар і розписки, підписані обома сторонами, небто українською та даних поворотців.

Пару годин мого побуту на стації в Підволочиськах навчило мене багато дечого. Перш усього наша гранична влада боялася перекинення велико-української анархії на наш терен. Вони бачили, що діється за Збручем і тому рішили, що такого не сміє бути в нас. Ці прикордонні наші команданти це не були ніякі політики, а просто чесні, досвідні старшини. Здоровий розум казав їм, що треба здержати анархію на Збручі, аби наше населення не заразилось нею. І вони замкнули кордон від Великої України герметично . . .

Розказували вони мені також, що зразу — по 1. листопада — за Збручем було спокійно та був лад. Зачалося це безладдя аж в який тиждень після бунту Директорії (що почався 13. листопада 1918 р.), коли вісті про цю „революцію“ докотилися аж до Волочиськ, до границі. Тоді прикор-

донна пачкарська голота зрозуміла, що тепер для неї пора та . . . „загуляла“. Я спитав їх, яка влада у Волочиськах.

— Ніякої, властиво, нема, — була відповідь. — Одинока влада, чи там управа, є на залізниці, бо залізничники добре зорганізовані. Це переважно Українці. У Волочиськах начальник стації свідомий Українець та енергійна людина. Він зорганізував яких 30 озброєних людей для охорони стації. Доки сягають їх кулемети, доти є лад. Але буває, що він телефонує до нас і просить післати йому поміч. І ми це вже тричі робили. Сусідська прислуга . . .

Тому кілька днів там була правдива битва, коли яких 200 озброєних грабіжників заатакували стацію. Ми мусіли помагати відганяти їх. Дали ми їм добру науку та, думаю, на довший час буде спокій . . .

XXXIII.

Двоміліонова орда

Друга проблема, що її мені відкрила границя, це були транспорти не тільки зорганізованих та сяк-так карних австро-угорських військових частин, але, що гірше, полонених. А саме полонених Австрійців та Мадярів із б. Росії, і навпаки, полонених Росіян (цебто всякої народности російських солдатів) з Австро-Угорщини на Схід. У Росії було коло мільона австро-угорських бранців. Частина їх, з європейської Росії, по берестейському мирі вернулася вже переважно додому. Деякі одначе навмисне лишилися у Росії служити за гроші в „червоній армії“, яка зразу складалася переважно з Лотишів, Китайців та Мадярів-наємників. Але ті, що були в полоні аж на Сибірі, не мали ще спромоги (задля перерваної революцією комунікації і т. п.) вернутися і чомусь якраз тепер зачали надіжджати.

Полонені ці представляли страшний образ. Опухлі з голоду і холоду, набряклі, брудні неймовірно, в смердючім, завошивленім лахмітті, що його вони обв'язували довкола тіла шнурками (інакше злетіло б із них) — вони були жахливими доказами, до чого сяк-так цивілізовану людину можуть довести нужда та суспільна анархія.

Ще більше було полонених Росіян в Австро-Угорщині;

мабуть, чи не півтори мільона. Ця орда --- голодна, обдerta, некарна, завошивлена, заражена різними епідемічними недугами, за тиждень-два надсуне через Карпати та перевалиться поперек Галичини на Велику Україну. Перетранспортувати їх, нагодувати, здержати від грабунків та не допустити до рознесення ними епідемій по наших селах і містечках — оце була проблема. Можна сказати, що в обі сторони перейшло через Галичину за грудень 1918, та за січень і лютий 1919 до два мільони тих нещасних людей. У моїх частих урядових подорожах я бачив їх нераз і того страшного виду людської неволі не забував ніколи. Бачив я набиті ними десятки вагонів. Навіть дахи вагонів — у тріскучий мороз! — були ними обліплені. Просто дивно, як вони там держалися. З поїздів полонених, що приходили з Лавочного до Підволочиськ через Тернопіль, вигружували нераз і по 200 трупів — тих, що померли з виснаження, гарячки, а може й задушені товпою. Трупи складано стосами коло шляху, поливано карболом чи вапном, а потім загребували в ями.

А наші жінки, правдиві Самаританки — в Тернополі за почином о. совітника Громницького та під кермою пань Конрадової (жінки священика) та інших --- щоднини варили та розділювали при кожному поїзді теплу страву, хліб тощо з припасів, які з християнського милосердя привозили наші села з околиці. Я бачив, як на цю страву зголоднілі, дрижачі нелюдські постаті кидались як дикі звірі --- аж військо мусіло робити лад.

Серед того безмежного людського горя ця милосердна служба наших жінок була ясним промінням, що таки казав вірити в благородне людське серце, в чоловіколюб'я, в силу Христової науки. Нехай оцим жінкам, ангелам у людській подобі, буде честь та глибока пошана за їхнє серце і за їхню посвяту. Услугувати цим заповітним, завошивленим, напів озвірілим істотам місяцями, день за днем, це не був хвилиний сантимент мякосердних дам; це була християнська посвята, до якої треба великого серця, характеру і самовідречення. Глядячи на це, я багато передумав і багато пізнав. І я там і тоді зрозумів ясніше ніж колись, що не в гаслах соціальної боротьби, не в сліпій расовій ненависті, а в Христових заповідях любови лежить одинокий вихід для людства.

Я згадав спеціально Тернопіль та його Самаританок. Але

подібне було в Стрию і в деяких інших головних залізничних точках, тільки, на жаль, я не вмів назвати імен тих жінок (з інтелігенції, міщанок тощо), що робили ту подивугідну працю.

„Велика мандрівка народів“ з 4-го століття щодо числа людей була, мабуть, малою, в порівнянні до тієї мандрівки полонених через Галичину в обох напрямках: від Збруча до Карпат і від Карпат до Збруча. Що ця проблема абсорбувала велику частину сил, засобів, часу й персоналу молоденької, щойно повсталій держави, що була у війні — це ясне. Не мала цієї проблеми ні Польща, ні Чехословаччина, ні Литва, Латвія, Естонія чи Фінляндія. І це треба взяти до уваги, говорячи про державне будівництво Галичини в 1918 і 1919 рр. Треба просто подивляти адміністративний і організаційний зміст наших адміністративно-військових і залізничних чинників, що подужали це завдання.

Особливо я з респектом згадую наших залізничників. Поляки-залізничники переважно покинули службу. Нашого персоналу було мало, отже він був переобтяжений понад усяку міру. Втрата Львова перевалила весь рух на лінію Стрий-Ходорів-Тернопіль. Вугілля не було, бо польсько-українська війна достави вугілля зі Шлеська припинила. З часом, у січні 1919 р., локомотиви перероблено на опалювання нафтою, але зразу палилося в локомотивах дровами. Поїзди йшли черепашиним ходом, ставали подорозі цілими годинами, „роблячи пару“.

Що при таких відносинах залізниця не могли перевезти оцієї маси поворотців, це ясне. Тому цілі товпи полонених йшли пішки: обезсилені, хворі, виголоджені, чорні та обдерті хмари людських істот — не істот, а чоловікоподібних створінь — мандруючи серед зими (грудень, січень) шляхами від Карпат до Збруча, безупину, як день так ніч. Я бачив їх нераз подорозі, їдучи службово автомобілем із Станиславова на північ і північний схід, зокрема до Тернополя. Ці мандруєчі товпи опізняли їзду автомобіля, бо закутавши в шмати вуха, не чули безнастанного голосу сигналу, а може взагалі зрезигновані, не вступалися з дороги. Через те ми нераз мусіли зїздити з головного та найкоротшого шляху на бічні дороги. Серце краялося, минаючи ті страшні групи загибалючих людей, яких очі хворобливо горіли завистю, що вони не

можуть сісти на цей автомобіль. І я брав їх на автомобіль, скільки влізло, хоч мій шофер „протестував“ задля обтяження коліс та задля невігоди, а ще більше з огляду на воші й хвороби. Вони чіплялися автомобіля збоку, з-заду, сиділи на покриві мотору, довкола мене на плечах сидження. Я не мав серця відмовити тим, що мали щастя захопити місце на автомобілі та віз і годував їх під час дороги теплою стравою, поки їм було подорозі зі мною. На диво — ніразу не чіплялися мене воші, ані не набрався я хвороби. Може на тріскучому подільському морозі ні воші, ні бацилі не мали сили атакувати мене.

Та бачив я і більш трагічні види. Ось у рові при дорозі лежить у лахмітті труп, а там знову за пів милі другий і т. д. Ось так не раз за день їзди минав я кількадесять трупів. Мандруючі поворотці минали їх, задержуючись на хвилину або й ні. Спішилися, мабуть, щоб і їх не захопила така смерть на шляху. Я зразу здержувався при перших стрічних тілах, але переконавшись, що це вже небіжчики, минав їх. Ховали їх доволішні громади, збираючи їх щораз по дорогах. Наші війти дбали про це. А бувало знову таке, що ось біля шляху збилась купка постатей над лежачим чоловіком. Це один із них знемігся; впав. Я брав таких на автомобіль та в найближчому місті передавав до шпиталю. Бували між ними Українці: Полтавці, Слобожани тощо. Бували Москалі: з Рязаня, Тули, Орлова і т. д. Були й Татари, Башкіри, Сибіряки. Молодші, старші. Везучи їх автомобілем, я розмовляв з ними. Їм тяжко було говорити — мабуть із холоду, голоду та ослаблення.

— Куди йдете? — питаю.

— У Вятську губернію (на Уралі) — відповідає тихо.

— Кого там маєте?

— Жена есть і деток трое. Даст-лі Бог увидеть їх, родних маїх? . . .

І чую, що він конвульсійно трясеться. Плаче. Я перестав питати. Що я можу зробити для нього? . . . Підвезти яких 20 до 30 старокраєвих миль, нагодувати подорозі, дати пять корон чи гривень та поручити його Божій опіці . . .

— Спасіба! Спасіба, барін! — прощали вони мене, коли ми розходились. Я їхав у свою дорогу та думав, скільки то ще миль чи верстов іти їм, бідним, від Збруча до Уралу! В тріскучу зиму . . . У нас бодай був лад, сяк-так хтось ними

зайнявся. А там, де божевільна революція все розруйнувала, де ні залізничного руху, ні статочної влади, де людські серця закаменіли — як вони пробються додому? . . . Думаю, що й половина їх не добилася.

Бувало ще трагічніше. Одного разу я їхав поїздом із Президентом Петрушевичом та ще з двома-трьома членами уряду на якісь переговори з отаманом Петлюрою до Красного.

Десь за Потуторами шлях ішов глибоким ярмом. Курило снігом, що світу Божого не було видно. Поїзд сопів, розсуваючи глибокі сніги. Нагло станув. Ми думали, що знову треба буде лопатами розгортати снігову заспу. Але це було що інше. В сніговиці машиніст не доглянув, що шляхом ішло кілька російських полонених-поворотців і наїхав на них, бо вони в хуртовині не чули гуку поїзду. Пять людей убило на смерть. Заки поїзд станув, наш вагон переїхав по них. Витягнули тільки трупи в кривавих лахміттях. Були це люди з-під Полтави. Зложено трупи на плятформі останнього вагону та доведено до стації. Списано з цілої події протокол. Машиніст ломив руки з жалю і розпуки та присягав, що сніг цілком закритий йому всякий вид. Ми також потвердили, що серед сніговиці не видно було на кілька стіп.

Та інші поворотці скористали з пригоди. Коли поїзд на місці випадку задержався, поворотці, що стояли здовж шляху в снігах, стали лебедіти, щоб їх забрати на поїзд.

Президент Петрушевич казав випорожнити для них останній вагон, і ми їх довели до Тернополя за кілька годин. Пішки вони були б ішли з два дні або погинули б у снігах.

Розповів я те все тому, щоб унагляднити, серед яких важких відносин творилося нашу державу та в якому оточенні й настрої ми працювали. Це не той настрій „національної паради“, що про неї різні високопарною фразою надуті промовці плетуть з естради на оклепаних „святых злуки“ чи „святых державности“, або що про нього з нагоди цих роковин так наївно пишеться в газетах. О, ні . . . Революція, переворот, війна, море людського горя, тисячі, сотні тисяч людей в обличчі смерті — це був справжній овоч революції. Серйозна це справа — будова держави, та ще в такий тяжкий час.

Та ще одну ціль мав я, розказуючи це все. В нас зви-

чайно звертають увагу тільки на політику в дуже вузькому цього слова значенні та на поборюванні національних ворогів. Я бажав звернути увагу і на іншу сторону подій, а саме, на цю, що заторкує загального людське почуття. Коли пані Конрадова, чи інші пані, годували вимарнілих поворотців, вони не питали їх ні за народність, ні за віру. Вони сповняли заповідь „голодного накормити“ — чи він Українець, чи Москаль, Черкес, Башкир, чи Татарин, християнин, чи могаммеданин.

Вони годували та рятували терплячих, голодних людей. На жаль, ми часом між собою забуваємо, що ми люди . . . В ложці води одного втопив би, тому що він „не моєї партії“. Ненависть — сліпу, низьку ненависть підносять до ідеалу, до політичного максимуму, тоді, коли тільки з любови може вийти дійсно творче, позитивне діло. Куди веде сама ненависть, видно на практиці Марксової теорії класової боротьби. Те саме може статися і на національному полі. Україну треба нам будувати не тому, що ненавидимо ворогів, а тому, що любимо свій нарід, своїх людей. Та не забуваймо, що і ворог у нещасті є перше всього людиною. Часом добре переживати трагедії, бо тим вчимося бути людьми . . .

XXXIV.

В розбурханому морі. — Історичні місця.

Було це в одному з останніх днів листопада 1918 року, як ми переїхали річку Збруч. Командант Підволочиськ по телефонував до стаційного начальника у Волочиська, що д-р Лонгин Цегельський і д-р Дмитро Левицький їдуть як посли Галичини до Києва, до Української Держави. Він від телефонував, що Київ відтятий і обложений, що в Україні революція та що на провінції влада перейшла в руки Директорії (Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко). Додав, що негайно получитися телефоном з „головною ставкою“ Директорії в Хвастові чи в Козятині. За якої півгодини повідомив нашого команданта, що Директорія запрошує нас до „головної ставки“ та що зі Жмеринки вислано до Волочиськ „спеціальний поїзд“ по нас. За кілька годин він доніс, що поїзд по нас уже приїхав та

що можемо негайно їхати до Хвастова. Командант нашої стації дав нам граничні „візи“ на наших документах і ми переїхали поїздом, зложеним із льокомотиви й одного вагону до Волочиськ.

У Волочиськах привітав нас тамошній начальник стації, та з велико-українською гостинністю запросив нас на вечерю у просторому стаційному ресторані. Цю стацію та ресторан я знав ще з царських, довоєнних часів, а опісля з моїх поїздок на Велику Україну за Української Держави. Останній раз я проїздив туди двома-трьома місяцями тому (в другій половині вересня 1918), коли я вертався з Києва з невдалої місії від Української Парляментарної Репрезентації, а саме: з місії погодити українську опозицію з Гетьманом.

За цей короткий час змінилося багато. Тоді — у вересні — в Києві правив Гетьман. На залізниці був лад, поїзди ходили правильно. Тепер Україна находилася у стані революції, Директорія облягала Гетьмана в Києві, поїзди не ходили, а грабїжницькі банди атакували навіть стацію у Волочиськах. І в ресторані помітно було зміну. За царських часів буфет її аж угинався від усяких закусок, прикусок, маринатів, кавярів, риб і рибок, якими славна була Україна. Видно було, що це молоком і медом текуча земля. І все було казково дешево. За Гетьмана — по кількох літах війни і революції — все ще був там добрий та дешевий ресторан та достатній буфет. Тепер кухня обслуговувала тільки стаційних урядовців, а буфет зник. Залізничі стації та буфети бувають дуже влучним показником політичних та економічних відносин . . .

По вечері ми — цебто я з д-ром Д. Левицьким і наша військова охорона — сіли в поїзд, що складався з льокомотиви і трьох вагонів, та рушили на схід. Утомлені, ми скоро поснули. Поїзд, будучи легким та маючи прочищений від руху шлях — мчав стрілою та майже ніде не зупинявся. Рано коло 9-ої години пробудившись, ми завважили, що поїзд стоїть.

— Де ми? — спитали з одного з наших вартових.

— У Хвастові, — відповів. — Побіч нас стоїть поїзд Директорії.

Хвастів! Історичне місце! І ось знову в Хвастові твориться українська історія, замість у столиці — Києві. Около

300 років тому в Хвастові стояв Хмельницький головною квартирою. Яких 250 років тому Хвастів був твердиною полковника Семена Палія. Сьогодні це „головна ставка“ революційної Директорії, що йде проти Гетьмана.

Історія повторяється і ходить на диво тими самими шляхами. Оця земля — Хвастів, Біла Церква, Трехтимирів, Канів, Тараща, Сквиря, Черкаси, Корсунь — все це Поросся споконвіку грає в українській історії неабияку ролью. Тут відбувалися найбільш бурхливі та критичні події нашої батьківщини. Ця земля зродила і Тараса Шевченка. Де не поступити, історичні місця. Століття говорять тут до вас... „І війни і чвари“ — як писав Шевченко. Ох, ті чвари!.. Це класична земля цих чварів. Вона ними дише... Тут зароджувалися всі козацькі повстання. Відсіля вийшла Гайдамаччина. Тут зачалось повстання Директорії. І відси опісля вийшов отаман Зелений та ця славетна „Таращанська дивізія“, що підкосили Директорію. Земля бунту та чварів. Непокірна, незагнуздана, неспокійна, руїницька...

Коли ми вийшли з вагону, щоб на двірці в ресторані зїсти сніданок, нас привітав молоденький адютант отамана Петлюри, сотн. Б., Галичанин. Він повідомив нас, що отаман Петлюра під Києвом, але голова Директорії просить нас на 12 годину на розмову, а опісля на обід. Він сам приділений нам до помочі як „звязковий“.

В ресторані застали ми десятки старшин, Січових Стрільців Галичан і Наддніпрянців — переважно знайомих. Привітання, запити, відповіді. Гамір та глітно довкола. Вони оповідають про своє „повстання“, що Київ обложений, що д-р Осип Назарук під Києвом, що хвиля повстання розливається по Україні. За тиждень буде в них 100 тисячна армія озброєних селян. Ми розказуємо, що сталося зі Львовом.

— Е, що там Львів! — кажуть деякі з них. — Київ, серце України. Як візьмемо Київ, підемо на Львів. Шапками закидаємо...

Ми дипломатично ні потакуємо, ні перечимо. Нам треба помочі і то зараз. Тому краще не зачинати суперечок.

В душі я мав сумніви, чи то так легко піде, як у ресторані язиком плескати. А большевики що?.. Будуть глядіти зі заложеними руками?.. І та „стотисячна армія“ вже тоді не виглядала мені надійною. Я дуже сумнівався, чи вона схоче

піти на нову війну за якусь там „Галицію“ та „Львов“, що їх вони вважали тоді чужою землею. Коли мені молоденькі старшини зі захопленням розказували, як щодня тисячі селян зголошуються під зброю та як з них негайно твориться нові полки, мені не хотілося в те майже вірити. Я слухав цього, як якої казки. Ми, в Галичині, маємо свідоме, патріотичне селянство, виховане в національному дусі від 1848 року — та не могли оборонити Львова. А тут нагло цілком аморфна, несвідома маса дядьків мала б утворити свідому національну армію?! Щось воно не тее... А може. Може це якесь політичне чудо dokonується? Може це справді якесь нагле відродження нації?

XXXV.

Формується революційна армія

Щоб нам показати, як виглядає ця мобілізація селянства в революційну армію, кількох знайомих Стрілецьких старшин взяти нас на площу, де ця мобілізація саме dokonувалася. Ми пішли. Снігом покрите поле роїлося товпями мужви. На право і на ліво чорніли на снігу довгі, нерівні лави молодих переважно селян — лава за лавою, глибоко в поле. Справді тисячі людей; в кожухах, сіряках, піджаках, з клучочками, що лежать перед ними на землі, або і без клучочків. Перед лавами стоять одинцем якісь старші селяни. Видно — організатори. По середині чотирикутника серед тих лав стояв стіл чи два, а коло них кілька старшин нахилених над паперами. Близько стояла інша група старшин; мабуть, штаб. Це мої знайомі Січові Стрільці. За ними гурт, молоденьких старшин. Кілька офіцерів промовляють голосно та наказуюче до передніх лав. По акценті пізнати, що це Галичани, які намагаються „балакати“ хоч „паршиво“ „по-тутешньому“. Кажали „зараз“ замість „тепер“, „економія“ замість „фільварок“ і т. д., а що хвилини чути слова „ерунда“ та „чепуха“. Вони були тоді в моді, особливо в молодих Галичан.

Одні пояснюють новобранцям що це за війна та проти кого це „повстання“. Говорять наївно, палко, демагогічно. Обіцяють панську та кулацьку землю „робучим селянам“. Лають Гетьмана, що це „пан“, „поміщик“, „генерал“, „бур-

жуй“, „ворог трудового народу“. Фрази „земля і воля“, „земля робочому народові“, „геть панів поміщиків, геть куркулів, геть буржуїв“! — так і літають у повітрі. Струна соціальної жакерії сильно домінує... Часом рідко десь трапляється фраза про Україну „без холопа і без пана“.

Такі самі промови можна б виголошувати й до мужиків з-під Костроми — з тим самим ефектом. Слухачі-селяни слухають та не пізнати по них що вони думають. Ніодного оклику, ніякої реакції.

Інші старшини мають більш практичне завдання. Вони ділять лави на сотні, із сотень складають курені. Приділяють куренням і сотням старшин. Старшина, що формує ті кадри, викликає з паперу імена кільканадцяти старшин. Вони виступають із старшинського гурта.

— Сотник Х! Це ваша сотня, а Вам приділені хорунжі Н., М. і т. д.

Сотник Х стає перед своєю сотнею і ділить її на чоти. Перша чота — хорунжий Н. Друга чота — хорунжий М. Третя чота — і т. д. Хорунжі стають перед своїми чотами.

— Це новоіменовані хорунжі — пояснює мені услужний адютант Петлюри. — Набирають їх із Січових Стрільців. У Січовім полку в Білій Церкві був учора десятником, а тепер став хорунжим. Хорунжі стали сотниками, а сотники отаманами чи полковниками. Інакше нам не стало б старшин для цих нових формацій.

З хвилиною, як курінь ось так сформовано, і як його командант обняв команду, перша фаза організації скінчена. Командант дає наказ і курінь машерує за ним до магазинів, де їм видають добрі чоботи, ремені, кожухи, шапки, коци, рушниці (кріси), багнети, набійниці, їдунки, наплечники, амуніцію. За деякий час всі вже одіті і озброєні. Тепер їх ведуть до паруючих польових кухонь, нагодовують під відкритим небом борщем із мясом та хлібом, а ще за яку годину їх завагоновують і везуть під Київ.

Як я опісля дізнався, всеньке їхнє воювання під Києвом обмежилось до стояння на позиціях та до марнування набоїв, бо всякі операції та наступи виконували білоцерківські Січові Стрільці і „Дніпровська Дивізія“ (отамани Зелений і Данченко) на Правобережжі, та Запоріжці на Лівобережжі.

Коли облога Києва скінчилась, то ця „революційна ар-

мія“, розійшлася домів, забираючи зі собою кожухи, чоботи, шапки, коци, кріси і т. д. Це була оця „революційна“ сто-чи двісті-тисячна армія „освідомленого трудового народу“, що мала йти відбивати Львів. Що більше! Якраз з тієї „армії“ потворились ті большевицькі банди, які рознесли Україну, та й сумної пам'яті, саму Директорію на кусні.

Що самі організатори цієї „армії“ не мали до неї довіря, це помітив я таки першої днини у Хвастові. Як я спостеріг, у магазинах старшинами були самі Галичани, а обслуга ма-шинових крісів (кулеметів) та гарматня на фронті була ви-ключно в руках Галичан. Я спитав старшин — це були мої знайомі — чому воно так?

— Це наша засада — була відповідь. — Тут мало кому можна вірити. Хто зна, що в кому сидить.

Ось тобі й „освідомлений трудовий нарід“ України, що на ньому ці політичні діти — Січові Стрільці, та соціяльні авантюристи в роді Микитів Шаповалів, Винниченків і т. д., думали будувати якусь фантастичну соціялістичну Україну. Замість того, щоб дати Гетьманові спромогу закріпити його хліборобсько-козацьку Україну — вони в міжнародньо-найбільш непригожу хвилину взялися за соціяльні експери-менти та за подразнювання соціяльних апетитів мас, головно голоти.

Цієї голоти на Україні відносно не багато. Але вона була рухлива, агресивна, захлапна та не мала нічого до втра-чення. І вона саме помогла повалити Гетьмана, але разом із ним повалено Україну, як державу. Бо ця голота помагала опісля большевикам, буквально за два місяці від тих хвастів-ських днів — викинути Директорію. Це незабаром зрозумів і Винниченко. Коли вже по „здобутті“ Києва Директорією я був при кінці грудня в нього (також у місії), Винниченко був уже в мінорному настрої. А коли ми зговорилися про армію Директорії, він махнув рукою та іронічно повторив: „Армія? Армія?.. Забрали дядьки кожухи та рушниці і пішли додому. На одних тільки Галичан, Січових Стрільців, можемо покладатися“.

Треба одначе підкреслити, що були між Стрілецтвом не-запаморочені люди, які мали силу не допускати до своєї душі та ума сугестії масової дурійки.

Оповідав мені хорунжий СС Сенета, що на двірці у Хва-

стові 14. листопада 1918 р. малошо не прийшло до кровопролиття при спорі, чи Стрільці мають носити на своїх шоломах (французьких касках) синьо-жовті чи червоні стяжки. Більшість мала на шоломах червоні ярлики.

Інший старшина оповідав мені, що з доручення Директорії, Стрільці звільнили з Хвастівської тюрми всіх кримінальних в'язнів (крім т. зв. політичних), що їх із трудом упродовж місяців виловила була гетьманська поліція, як вельми небезпечний для всього населення елемент. І ця справа викликала гарячі суперечки між стрілецькими старшинами, яких вік хитався тоді в пересічі між 19 і 21 роком життя.

Якби так можна було залишити на боці політичні рефлексії і якби можна було глядіти на оцю „революцію“ тільки оком артиста, маляра, поета чи повістяра — то можна б говорити про динамічну картину. Куди оком не глянути, людські маси, метушня, гарячкове темпо, сміливість провідирів і грандіозні розміри акції — цього не дасться заперечити.

Глядячи на це, я мимохіть уявляв собі, що так само було тут тому 300 років, коли тодішні Січові Стрільці — українське козацтво — формували полки із збунтованого поспільства. Але тоді була в Україні сильна та енергійна провідна кляса — козащина — що взяла ці розбурхані маси кріпко в свої руки, вжила їх до розгромлення Польщі та організувала свою, цебто козацьку державу. Тоді були в нас реально думаючі лідери, не фантасти, не доктринери з головами начиненими чужими теоріями. Хмельницький, Виговський, Кричевський, Богун, Жданович, Золотаренко, Сомко — посивіли в боях і в політиці — мужі, а не наївні студенти, не соціалізмом зачаджені літератори без ніякого глузду до дійсности.

Те, що діялося тут тому 270 років, це був великий, творчий зрив. Те, що я бачив на свої очі, була — поминувши зверхню подібність — „велика авантюра“, як назвав це один із головних її авторів і акторів, небіжчик Микита Шаповал. (Я чув це на мої власні уші!) І „авантюрою“ воно скінчилося. Навіть з Гайдамаччиною не дасться її порівняти. Бо Гонта і Залізняк були певні своїх Гайдамаків; між ними була созвучність. А Винниченко, Петлюра, Швець, Коновалець не вірили своїм „дядькам“ — бо „дядько“ думав про землю і розграблення двора. Винниченко про марксизм, а Конова-

лець про „лицарство абсурду“ — як казав і писав стрілецький історик Василь Кучабський.

Занадто багато я обсервував народні масові рухи у Галичині (криваві вибори 1898, рільничі страйки 1902, гандіозний рух за виборчою реформою 1906, вибори 1907 та 1911), а здалеку революцію 1906 р. в бувшій Росії, і занадто багато я мав досвіду в організуванні селянських мас (1898—1918, цебто 20 років участі в цій ділянці), щоб мене міг загипнотизувати оцей імпонуючий вид збунтованих мас. Я знав, що вони тільки „збунтовані“, а далеко ще їм до організації, дисципліни та свідомости великої мети.

Я глядів на цей на око величавий рух, а серце моє щеміло. Я знав, що цей рух повалить Гетьмана. Але я ні на одну хвилину не вірив в будучність цього руху. Я бачив, що Директорія сидить на бочці пороху. Та ми, Галичани, не мали виходу. Соборницька ідея казала нам лучитися, хоч би на пам'ятку нащадкам. А поза тим нам треба було помочі і я ще вірив, що при допомозі Січових Стрільців (Коновальця, Мельника і т. д.) ми її дістанемо. З тими думками я пішов на конференцію з Директорією.

XXXVI.

У Директорії

Нас — цебто мене і д-ра Дмитра Левицького — проведено до царської сальонки. Згаданий попереду адютант отамана Петлюри впровадив нас до „передньої“ (передпокою) і „доніс“ Директорії, що ми прийшли. Лишивши у „передній“ свої кожушки та шапки, ми зайшли в „сальон“ чи у „вітальню“. Петлюри не було, але Винниченко, мій старий знайомий ще з 1902 року та з частих пізніших зустрічей у Галичині і в Києві, привітався з нами щиро і з широким жестом та познайомив нас з іншими членами Директорії: Андрієвським, Макаренком та професором Шевцем. По звичайних товариських фразах, як нам їхалось тощо, ми перейшли до офіційної розмови. Я предложив Директорії наше дипломатичне уповноваження та виложив коротко, яка мета нашої місії, а саме розпочати кроки для злуки обох українських держав

в одну державну цілість назовні та привезти поміч нашим військам під Львовом.

Винниченко, а за ним Андрієвський і Макаренко привітали головну політичну ціль нашої місії прихильно і відразу заявили, що поміч дадуть.

Одинокий Швець показався справжнім професором, що тяжко орієнтувався в положенні. Ботанік чи геолог по спеціальності, він був до революції доцентом університету в Юрієві (Дорпаті). Величезний ростом та плечистий, з буйною ясною чуприною, яка спадала йому щохвилини на очі, в сильних окулярах, з глибоким басовим голосом і повільний, він робив на мене враження величезного ведмедя. В політиці він був „як табака в розі“, не орієнтувався зовсім. У Директорії заступав він „партію“ соціалістів-революціонерів. Макаренко, — малий ростом, худощавий та чорнявий, живого темпераменту, говіркий та скоро хапаючий усе, був антитезою Шевця. Сам залізничний урядовець, він заступав у Директорії залізничників, що вважались — „партією“ для себе. Він був, мабуть, також соціаліст—революціонер. В Макаренка було чимало щирости та доброї волі, але політичного досвіду мало. Найбільше політично зрілим членом Директорії видався мені Опанас Андрієвський. Малий ростом, барилкуватий та лисий як місяць вповні, він вирізнявся логічною спокійною мовою, ясною думкою, прецизним висловом, бистрою орієнтацією та юридичним умом. Він був, мабуть, адвокатом по фаху, а „соціалістом-самостійником“ по „партії“. Другим щодо розуму був Винниченко — по „партії“ соціал-демократ, що до війни бував в Європі, жив які два-три роки в Галичині (у Львові), скоро орієнтувався та скоро рішався.

Коли я розказую тут про Директорію та її склад, то для ясности образу на місці буде сказати, як вона повстала та яка була її влада. З усіх трьох влад, що були в Україні від революції 1917 року (Центральна Рада, Гетьман і Директорія), ця остання була найбільш „революційного“ походження. Центральна Рада була самонастановленою владою, але склад її вийшов із різних громадських організацій (партій, різних з'їздів, земств і т. д.). Гетьмана проголосив легально скликаний конгрес коло 7.000 делегатів хліборобів (заможних і середньо-заможних селян-власників, переважно нащадків наших козаків). Директорія натомість назначена була конспіративно

тісним кружком людей, а саме центральними управами тільки тих „партій“, що входили до т. зв. „Українського Народнього Союзу“. Цей Союз — мимо своєї назви, обчисленої на збаламучення опінії — був обеднанням самих тільки соціялістів, а метою його було повалення Гетьмана та заведення соціялістичної республіки. Коли Союз рішив уже зробити повстання, заіменував Директорію з п'ятох членів, що мала виконувати верховну владу, поки не переведеться виборів до конституанти (установчих зборів). Значить — влада Директорії була дуже вузького, майже самозванчого походження, бо спиралась вона тільки на ухвалі згаданого Союзу, а в дійсності на багнетах Січових Стрільців. Не диво отже, що вона так легко і так скоро провалилася.

Та в недостатчі іншої влади в Україні, ми мусіли переговорювати з нею. Коли порівняти її було з нашою владою у Галичині, спертою на правильно вибраних парламентарно-соймових репрезентаціях та на перфектно майже зорганізованих партіях (дійсних партіях, а не купках інтелігентів!), то Директорія була нормальною банькою з мила, що висіла в повітрі. Вона й трісла скоро.

Та тепер ми сиділи з нею в бувшій царській сальонці, говорили з Директорією та старалися про її „ласку“. Нам треба було помочі на гвалт. Винниченко, Андрієвський та Макаренко розуміли вагу свідомої, кріпко зорганізованої Галичини і тому радо нас вітали. Один Швець не розбирався в тому. Він зрозумів вагу Галичини аж тоді, коли большевики вигнали Директорію з України, а її члени, і він перший між ними, шукали захисту в упорядкованій Галичині (в березні 1919 р.).

Проф. Швець закинув нам найперше, що наше уповноваження не виставлене для переговорів із Директорією чи з Українською Народньою Республікою, а з „Українською Державою“.

— Ну, а ви, панове, не держава? — питаю. — Кого ж представляє Директорія, як не державу?..

— Ні, ми республіка, — відповідає професор Швець, — а держава гетьманська. Ваша повновасть звернена до Гетьмана, не до нас... .

Ось тобі й правитель України, — подумав я. — То республіка в нього не держава... . А може він і має рацію... .

шибнула в мене думка. — Оця „республіка“ дійсно не держава, а якесь безголова, безвластя, безлад, от і все покищо. Дальший розвиток подій тільки ствердив цю діагнозу.

Проф. Швець несвідомо та наївно сказав глибоку історичну правду. Дійсна держава — цебто упорядкована країна з усіма органами влади, судами, поліцією, армією і т. д. — була за Гетьмана. А республіка ніколи ладу в себе не завела і країни не опанувала. Ця „республіка“ — це не була держава, а тільки хаос і війна всіх проти всіх.

З тяжким трудом удалося Винниченкові й Андрієвському итовкмачити професорові геології, що й республіка підходить під поняття держави. Знетерпеливлений Андрієвський так і сказав Швецеві, що як він не розуміє речі, то краще б не виривався. Проф. Швець обидився та почав майже кричати, що обиджаючи його, Андрієвський обиджає тим „партію“, що вислала його до Директорії. Андрієвський знову щось сказав, а тоді Швець покинув нараду.

Нам було ніяково. Ми раді були домовитись до чогось, а саме дістати допомогу, а тут на самому вступі виходить непорозуміння. Макаренко вийшов за Швецем завернути його. Винниченко замітив до Андрієвського:

— Ви знаєте, що він (Швець) поза геологією в нічому не розбирається. Чого ж Ви дратуєте його, . .

— Як не гриб, то не ліз у борщ. Як не знає політичної азбуки, то хай не пхається до Директорії, — відповів Андрієвський.

Між тим Макаренко привів Швеця і розмова продовжалася.

XXXVII.

Автономія чи централізм? — Підписання умови про злуку

Виринуло нове питання.

— Нам донесено ще зі Львова — говорив Винниченко — що Ваша влада не хоче лучитися з Україною. Якже ми можемо Вам допомогти?

— А чого ж ми приїхали? — питаю я, — Саме для об'єднання. Це Вам кажуть повновласники влади, а що говорять приватні інформатори, то ми не будемо тим займатися. Якщо

не хочете з нами говорити, то ми можемо ще й нині відіхати, — відповів я.

— Юридично нема що балакати, — вмішався Андрієвський — бо д-р Цегельський і д-р Левицький є правильно встановленими повновласниками галицької республіки, а ми є представниками Української Народньої Республіки. Отже це є переговори між двома державами. А що поза тим балакають різні люди, це тут ні причому. Зачинаймо переговорювати . . .

Розмова поплила дещо гладше. Члени Директорії прийняли до відома, що ми готові підписати передвступну умову щодо злуки Галичини з Великою Україною.

— А чому передвступну, чому не остаточну умову? — знову спитав хтось із Директорії.

Д-р Дмитро Левицький пояснив, що така умова мусить мати для своєї важности потвердження галицького уряду та Української Національної Ради (галицької). Отже тому все, що підпишемо, матиме передвступний характер. Одначе і передвступний договір вяже бодай у принципі, а деталі розробиться у дальших переговорах.

Виринула з черги справа тих деталів. Зачав її знову проф. Швець.

— Якщо це буде передвступна умова, то яка це злука? Так ви, Галичани, можете відділитися, а ми не можемо післати до Галичини нашого губернатора.

— Губернатора Ви, панове, і так до нас не пішлете, хоч би злука була й остаточна, — відповів я — бо ми його не приймемо. Ви царських порядків в Україні не заводіть. Як ми лучилися б з Вами, то тільки зі застереженням широкої автономії для Галичини. Ми хочемо мати свій сойм і свою провінційну владу, бо наші відносини дуже відмінні від ваших. Галичина від 1848 року привикла до конституційно-парламентарного ладу, а ви його ще не мали. Галичина католицька і Церква в нас національна та займає поважне становище. А Ваша Україна православна і Церква у Вас зросійщена, покищо неприхильна Українству. Галичина звикла до західно-європейського права, а у Вас закони російські, інакші.

— Ви, товаришу Швець, — вмішався Винниченко — не знаєте Галичини, а я там жив, то знаю. Галичанам краще дамо автономію, аби тільки закордонна політика, армія, за-

кордонна торгівля, залізниці, пошта та телеграфи були в завідуванні центральної влади в Києві. А школи, суди, здоров'я, місцеву адміністрацію нехай вони собі самі ведуть. Знаєте — це добра ідея! Те саме треба зробити з Кримом та Кубанню, а може і з Поліссям. Їх життя цього вимагає.

Макаренко і Андрієвський згодилися з ним. Швець замовк.

Тоді обізвався я.

— Треба ще взяти до уваги, що в нас нема соціальної революції і ми не потребуємо і не хочемо її. Земельну реформу переведемо самі — цебто наша Українська Національна Рада. Але в нас не буде соціалізації, ні націоналізації землі. Селяни дістануть землю на індивідуальну, особисту власність. Ви ж соціалісти, і бажаєте завести в себе соціалізацію всієї землі. В нас на це не буде згоди. Це дуже важливе питання і щодо цього ми не поступимось. Навіть наші радикали, як д-р Бачинський Лев, д-р Макух, Думка, Стефаник згодні в тому з нами.

— А прецінь — перебив Винниченко — в радикальній програмі стоїть, що їх партія спирається на „Комуністичному Маніфесті“ Карла Маркса . . .

— Так, це стоїть, — сказав я — але ніхто цього не бере поважно. Це доктринерська балаканина. В практиці радикали це вузько-хлопська партія, от і все. А ми, націонал-демократи, об'єднуємо і хлопів, і міщан, і інтелігенцію на дрібно-буржуазній та національній платформі. В практиці нема майже різниці між нами і радикалами. Можу вас, панове, впевнити, що вони будуть солідарні з нами.

— А соціал-демократи? Ганкевич Микола і д-р Ганкевич Левко, Темницький, д-р Старосольський, Вітик? — вкинув Винниченко.

Я засміявся.

— Це каварняні соціалісти, — сказав я. — Одинокий Вітик є практичним політиком чи радше агітатором та має в Дрогобиччині силу. Ось і все. Ви на них не рахуйте, бо заведетеся. Взагалі, мусите знати, що ми не зречемося самоуправи та не дозволимо мішатися нам у наші хатні відносини.

Проф. Швець глядів на мене з-під лоба, невдоволено. Макаренкові та Андрієвському моя проста мова видно подобалася. Вони обсервували мене цікаво. Мабуть уперше поба-

чили та почули Українця не соціаліста. Бо треба знати, що тоді вся інтелігенція на Придніпрянщині записалась у соціалісти. Були отже „соціал-демократи“ (Винниченко, Петлюра, Порш, Мартос, Мазепа, Антонович і т. д.); були „соціалісти-революціонери“ (Микита Шаповал, Ковалевський, і до них вписався також . . . старий Михайло Грушевський!); були „соціалісти-федералісти“ (Єфремів, Ніковський, Чикаленко, і взагалі бувші українські ліберали з Т.У.П.-у); були вкінці „соціалісти-самостійники“ (другий Макаренко та інші з бувших „націоналістів“ Миколи Міхновського, що останньо прихилився до гетьманців).

Ні „федералісти“, ні „самостійники“ соціалістами по душі не були. Але це була революційна мода зватися соціалістом, і кожен інтелігент — чи був він ним чи ні — грав соціаліста. А тут саме заступник Галичини „касує“ соціалізм.. Це було для них щось нове, тим більше, що через мою розвідку „Русь-Україна і Московщина-Росія“, я мав популярність на Придніпрянщині.

Один Винниченко не показував, що думає. Тільки його очі дещо всміхалися. А що я знав його дуже добре, то я читав з тих хитрих очей його думки.

— Пождіть, — думав він. — Нехай ми тільки приберемо вас, Галіціяншків, до наших рук, то так затанцюєте, як заспіваємо. А тепер тіштеся автономією...

Знаючи його натуру і погляди, я був певний за ті його думки. Він обізвався:

— Та пощо сперечатися? Хочете автономії — згода. А потому вже покажеться, як воно вийде в практиці. Може по-вашому, а може по-нашому... Ми сьогодні досить набалакалися, а Петлюра і так аж завтра приїде. А без нього годі. Завтра будемо продовжати, а Ви сьогодні спочинете. Завтра поговоримо і про те, яку Вам поміч дати. А тепер просимо гостей на обід.

Ми перейшли до іншого царського вагону, де була їдальня. Тяжкий просторий стіл, тяжкі різьблені крісла, багато вирізаний буфет з... царським орлом вирізаним для декорації в дереві. Стіл накритий багатою посудом та сріблом з... царськими ініціалами. Кухарі — також, мабуть, бувші царські — в сніжнілих блюзах та шапках внесли вели-

чезну срібну вазу з чудово витисканою чи вирізьбленою покривою та стали наливати пахучий борщ.

— Випемо на здоров'я! — сказав Винниченко — і подано чарки.

Обід був царський. Я бував на обідах у першорядних ресторанах Відня чи Берліну, знав ще до війни ресторани Києва — їв і при галевому цісарському столі в австрійському Бургу і в намісників та міністрів, їв і в Гетьмана, але обід, яким нас гостила соціалістична Директорія Української Народньої Республіки трудового народу, закасував всі ті прийняття.

Після галицької мізерії, де ми — члени влади — харчувались по малих трактирнях, мені видавалося це просто розпустою. І страва, в царській сальонці і на царській посудині подана, чомусь не лізла в горло. Директорія робила на мене враження так званого „парвено“. У Гетьмана — було — я почувався без порівняння краще. Там приймали по-панськи, цебто добірно та культурно, але помірковано, навіть доволі скромно. Тут в революційній „головній ставці“ їли і забагато, і зарозкішно. Що ж то буде, як ці соціалісти стануть дійсними володарями України?..

Ці мої помічення декому здадуться може далекими від політики. А тим часом — воно не так. На таких проявах краще пізнається людей, їхній характер та ідейну їхню вартість, ніж по словах чи програмах. А від характеру та внутрішньої вартості людини, залежить її конструктивна, творча вартість для народу. Я не раз опісля обсервував українських революційних, цебто соціалістичних достойників чи в Києві, чи вже по втечі з Києва до Станиславова, чи знову на чужині, по європейських столицях. Я мав враження, що все їхнє „достоїнство“ так і лежить у викидуванні казкових сум грошей на їду, значить: в догоджуванні піднебінню і череву. Для мене було це дуже несмачне.

Наступного дня, 1. грудня 1918 р. рано дали нам знати, що перед полуднем надіде з „фронту“ під Києвом отаман Симон Петлюра, та що тоді докінчимо переговори. Справді десь коло 11 години запрошено нас знову до сальонки Директорії, де ми застали повну Директорію.

Петлюру я знав ще з 1906 року, коли він вперше приїхав до Львова під прибраним прізвиськом Тагон. Це був тоді

студент, віком яких 24 роки, присадкуватий, широкоплечий та наче дещо згорблений, блондин. Опісля я його зустрів ще кілька разів у Галичині та в Києві — останній раз за Гетьмана, в червні 1918 р., коли він у Києві проводив конгресові земств України. Хоч він був соціяліст, а я націоналіст, то наші особисті відносини були дуже добрі та приязні. Як із Винниченком, якого я знав довше та багато краще як Петлюру, мої відносини були все дещо холодні, хоч і приязні, то з Петлюрою ми були якось один до одного ширіші, тепліші. Він і тепер привітався зі мною і з д-ром Д. Левицьким з очевидною привітністю. Він був нам радий.

Петлюра вже знав, за чим ми приїхали та про що ми вчора переговорювали. За кілька хвилин він дав свою згоду на те, на чому ми вчора стали. На мене зробив він найкраще враження з цілої Директорії. Андрієвський, що правда, перевищав його знанням, освітою та прецизним юридичним умом, Винниченко — інтелігенцією, але Петлюра перевищав їх всіх очевидячки — активністю та вмінням підпорядкувати другорядні справи — основним. А головне: він мав гнучкий ум, для практичних комбінацій. Був отже політиком. Він не робив ніяких квестій з нашої повновласти, кажучи:

— Це ясно. Якби ви застали Гетьмана при владі, ваша повновласть була би добра для нього. А що ми опинилися при владі, то вона добра і до нас.

І на наші автономні застереження погоджувався без зупинки. Він цінив Галичан і Галичину, бо знав її практичну вартість у будові армії та держави. Так само з радіої душі годився дати нам поміч. Казав, щоб ми порозумілися з полковником Осецьким, а він зарядить видати нам те, що нам давав був Гетьман. Тільки наставляв, щоб умову про злуку виготовити до підпису негайно, бо він ще сьогодні по полудні вертається на „фронт“ під Київ.

— От, сідайте, пане после — звернувся він до мене — та зробіть нарис умови.

— Осьде папір та олівець — докинув Винниченко. — Сідайте в другій кімнаті та скомпонуйте умову.

Я знав, що на мене випаде стилізування умови. За деякий час я покликав до моєї кімнати д-ра Дмитра Левицького та прочитав йому проект, олівцем писаного нарису

умови. Він згодився на нього. Текст складався усього з кількох рядків.

Ми вернулися до салону, де сиділа Директорія. Я прочитав нарис раз та другий. Відчитав ще й втретє зпроквола деякі речення, що їх професор Швець не міг так скоро розібрати.

— Товаришу Андрієвський — сказав Винниченко, — ви в нас юрист. Перегляньте докладно та дайте нашому секретареві переписати на машині.

Андрієвський мовчки та уважно переглянув нарис, просячи мене в дечому пояснити йому мої „ієрогліфи“ (в мене дуже нечиткий почерк).

— Нема що змінити — вирішив Андрієвський та вийшов. За яких десять хвилин вернувся з двома примірниками, писаними на машині, та з моїм чорнописом. Він відчитав один примірник, тоді як я з д-ром Д. Левицьким слідкували за текстом з другої копії та оригіналу.

— Згода? — Згода...

Не знаю, хто підписав перше — ми, Галичани, чи Директорія. Досить, що було це 1. грудня 1918 року коло полудня, в історичному Хвастові, як між Галичиною й Україною станула перша умова про злуку.

Тієї самої ще днини ми говорили з полковником Осецьким, що був шефом штабу при Петлюрі. Сам Петлюра познайомив нас із ним та доручив Осецькому запасти нас, чим можна. Ми розповіли йому, чого треба нашій армії, яких припасів, а він усе те посписував. Окремо мали ми того дня ще одну конференцію тільки з Винниченком та Макаренком, щоб обговорити з ними фінансову скруту галицької влади і армії. Не знаю вже, хто з Галичан при Директорії, (Січових стрільців) звернув нашу увагу, що в руках Директорії знаходиться 10 мільонів австрійських корон у банкнотах. Це була якраз та сума, що Гетьман хотів дати нам через д-ра Осипа Назарука. Ми запропонували Директорії, щоб вони дали ці гроші галицькій владі на війну з Поляками. Винниченко та Макаренко не хотіли бути скупішими від Гетьмана, погодилися з нашою пропозицією і обіцяли поговорити про це з іншими членами Директорії.

У Білій Церкві

Втомлені всіми тими конференціями та, мабуть, ще більше безнастанними розмовами зі знайомими Галичанами і Наддніпрянцями, що приїжджали до „головної ставки“, то знову виїжджали, ми в своєму вагоні пізно вночі заснули твердо. Коли наступного ранку пробудилися, на наше здивування, ми довідались, що ми в Білій Церкві. З поїзду Директорії не було й сліду. Як нам потім „довірочно“ сказали, вночі настала у Хвастові якась паніка і Директорія виїхала на борзі в сторону Жмеринки (цебто на південний захід), а нас чомусь перевезли на південь, до Білої Церкви. Що це була за паніка, я так ніколи і не дізнався. Члени Директорії й штабу заховували про це „благорозумну“ мовчанку. Знаючи їх конспіраторські, смішні нераз звички, я й не питав їх. Зрештою одні казали, що це якісь німецькі частини ішли на Хвастів, інші говорили, що це були гетьманські війська, а ще інші казали, що збольшевичені „дядьки“ в новопотворених та Стрільцями озброєних „полків“ зачали своє власне „повстання“... проти Директорії.

Серед тих сплетень та слухів годі було розібратися. І я не думав ломити собі голови над тим, хто оце саме зачинає „чергову авантюру“. Мені цілком не було б дивно, якби прийшли вісті, що Директорія втекла, що її заарештували Німці, що її полонили якісь збольшевичені банди, або що в самій Директорії доконано „пуч“. До мене вже в Хвастові доходили шептані слухи про антагонізм між Петлюрою і Винниченком та про можливість „палатної революції“... Д-р Дм. Левицький натомість виявляв чомусь більше занепокоєння. Він, очевидно, зажурився непевністю положення. А може журився тим, чому нас відставили до Білої Церкви — на бік від шляху, що вів до Галичини — а не до Жмеринки, що лежить по дорозі з Хвастова до Волочиськ. І мені нераз також приходила думка — чому? Може це сталося ось так просто без пляну, як там багато речей діялося. А може і з пляном, щоб нас тримати здалеку від Галичини, або знову, щоб ми не були свідками паніки, яка будь що будь не свідчила б добре про Директорію? Але над цим усім я собі голови не

ламав. Буде, як має бути. Треба вичекати — а тим часом забити чимось час.

Ми поїхали з д-ром Д. Левицьким до касарень Січових Стрільців та оглянули магазини, де Гетьман нагромадив, як добрий господар колосальні припаси, забрані від російських полків з „юго-западного“ фронту, що їх генерал Павло Скоропадський 1917 року, як командант „1 Українського Корпусу“, роззброїв. За оцією джунглю брехонь, що всякі невідповідальні люди розпустили та далі розпускають про Гетьмана Скоропадського, не видно тієї правди, що по вибуху російської революції (на весну 1917 року) та по утворенні Української Центральної Ради, генерал Павло Скоропадський перший признав владу Української Центральної Ради, зукраїнізував свій корпус та заприсяг його на вірність Українській Центральній Раді як „1 Український Корпус“. З тим корпусом генерал Скоропадський обсадив Білу Церкву, де були великі військові припаси та вузлову стацію Жмеринку, через яку всі російські полки, що відходили з фронту, мусіли проїздити. Там він їх роззброював. Я бачив сам на власні очі коло Жмеринки тисячі гармат та тисячі кулеметів, що залягали поле здовж залізничного шляху, доки оком засягнути. Будучи Гетьманом, він придбав ще більше припасів, все, що лиш можна було захопити для держави. Головні магазини були в Білій Церкві. Гетьман дав їх під охорону Січових Стрільців. Коли я раз питав Гетьмана, чому він переніс полк Січових Стрільців до Білої Церкви, Гетьман відповів: „Там головні військові припаси України. А Стрільці це самотня частина, щодо якої я певний, що ті магазини не попадуть у ворожі руки“.

Як вони вивязалися з цього доручення — історія розкаже. Що Гетьман нагромадив, те Директорія прогайнувала.

Та коли ми 6. грудня 1918 р. були у Білій Церкві, магазини були ще повні. З гордістю показували їх нам Стрільцькі старшини, між ними Євген Цегельський — один із моїх численних, молодших значно від мене, стрийних (двоюрідних) братів. Ми оглядали прекрасні, величезні офіцерські баракки та офіцерську „столову“, де саме д-р О. Назарук — як нам оповідали — промовляв до зібраних стрілецьких старшин, переконуючи їх, що треба повалити „реакціонера“ Гетьмана

та завести „народню, соціалістичну республіку трудового народу“.

— А що ж ти думаєш? — спитав я мого стрийного брата, хлопця яких 22 літ віку. — Добре сталося?

— Я не політик. Я вояк. Куди всі, туди й я. Я не знаю чи добре. Але д-р Назарук політик, то він знає. І Коновалець ліпше це розуміє ніж я та інші, такі як я. А він наш командант. Так я йду за ним.

Я не питав дальше. Не хотів засівати в його серці недовіря до його команданта. Але подумав — ось яких щирих, гарячих, лояльних хлопців збито з пантелику. Завертати вже годі. З гарячого „патріотизму“ та „народолюбія“ женуть Україну до гробу. А ті золоті хлопці, це чільне зерно, сама шириця, куди вони женуть? Що з них останеться?.. Біда, як істерики та дітваки ведуть дітей...

З бараків та магазинів поїхали ми до міста. Також історична місцевість. І так собі нічого; типічне правобережне містечко. Жидівське середмістя, українські окраїни. Доволі чисто. Ми вступили до команди міста, де я хотів бачитись з підпоручником Сидориком, молоденьким адьютантом міського команданта, отамана Ковенка. Цей адьютант, — Січковий Стрілець, — доводився мені свояком та я хотів сказати дещо його матері, як славно її одинак служить Україні. Команданта ми зразу не застали, але мій свояк був у канцелярії. Ми розговорилися. Хлопчина пишався своїм становищем і був, очевидно, захоплений своїм зверхником, як типом „козака“. Наївно став він мені розказувати, як його командант видавлює „контрибуції“ з населення, головню певної його групи. Все це мало посмак поганої криміналістики і якогось дуже безголового, садистичного опричництва.

Ось у таку то „школу“ ти попав — подумав я. — З ідейного стрільця та з чесного хлопця зроблять з тебе опричника-гайдамаку. І я не змовчав. Я взяв мого свояка (він титулував мене „вуйком“) до другої кімнати, де ми були сам на сам, та дав йому гостру лекцію, як повинен поводитись старшина та взагалі чесний вояк, а не розбійник. — Ти Січковий Стрілець, борець за волю України, і ти не соромишся дивитися мовчки на те все, що робить К? Ти не соромишся помагати йому в тому мерзькому ділі?! Якби твоя мама, сестри й тітка знали про це, вони гидилися б тебе, як кримі-

нальника. Ти ще дуже молодий і не розумієш того. Береш розбишацтво за лицарство. Лицар той, хто у бою ворога зустрічає, а хто старих людей мучить, це мізерний падлюка та звірюка. Такого в інших арміях розстрілюють. Ти підеш геть звідсіль. Я поговорю з Січовими штабовиками і тебе приділять деінде. А так само я подбаю, щоб з К. зроблено лад.

Мій хлопчисько налякався та почав мене благати, щоб я ні словом нікому не згадував про це все, бо — К. забере мене шомполами на смерть.

Я запевнив його, що поки він служить тут, я не подам виду, що щонебудь знаю. Але подбаю, щоб його перенесли деінде.

Я сказав про те д-рові Дм. Левицькому і ми рішили поговорити зі старшинами Січових Стрільців, як стрінемося з ними. Так ми і зробили, як нас наступної ночі назад перевезли до Хвастова. Я просив, щоб молодого Сидорика взяли з Білої Церкви, подаючи якусь причину, що не мала звязку з Ковенком. Мені обіцяли покликати його в інше місце. А д-р Д. Левицький і я разом розповіли, що „ми чули“ про Ковенка та „радили“ зробити цьому скандалові кінець. Що справді сталося потім, не знаю.

Вернувшись до стації з якимись Стрільцями старшинами, не памятаю вже з ким, ми зайшли до якогось трактиру, де — вони казали — добрий борщ та добра горілка. Трактир був собі мізерненький, але гарячий борщ смакував, особливо при непривітній погоді надворі. Що мені, Галичанинові, впадало в очі, це гори білого, пшеничного смачного хліба. Давали його, скільки ви захотіли, даром. Це входило вже в обід. Нас, Галичан, все це вражало, бо в Галичині кожний шматок хліба коштував 2 чи 4 сотики. В Галичині „кельнер“ питався гостя: „а скільки хлібів?...“ Тут не питали, а як тільки гора хліба на столі зменшилася, приносили нову гору. Був це знак величезного багатства краю, — багатства, що незабаром стало зникати, по році революційної анархії замінилося в не-достаток, а до двох років у безприкладний голод.

Взагалі, як я їздив по Україні за Гетьмана чи за Директорії, я майже не бачив чорного чи житнього хліба. Всюди білий, пшеничний хліб. На публичних торгах (базарах) перед сидухами (перекупками), що продавали всякі припаси на лавках чи в ятках, лежали гори пшеничного хліба, грубого

на долоню-дві, а білого як сніг сала (солонини) та звої запашних ковбас.

Глядячи на те, як тут люди жили, пили та їли, і то з найнижчої верстви, — які в них кожухи, шапки, чоботи, який достатній вигляд, я дивувався, нащо їм революції. Моя діагноза, що їх розпирав добробут. „Добре дуріти, як приступає“. І вони здуріли. З добробуту, з обильної їди та питків, нарід був бутний, легкодушний. А інтелігенція, нахавши з чужих, революційних літератур переворотових гасел, ширила їх безкритично і без застанови серед мас по Росії і по Україні. В антагонізмі селян до панів більше було традиції історичного гайдамацтва та звичайної зависти, чим дійсної економічно-соціальної потреби. Якби цих селян не підбехтували проти панів, то й не було б революції, а потім повної руйни краю та пізніших десятків мільонів жертв московського терору та голоду. Так пімстилася легкодушність і політична дурійка української інтелігенції.

XXXIX.

Поміч, але спізнена.

Коли ми вернулися до Хвастова, за кілька годин з'явився і поїзд з Директорією. Зголосився до нас „генеральний отаман постачання“ (цебто обозний, або „фельдцайгмайстер“), що ним був Галичанин, Д. із Станиславова. Не наводжу його прізвища та буду говорити більше про нього в загальних споминах про українську революцію. Я тоді перший раз у житті стрінув його. Для нас, галицьких відпоручників, він був дуже учинним. Але пізніші мої спостереження щодо нього і те, що мені говорив про нього чоловік такого чистого характеру, як бл. п. д-р Лев Бачинський (бувний адвокат із Станиславова, посол і заступник президента Української Національної Ради), — все це казало мені дивуватися, як легкодушно влада Директорії обсаджувала відповідальні пости.

Цей „отаман постачання“ повідомив нас, що ми дістаємо — цебто галицька армія дістає — батерію гавбиць з амуніцією і гарматчиками, не знаю вже скільки десятків скорострільів та скільки тисяч рушниць та скринь набоїв, кілька тисяч добрих кожухів, шапок і кілька тисяч чобіт, до того

кілька тисяч білля, теплих панчіх, кілька вагонів муки і кілька вагонів цукру. Все це готове та залазоване у вагони; нехай тільки командант нашого охоронного відділу зголоситься відібрати це все, підписати розписку, після чого вагони будуть причіплені до нашого поїзду. Так і сталося.

— Гей, гей! — подумав я собі. — Якби оця поміч, особливо ці гавбиці, прийшли були до нас три тижні тому, не покидали б ми Львова так швидко, а може взагалі пішло б інакше... Прийшла поміч — та спізнена... Тепер треба облягати та здобувати Львів. А це вже тяжче діло.

Того ж таки дня виплачено нам, цебто до моїх рук і за моєю „розпискою“ (квітом), десять мільонів австрійських корон банкнотами, переважно по 10 та 20 корон, дещо по 50 і 100 корон. Очевидно, — ми не перечеисляли їх, бо це була би безконечна робота. Я взяв їх на слово без перечеислення. Цю суму передано нам у простому міху, як на бараболі. Міх звязано звичайним шнурком, а в одному розі міха була діра, заткана... солом'яним віхтем, так якби це були крадені гроші. Я так і повіз цей міх до Галичини та в Тернополі передав його державному секретареві скарбу, яким був тоді вже д-р Голубович. Коли там перечеислили оних десять мільонів, найшли, що недостає одна десятка; а коли я хотів її доплатити з власної кишені, „подаровано“ мені цю недостачу.

Всю дорогу з Хвастова до Тернополя оцей діравий міх з мільонами їхав у моїм переділі, в куті на лавці, на якій я спав, чи сидів. Вночі моя голова спочивала на нім, наче на подушці. Ніхто, крім мене, д-ра Дмитра Левицького і його братанича, Січового Стрільця Панькова (з Камінки Струмилової) не знав, що ми веземо. Брудний міх нікого не цікавив.

Ми вже мали розпрощатись із Директорією та відїхати, коли трапився випадок, що, на наше щастя, дав нам готовий штаб для нашої армії. Переходячи через стаційну салю у Хвастові, ми завважили двох високих старшин, що їх вели як арештантів до кімнати, що служила раніше за почекальню 1 чи 2 класи. Там їх і замкнули, а коло дверей поставили стійку.

— Що це за старшини? — спитали ми нашого „звязкового“, згаданого вже вище поручника Б.

— Це гетьманські старшини, генерал Омелянович-

Павленко та полковник Мишковський. Вони їхали в якійсь місії від Гетьмана до Румунії та їх по дорозі заарештовано і приставлено тут.

Про генерала Михайла Омеляновича-Павленка я чув раніше, що це гарна, чесна людина та добрий Українець. Імя Євгена Мишковського було мені тоді незнане.

— Чи можна нам з ними поговорити? — заціпив я нашого „звязкового“.

— Або ви їх знаєте, пане после? — спитав він.

— Ні, не знаю, але саме рад би познайомитися. Вони нам здалися б у Галичині. Нам треба штабовиків. А тут для них перспективи невеселі.

— Та певно, що не веселі. Як не розстріляють, то будуть держати під ключем — сказав Б.

— Та за що їх розстрілювати? Чей же Директорія — це український уряд — сказав я. — Вони ж добрі Українці. Ану, підіть тільки до пана отамана Петлюри та скажіть, що я і д-р Левицький хотіли б з ним говорити в справі цих гетьманських старшин.

Наш молодий „звязковий“ пішов і за хвилину ми були вже у Петлюри, що саме находився тоді у „головній ставці“. У нього були два чи три Галичани, Січові Старшини — чи не полковник Мельник і ще один чи два старшини. Петлюра знав уже, що нам треба штабовиків, бо я йому, а так само полковникові Осецькому згадував про це. Але він не міг нам нічого порадити, бо сам не мав власних дійсних штабовиків. Тепер я запропонував Петлюрі, щоб відступив нам тих двох „полонених“ чи арештованих. Петлюра зразу зацукався, чи можна „гетьманських генералів“ назначати командантами армії“. Та на це я йому сказав, що наші військовики повітають цих правдивих штабовиків з ентузіазмом і новий дух вступить у них, як почують, що ми привезли їм правдивого генерала, чи полковника.

— А ви тут і так маєте клопіт, що почати з ними — говорив я. — Дайте їх нам! Збудеться клопоту!

Приявні старшини завважили, що це може справді добра розв'язка справи, бо Галичина дістане штаб, а Директорія збудеться клопоту. Це, мабуть, і рішило. Ми — Петлюра, я і д-р Левицький — пішли до другого поїзду, до Винниченка. Винниченко вмить погодився: — „Баба з воза, коням

легше“. — Беріть собі цих генералів у вашу Галичину... (Він думав: „у вашу відсталу, дрібнобуржуазну Галичину!“ але голосно не сказав цього.)

Післано одного зі старшин по ген. Омеляновича-Павленка та полк. Мишковського. За хвилину вони були тут — Михайло Омелянович-Павленко малий ростом та дрібного складу, з раненою рукою на перевязці, з малою борідкою, а Євген Мишковський — це плечистий, кремезний мужчина,

Нас познайомлено і Петлюра вияснив їм, про що мова. Винниченко додав, що коли оба штабовики готові обняти службу в Галицькій Армії, то Директорія погоджується на те, та дає їм волю, під умовою, що вони поїдуть із нами. Петлюра додав, що звільняє їх від арешту на їх офіцерське слово. А як не договоряться то будуть знову увязнені. Вони подали на це руку Петлюрі і з нами обома вийшли до ресторану.

Наша спільна поява в ресторані викликала очевидну сенсацію. Всі голови повернулися в нашу сторону. Ми сіли в окремі кути, щоб свобідно розмовляти. Коротко представив я їм стан нашої армії та положення під Львовом. Я запевнив їх, що й влада та армія приймуть їх отвертими раменами. Дальше вияснив я їм, що наша влада не є соціалістична, що в нас є дисципліна в армії та ранги згідно з австрійською системою. Я сказав, що не маю повновласти робити з ними умови та що умову заключають вони з урядом на місці, в Галичині. Але це певне, що генерал Омелянович-Павленко стане головним командантом армії, а полк. Євген Мишковський його правою рукою, цебто шефом штабу. Пів години розмови вистачило, щоб ми стали добрими приятелями. Вони згодилися негайно їхати з нами.

Ось з тим ми в чвірку пішли ще раз до Петлюри. Оповіли йому, на чім стануло. Омелянович-Павленко попросив Петлюру, щоб йому можна було забрати до Галичини двох чи трьох поручників, що він їх мав із собою як адютантів, коли його увязнено (їх також увязнено). Петлюра згодився і зараз казав їх звільнити. З тим ми і подякували Петлюрі та розпрощалися. Він бажав нам і генералові успіху під Львовом. Не знаю, чи він завважив це, що ми не побажали йому успіху під Києвом. Та це зрозуміле. Під Львовом велася війна з чужим ворогом-напасником. А під Києвом ішла до-

машня, горожанська війна — соціяльна війна між клясами, між двома політичними системами, між Директорією й Гетьманом.

Ми пішли ще попрощатися з рештою членів Директорії та казали своїм хлопцям з „охорони“ бути готовими до виїзду.

XL.

Серед розбурханого моря

Було це, здається, 7. грудня 1918, під вечір, як ми виїхали з Хвастова. Приїхали двома вагонами, а верталися кільканадцятьма. В нас було тепер 14 чи 16 вагонів. В одному вагоні ми оба (д-р Дмитро Левицький і я), з 10 мільйонами корон, з Паньковом та ще з одним стрільцем; в другій половині цього ж вагону генерал, полковник і їх адютанти-поручники. В другому вагоні половина нашої „охорони“ з двома чи трьома кулеметами та гарматчики від гавбиць; дальше вагони-„площадки“ з гавбицями і кулеметами; опісля вагони з амуніцією та рушницями; дальше вагони з мукою та цукром. А на кінці знову вагон з другою половиною нашої „охорони“ з кулеметами. Нема що казати: гарний дарунок від Великої України везли ми нашому війську та владі. Особливо радували мене штаб, гавбиці і кулемети та 10 мільйонів корон. Але й решта придасться — і то дуже. Буде в що, хоч невелику частину, хлопців обути та огріти, а це важна справа.

Та хто б думав, що воно легко було тоді вивезти з України таке майно, той помиляється та ще й дуже. За тих кілька днів, що ми пробули у Директорії, „революція“ зробила великі „поступи“ вперед. Коли ми їхали до Директорії, анархія ще не вспіла була так дуже поширитися. А може тому, що ми гнали, не задержувалися, то й не мали нагоди бачити щонебудь. А тепер ми вертались з набором, іповні, і тому вертались поволіше, задержувались на станціях. Тому мали нагоду ввійти в контакт з „народом“. Годі сказати, щоб цей контакт належав до приємних споминів.

Не стану описувати всіх пригод. Розкажу тільки деякі,

а читач виробить собі з того, що скажу, деяке поняття, як тоді виглядала Україна, цебто як то виглядає, коли „революція“ розіллється по країні. Бо ще півтретя місяця назад, коли я за Гетьмана проїжджав тим же шляхом (на Жмеринку-Проскурів-Волочиська), весь край був спокійний. Всюди був лад і було безпечно. А тепер ми їхали, не знаючи, що принесе нам найближча година, що на найближчій стації нас чекає, та взагалі не знаючи, чи поїдемо даліше і що буде з нами та з тим майном, що ми везли, чи ми взагалі доїдемо до Галичини? Щоправда, ми мали з собою і гавбиці, і кулемети, але тих 30 хлопців „охорони“, що їхали з нами, а всіх нас разом уже з гарматчиками, з нами та штабом, що ми його везли, до 150 мужа, це була замала сила для оборони цього поїзду.

За видна було ще сяк-так. Але коли стемніло, а місяця не було, то скільки разів поїзд звільнив біг у переїзді через якусь стацію, зазіхали на нього банди злодіїв та грабіжників. Вправлені видно в цьому ремеслі, вони у пільмі знечевя вискакували зі засідки на вагони, розбивали двері чи просто виломлювали кілька дощок із стіни та викидали повні міхи чи скрині на шлях. За гуркотом поїзду часто не чути було їх операцій, а в бігу поїзду нашої сторожі неможливо було дістатись до заатакованого тягарового вагону. Залишалось одне: стріляти на осліп вздовж поїзду в сторону, звідки чути було стук чи тріскіт. І наша сторожа робила це, хоч заходила небезпека, що можуть поцілити своїх, що вихилялися з вагону.

Ось таке повторялося за одну ніч кількакратно в переїзді через кілька стацій. Про сон не було мови. А коли розвидніло, ми стверджували, що один чи два вагони з цукром і так само один чи два з мукою були відкриті і багато дечого бракувало. Для мене було тільки загадкою: звідки ці бандити знали, в котрому з черги вагоні є цукор чи мука? Хто їх поінформував і як? Мені говорили, що між бандитами були залізничники і звязані з ними злодії та що їх інформували інші „товариші“ з попередніх стацій таки залізничними телефонами чи телеграфом. Ось такі гієни — це перші, що користають з усякої революції та безвладдя.

Та, мабуть, вони й одинокі, що мають користь із революції взагалі. Бо досвід з революцій у Росії, в Україні

і взагалі з усіх інших країн, показує, що революція не тільки загальна руїна — для тих, що правили, для тих, що збунтувались, і для краю взагалі. Багато легше, та без руїни можна досягнути ті самі або й кращі результати дорогою ступневих реформ. Та політично невироблені люди, а саме всяка недовчена інтелігенція, різні на брошурках „освідомлені“ „провідники“ — є нетерпеливі і легковірні. Їм здається, що насильною революцією скоріше дійдуть до мети. Розчарування та краший розум приходять запізно... І поки на світі є недовчені і амбітні інтелігенти та на бруківній літературі „освідомлені“ люди, доти і повторюватимуться революції.

Другою замітною революційною появою, що з нею ми стрінулися тепер, були „отамани“ та їхні „загони“. Ось так стаємо вночі на одній стації, бо стаційні семафори поставлені на „стій“! Питаємося, що є. Стаційний урядовець обяснює нам напів по-українськи, напів по-московськи, що „отаман такий то а такий,“ зайняв стацію і каже здержувати всі „поезда“.

— Але ж це урядовий та военний поїзд і нам спішно — кажу до нього.

— Нічево не поделаю... — відповідає він. — Підіть самі до отамана. Він на стації...

Немає ради. Злажу з поїзду та йду до стаційної канцелярії. Що буде, то буде! — думаю. В канцелярії сидить на столі, сперши ноги у гарних чоботях на кріслі, молодий козак літ яких 23. Як мальований. Лице потягле, чорні брови, палкі очі, чорний підкручений вусик. Одітий напів із солдатська, напів із козацька. Прекрасна смушкова шапка з червоним денцем. Наган при поясі. Нагайка в руці. Коло нього якісь два — ні то солдати, ні то офіцери, не розбереш.

Коли я увійшов із стаційним урядовцем, отаман ані не рушився. Урядовець сказав, у чому діло, та вказав на мене, що я керівник поїзду.

— А ви хто? — спитав отаман із стола.

— Мое імя д-р Цегельський. Я є членом українського уряду в Галичині, коли чували. Вертаюся ще з іншими людьми та з моєю охороною від Директорії до Галичини.

Отаман хлопчачим скоком зіскочив із стола та сказав щось півголосом до своїх прибічників. Вони вийшли.

— Так, ви Галичани? — зачав він чисто по-українськи. — О, я стрічав кількох Галичан. Славні хлопці. Сідайте — пожалуйте! Дозвольте цигарку?.. Мое ім'я отаман Іскра. Я, бачите, зібрав оце революційний загін та й зайняв станцію. Треба знати, який дух проїздить. Не всякого можна пропустити... Так у вас теж революція?..

— Також — кажу я. — Та тільки в нас трохи інакше. В нас спокійно, бо ми скінчили революцію за три години.

— За три години?.. Яка ж це революція? — розчаровано спитав він.

Коротко я оповів йому, що в нас всі свідомі люди та zorganizовані; за одну ніч перейняли владу і спокій! Але за те є в нас війна з Ляхами. І тому мені спішно.

— Ще поспієте — вже цілком приязно заговорив отаман. — Давайте, трохи попоїмо та випемо...

Я не знав, як це судити: чи це знак миру чи засідка, щоб проволікти, поки не збереться його „загін“, що певно десь на „ловах“.

— З вами рад випити й закутити, пане отамане. Але я мушу сказати моїм людям, щоб пождали, а то з нетерплячки ще чого накоять. Вони, бачите, стріляють до кожного, хто наблизиться до поїзду — сказав я навмисне та вийшов до поїзду. Я розповім моїм хлопцям про все, та казав бути готовими на всякий випадок, а саме пильнувати, чи де не підлазить у літмі якийсь „загін“ до нашого поїзду. А як мене за пів години не буде, нехай їх двох-трох прийде за мною на станцію.

Коли я вернувся до отамана, на столі стояв „графин“ горілки, а на чистих листах паперу лежало сало, ковбаса, сіль та хліб. Ми випили й закусили, приговорюючи. Я запрошував отамана до Галичини, обіцявав гарно гостити. Малював йому картини боїв з Ляхами, наче з Гоголевого „Тараса Бульби“. Він і захопився (23 літ віку!). Так і пролетіло пів години. Мої хлопці, видно, занепокоїлися, бо ось відчинились двері і трьох їх увійшло до канцелярії. У кожного по два револьвери при поясі та ще й по гранаті.

Мій господар поглянув занепокоєно на них. Та я поспішив заспокоїти його.

— Оце мої козаки — зачав я. — Заскучали за мною, бо нам пора їхати. Кому дорога — тому час! Хлопці! Це пан отаман Іскра, гостинний, як усі Українці.

Мої хлопці вдарили в запятки і в „дах“, салютуючи. Отаман подав їм руку, налив чарку та підніс її першому з краю.

— Вибачте, пане отамане! Ми в службі. Нам не вільно пити — сказав перший із них.

— Які ж ви козаки? Козацький звичай вихилити чарку й другу — замітив отаман.

— Але не в поході — відповів мій вояк.

— Ось, Галичани! — міркував голосно отаман — і в тому інакші...

— Ну, нам пора, пане отамане — зачав я. — Цілу годину гостюю у Вас. Доволі. Ми в службі. Галичина кличе нас. Треба їхати. Кажіть урядовцеві пустити поїзд.

Отаман попрощав нас, стискаючи руку по-козацьки, прикликав стаційного урядника і казав пустити поїзд.

Ми поїхали даліше в темну ніч на широких степах України, що крила Бог-зна які ще несподіванки для нас. А ми тим часом обмінювалися думками про отамана Іскру. Хто він? Розбишака, революціонер, чи так собі романтичний козак?.. В кожному разі один із тих багатьох, що заводять анархію і замішання. Має озброєний „загін“, тероризує залізничних урядовців, задержує поїзди, спинює рух. Робить замішання. А як таких отаманів і загонів є цілі сотні, то можна собі уявити, в яку анархію попадає країна. Вже саме слово „загін“ — характеристичне. В давнину загонами ходили Татари й гайдамаки. Значить: неправильне військо, а вагаги, що йшли на грабунок. Козацтво ж знало полки, курені й сотні. А тепер Україна знову вертається до доби... загонів. Поступ — нема що й казати.

В умовинах ладу ось такий Іскра був би ідеальним матеріалом на кадета чи поручника. І кадети, бувало, „загуляли“; молоде, дурне та бутне. Але дисципліна і старші тримали їх в руках, клали межу їхньому гулянню. А хто стримає

отамана Іскру? Хто оберне його молодечу енергію в пожиточне для громади і краю русло?

Так назріла доба отаманщини, котру породила якраз Директорія і Петлюра, поваливши авторитет Гетьмана. І на жаль, досьгодні, культивується в нас отаманщину і дальше вщиплюється що анархічну отруту в душу молодшого покоління.

Ось таких „отаманів“, за тих дві ночі і один день, що нам тепер довелось їхати з Хвастова до Збруча, ми зустріли ще трьох. Один із них був несимпатичний тип із тих „товаришей“, що для них Україна була „буржуазною видумкою“. Він пропустив нас, бо не почував за собою досить сили, щоб нас спинити. Але я бачив злобу в його очах. Бачучи, що це за зілля, я загрозив, що як не пустять негайно поїзду, то обсаджу стацію своїми людьми, яких у мене є „200“. Інший отаман був так само симпатичним типом козака, як отаман Іскра та тільки дещо буйніший, від нього більше степом заносило. Бачу його як живого. Та імені ані місцевости, де це було, не памятаю. Я бачив його не довше як 20 хвилин. За тих 20 хвилин він розповів мені, що він з фаху народній вчитель, що мав вчора „бій“ з Німцями, яких хотів обеззброїти, та що йому це тільки частинно повелось, бо Німці лишили вкінці вагони з мукою, цукром і т. п. — але зброї не здали. Мабуть тих самих Німців ми стрінули на одній з дальших стацій — чи не в Проскуріві — та через них мало самі не попали в перехресний вогонь.

Було це так: Заїжджаємо на стацію. Не памятаю — було це досвіта чи вечором. Досить, що сутеніло. По лівій руці від нашого поїзду була простора стація, а по правій стояв довгий поїзд. Чуємо з цього боку німецьку мову і якусь команду. Рівночасно бачимо якусь метушню на стації. Чути українсько-російський „воляпik“ з „неодмінною“ московською порнографічною лайкою. Лайка, як ми зорієнтувалися, була звернена на нашу адресу. Кілька хлопців з нашого поїзду зіскачили та побігли до стації спитатися, в чому діло. Миттю прибігли вони задихані та повідомили, що оце саме мав початися „бій“, а ми віхали між оба ворожі табори і перешкодили боеві. На стації засіли українські повстанці-дядьки під командою якогось отамана. З усіх

вікон виглядають кулемети та рушниці націлені в сторону німецького поїзду, що ми його їм саме заступили. Ось вони і грозять стріляти по нашому поїзді.

Так ми опинились між двома вогнями! „Приємна“ ситуація. Тим часом деякі наші хлопці, що говорили по-німецьки, розговорились з Німцями. Німців було до тисячки, всі озброєні, а їх кулемети звернені проти стації, отже також у нашу сторону. Німці мали також кілька гармат. Вони були рішені боронитися до загину проти „дізес лязвіге бандітен-багаж“ (цеї вошивої бандитської сволочі). Щиро признаюся, що моя симпатія була по стороні Німців, а не по стороні мого „трудового народу“, що кляв по-московськи та хотів оце змасакрувати тих, що врятували були Україну від большевизму в лютому-березні 1918 р.

У нас чомусь забувається, що в лютому 1918 р. большевики (Мураґйов і Пятаков), вигнали були Центральну Раду з Києва, що Центральна Рада шукала захисту в Німців, що Німці — на прохання Центральної Ради пішли походом на схід України, заключивши в Бересті Литовському договір з Україною. Забувається те все і лається „Німців-окупантів“.

Між тим, якби не ця „окупація“, кінець був би Центральній Раді, а так само і Україні, вже в лютому 1918 р. Німецька „окупація“ відсунула справдішню, большевицьку окупацію аж до січня 1919 р. Німецькій „окупації“ треба завдячити, що під її охороною Центральна Рада простояла аж до 29. квітня 1918 р., що опісля існувала Гетьманщина до грудня 1918 р. та що Директорія могла ще в грудні 1918 р. „вїхати торжественно“ до Києва. Бо як тільки не стало Німців в Україні, большевики залили Україну та захопили Київ (2 лютого 1919). Короткотямущі Українці все це забувають. Цього ніколи не забував автор цих споминів, що все те бачив на свої очі, та що знав всі явні і закулісові дороги, якими до цієї „окупації“ прийшло та скільки Україна могла завдячувати цій „окупації“. Ось чому я симпатизував тепер з Німцями, а не з „повстанцями“, що наставилися Німців змасакрувати, простелюючи шлях большевизмові та закріплованню Москви в Україні.

Та стояти тут на шляху між Німцями і повстанцями не належало ні до приемних ні до безпечних ситуацій. Ану ж зачнуть стріляти з обох сторін. Тоді буде пекло. Треба отже

було вирватись звідси і то чим скоріше. Я зліз із поїзду та пішов на стацію, ризкуючи всім.

— Хочу побалакати з вашим отаманом — сказав я до повстанця, що заступив мені дорогу при вході до стаційного будинку. — Я командант цього поїзду.

Він пропустив мене до середини, а інші провели мене до отамана. Я представився отаманові та сказав, що ми хочемо вступитися зі шляху, як тільки наша машина набере води. Просив його дати відповідні накази начальникові стації. Отаман випитав, хто ми, звідки їдемо і куди, та чогось надумувався. Я бачив, що з ним треба бути рішучим.

— Ваше діло з Німцями нас не торкається — сказав я. — Ми не хочемо встрявати в цю справу. Але якщо ви зачнете пальбу, коли ми стоїмо на шляху, то це буде ворожий крок супроти нас. Тоді будете мати діло і з Німцями, і з нами. Тож дайте нам спромогу зараз відїхати.

Отаман зрозумів, що не проковтне відразу двох куснів та згодився, щоб ми набрали до машини води і відїхали.

За якої пів години або й більше ми рушили. Перед тим я поговорив з командантом Німців, майором, та його офіцерами. Я сказав їм про мою розмову з отаманом та що ми за кільканадцять хвилин відїдемо. Майор заявив, що він дасть собі раду з повстанцями. Пізніше, коли я знову був на Україні, я чув, що там був бій, що по обох сторонах були вбиті і ранені, та що вкінці Німцям дозволено відїхати, коли вони згодилися лишити деяке майно.

XLI.

Штабовики радять. — Ми нарешті дома.

Ось з такими пригодами та перешкодами зближалися ми до галицької границі. Генерал Омелянович-Павленко та полковник Мишковський тим часом майже не звертали уваги на наші пригоди. Вони заклали у своїй частині вагону формальну штабову канцелярію. Перше випитували мене докладно, де й які наші сили, а де Поляки; студіювали військові мапи Галичини, що їх дістали, мабуть, у Хвастові й пояснили мені на них, як вони думають утворити наш фронт. Годинами дискутували над мапами та диктували опісля організаційні

схеми й пляни своїм адютантам, а ці писали це на машинці, яку теж десь мали зі собою. Вони навіть не виходили з вагону до залізничних ресторанів їсти. Їх адютанти варили їм чай, яйця тощо на машинці, яку теж мали зі собою. Практичні воєнні люди. Оба штабовики припали мені дуже до вподоби своєю простотою, щирістю, природною поведінкою, серйозним наставленням до задачі, що їх чекала, товаришкістю та льюальним відношенням до нашої галицької справи. Оба знали Галичину ще з часів війни. Генерал Омелянович-Павленко говорив майже виключно по-російськи, хоч був чисто українського козацького року з Полтавщини, а полковник Мишковський майже чистою українською мовою, хоч знову був шляхтичем-латинником із правобережної України. Оба були гетьманцями по переконанні та жалували, що Гетьманщина сильно zagrożена, але готові були служити вірно й українській республіці. Були дуже вдоволені, що будуть служити Галичині.

В кожному разі оба ці штабовики створили наш галицький штаб, вони збудували наш галицький фронт, вони довели Галицьку Армію до поважної сили та здобули для неї респект чужих, а навіть ворогів.

Остаточно ми добились до Збруча і по короткій зупинці у Волочиськах станули на галицькій землі, у Підволочиськах. Нарешті дома, в упорядкованій країні! З Підволочиськ я по телефонував до нашого уряду, що тим часом перенісся вже був до Тернополя. Я повідомив із чим і ким ми приїхали. Мені відповіли, що до Підволочиськ за дві-три години приїде кілька старшин із Військового Секретаріату привітати генерала Омеляновича-Павленка та полковника Мишковського і перебрати привезене нами військово майно. Справді небаром вони надіхали. Хто це був, не тямлю; здається мені, що був там також отаман д-р Степан Шухевич. Я був тяжко втомлений переправою із Хвастова до Підволочиськ. Памятаю, що в ресторані двірця дано приличний обід і що пили тоасти на славу України та багатоліття обом штабовикам. А пили їх „токаем“ першої марки, бо в Підволочиськах стояв вагон чи два наладований токайським вином, що його якийсь купець з Мадярщини продав на Велику Україну та вже не доїхав там через вибух повстання. Наша армія зареквірувала цей токай. Діста.

лося дещо з нього і нам „цивілям“, а саме приймали ми ним чужинецькі місії, що приїздили опісля до Станиславова поглянути, що це ми за держава. Поза тим головна пайка того вина пішла до шпиталів. Чи за той токай його властитель-купець дістав коли яке відшкодування — не знаю. Знаю тільки, що приїздив за ним до Станиславова та робив заходи. Може що й дістав, бо наша влада старалась не кривдити людей та не підривати опінії нашій державі.

В Підволочиськах ми забарилися так довго, поки не готовий був поїзд, що забрав нас усіх до Тернополя. До цього поїзду дочіплено кільканадцять вагонів з австро-угорськими поворотцями з російського полону. Вкінці були ми в Тернополі — тодішньому тимчасовому осідку нашої влади.

Бюра всіх Секретаріатів находилися в просторому та новому будинку гімназії. Наших штабовиків приміщено на кватирі, щоб відпочали. Ними заопікувались полк. Вітовський і отаман Бубела. Наступного дня я представив їх Кабінетові Секретарів. Вони вже раніше мали нагоду бути у Військовому Секретаріаті, де представили в загальних зарисах свій погляд на военну ситуацію і свої пляни. Кабінет рішив віддати їм команду армії на фронті і назначив генерала Омеляновича-Павленка головним командувачем, а полк. Мишковського шефом штабу. Їх заприсяжено, видано їм номінаційні декрети і вони зараз тієї днини відїхали до штабу фронту, що був тоді під управою полк. Стефанова. В короткому часі осідок штабу перенісся до Ходорова. Відтам було краще получитися на всі боки — в одну сторону до Бібрки-Сихова під Львів- в другу через Миколаїв до Стрия-Скольного, а через Стрий до Дрогобича-Самбора, в третю до Станиславова-Коломиї, а в четверту, через Рогатин і Бережани, на всю східню й північно-східню частину Галичини й на Україну.

Ось так Галицька Армія дістала дійсний штаб. Було це — оскільки памятаю — 9. грудня 1918 року.

Я склав Кабінетові Секретарів звіт з того, що я осягнув у Хвастові. Предложив оригінал умови про Злуку Галичини з Україною з дати Хвастів 1. грудня 1918 року. Вкінці склав докладний звіт із моїх помічень з Великої України. Я оповів усе, що бачив — зле й добре, надійне і безнадійне. Мій звіт тривав дві години.

Загальне враження з нього було таке, що на Велику

Україну важко рахувати, а навпаки: що вона може потягнути за собою Галичину в пропасть анархії. Мое звідомлення укріпило Державних Секретарів у думці, що треба числити тільки на свої сили, творити свою дисципліновану армію та упорядковувати Східню Галичину як окрему адміністративну одиницю.

Щодо умови про „злуку“, я звернув увагу нашого Кабінету, що Директорія тому тільки згодилась на клявзулю автономії, бо мусіла. Але її тенденція, яку я помітив, є мішатись у галицькі справи та порядкувати в нас по своєму. Я зреферував, що Директорія глядить на нас, як на „буржуазних реакціонерів“ та що вона буде пробувати викликати з нас соціальні ферменти та розтягти свої соціалістичні експерименти і на Галичину. Тоді між нами прийде до явного конфлікту. Але більше правдоподібне, що Директорія не вдержиться, бо крім кількох тисяч Січових Стрільців, Запоріжців і гетьманських Сердюків, у неї нема надійного, певного війська. Тоді треба числитися з тим, що большевики загорнуть Україну і появляться на Збручі. На цю можливість мусимо бути готові і тому порадно шукати задалегідь звязків із Аліянтами. А тоді Хвастівська умова про злуку може обернутись другим кінцем — а саме ми будемо тими, що вдержимося і ми будемо лучити Україну з Галичиною... В кожному разі, я так стилізував цю умову, щоб її можна було і відпекатись, у випадку, якби Директорія й Україна збільшевичились.

Мое звідомлення прийнято з однодушним одобренням. Мені висловили подяку за успішну місію.

XLII.

Друга моя місія в Україну. — Тріумф Директорії.

Не знаю, чи після повороту з Хвастова урядовав я в Тернополі, в Секретаріаті внутрішніх діл, цілий тиждень, коли мене знову вислали у Східню Україну з місією до Директорії. Ціль тієї місії була подвійна: навідати Директорію формально як офіційну владу в Києві і добути від неї поміч для нашої армії в амуніції, одежі, припасах поживи та грошах. Ми мали вістки, що Київ уже здався та що 18. грудня 1918

Директорія віздить торжественно до Києва. Випало, а також політичний розум казав, її там негайно відвідати. А до того вимоги нашого фронту під Львовом вимагали цього. Мені виставлено повновласті, і я знову пустився до Києва. Зі мною знову поїхав д-р Дмитро Левицький, тим разом у приватному характері. Він їхав до Винниченка старатися про посаду посла закордоном. Ми виїхали поїздом до Підволочиськ — здається таки 18. грудня 1918 р.

Коли ми приїхали до Підволочиськ, зголосились ми — очевидно — до нашого граничного команданта, яким був згаданий уже отаман д-р Степан Шухевич, щоб він дав нам перепустку через кордон, цебто прибив належну печатку. Всіх, що бажали переїхати кордон, було до десяти осіб. Коли ми явилися в канцелярії отамана, я привітався з д-ром Шухевичем, як зі старим знайомим. Але що він був у службі та в бюрі, в приваності чужих, я не вважав тактовним витягати руку до нього чи „тикати“ йому, як це ми робили від студентських часів ще з Академічної Громади. Я титулував його отже „паном отаманом“ для піддержання його урядової поваги. До нього належало подати мені руку, а то й, як державного Секретаря, попросити за перегороду, сідати — тим більше, що там, за перегородою, я побачив молоденького хорунжого Дмитра Палієва, особистого ад'ютанта Секретаря військових справ, полк. Вітовського. Він стояв обернений лицем до вікна, а до кімнати (і до нас) плечима. Але отаман Шухевич цієї природної чемности мені не виявив. Я одначе не дивувався тому, бо знав його як ригориста в урядових справах. Урядує, — подумав я, і подав йому свій дипломатичний паспорт до прибиття печатки.

Можна собі уявити мое здивування — та здивування всіх приваних, — коли отаман Шухевич звернув мені мій паспорт зі словами:

— Я Вам перепустки дати не можу . . .

Я скипів у внутрі, але назверх не показав цього ні виразом лица, ні голосом, а тільки спокійно сказав:

— Ви, пане отамане, не можете відмовити мені перепустки, бо я їду як дипломат нашої держави до Києва і маю там бути якнайскорше.

— Маю такий наказ! — була відповідь отамана.

— Чи можу спитати, від кого?

— Від самого Секретаря військових справ, — відповів отаман Шухевич.

— Маєте це на письмі? — знову спитав я. — Звертаю Вашу увагу, що я їду в державній справі, отже й військовий Секретар знає про мою поїздку.

Ця моя увага та мій холодний тон і спокій застановили отамана. Він глипнув якось коротко в сторону оберненого до нас плечима хорунжого Палієва та сказав:

— На письмі не маю, але усне доручення було.

— В такому разі це якесь непорозуміння, або Вас обманули, пане отамане. Державний Секретар Вітовський знає, що то не в його компетенції відкликати мене і тому такого наказу видати не міг. Прошу потелефонувати до нього, — сказав я. А бачучи, що отаман щось надумується, я додав: — Або получите мене з прем'єром д-ром Голубовичем.

Це рішило. Отаман Шухевич обернувся та пішов до другої кімнати до телефону. Через двері однак чути було його голос. Він почувився з полковником Вітовським у Тернополі. Я (як і всі приявні) чув фрази отамана: „але д-р Цегельський має дипломатичний паспорт...“ „але він в урядовому ділі...“ „але він їде як посол“ і т. д. Видно — полковник Вітовський впирався, щоб мене задержати. Вкінці почув я фразу отамана: „він жадає, щоб його получить з прем'єром...“, а потім: „а як вернеться назад, то ще гірше; це викличе кризу...“

Це, мабуть, допомогло, бо отаман вийшов червоний як буряк та сказав до мене коротко: „Дістанете перепустку, прошу паспорт“. Я подав, а він прибав печатку і підписав. „Дякую“ — сказав я так само коротко і обернувшись, вийшов надвір.

Зі мною вийшов д-р Дмитро Левицький, що весь час був свідком цього інциденту. Коли я поверховно був спокійний, він аж трясся з обурення: „Що вони собі думають?.. Я подивляю твій спокій і холодну кров. Я не видержав би та зробив би бучу. Подумати тільки: державного секретаря в службовій поїздки задержувати для особистої примхи“ — гарячився д-р Дмитро Левицький.

— В тому криється щось серйозніше, — відповів я. — Інакше Шухевич не важився б мене задержувати. Він же ж

адвокат, юрист і знає, що це значить. Це не випадок. Дізнаємось, як повернемося. А тепер їдьмо.

Незабаром поїзд рушив, а наступного дня рано ми були в Києві. На Бібіковському бульварі та на Фундукліївській вулиці стояли ще височезні стовпи, а на них прибиті українські гризуби (на щитах), оббиті вінками та удекоровані українськими прапорами. Це були сліди тріумфального вїзду Директорії та вмаршу Січових Стрільців до Києва. Як мені опісля сказали, аранжером цього тріумфального вїзду та маршалком його був Микола Садовський, корифей українського театру. Не знаю чому, але мене це все вразило якоюсь театральністю, як взагалі в цілому українському зриві над Дніпром в роках 1917—1919 було чимало романтичної театральности.

Безперечно, ця театральна романтика була наївним виявом пробудженої національної свідомости. Нам, Галичанам, що переживали таку фазу розвитку свідомости ще в 19-му столітті, а в останнє бачили її до війни в „Січах“, — особливо в „Січах“ типу д-ра Трильовського, — оця театральщина здавалася смішною, діввацькою та несеріозною. Інакше було з Наддніпрянцями. Вони з оцими „сеledцями“ парадували із серйозними видами по вулицях та ресторанах Києва чи Полтави, але так само і вміли — як довелося — вмирати з ними у бою з червоними чи білими Москалями. Ця історична романтика мала свою вартість, тільки не було кому використати її для державної будови. Гетьман — за традиціями Хмеля та Мазепи — хотів справити її в русло будівництва гетьмансько-хліборобсько-кармазинної України. Директорія перебила цей процес, позбавила оцю романтику історично-державницького кристалізаційного осередка, — а саме Гетьмана, та цим виродила цей романтичний рух в степову „отаманщину“. Сталося точнісько те, що в 18-тому столітті, коли впала Гетьманщина і зродилася гайдамаччина; це була zdeгенерована, занархізована, розбита козаччина, без голови, без проводу, без державного стрижня...

XLIII.

До Версалю. — Ліквідаційна Комісія у Відні. — Кадовбова влада в Тернополі

Моя місія на Велику Україну, а властиво мій звіт із неї, спонукав нашу владу прискіпити ще одну політичну акцію, а саме — висилку нашого представника до Версалю, де зібралася мирова конференція порядкувати справи світу, а зокрема рішати про долю країн, що належали до бувшої Австро-Угорщини.

В нашому Кабінеті було кілька досвідчених юристів та парламентаристів. Ми знали, що згідно з міжнароднім правом Галичина припадає як воєнна добич Аліянтам та що вони будуть вирішувати, що з нею зробити. Значить — у Версалі треба нам мати свого заступника, який на основі Вилсонової заяви про самоозначення народів жадав би від держав Антанти визнання Галичини (з Буковиною і Закарпаттям) за окрему державу. Ми знали також, що Вилсонова заява про реставрацію Польщі виразно обмежувала Польщу до етнографічної польської території, а тим самим лишала українську Галичину поза Польщею. Та з другого боку числилися ми з тим, що граф Ізвольський, царський російських посол у Парижі, бере ще участь у Версальській конференції та має там впливовий голос. Антанта і Америка не признавали большевиків ні Берестейського миру та стояли на становищі неподільности Росії, як свого союзника. А тим самим визнання ними Директоріяньської України було неправдоподібне.

З тим усім ми числилися. Обговоривши справу всесторонньо, ми вирішили, що історично злука з Великою Україною має свою велику вартість, але в практичній політиці вона покищо не має вартости. Навпаки: вона може ускладнити наше галицьке питання та може пошкодити в його вирішенні. Тому ми постановили вести свою самостійну галицьку, закордонну політику та боронити інтересів Західньої України, як окремої держави. Якщо б удалося одержати визнання Придніпрянщини, було б ще краще. З цією думкою Кабінет рішив вислати до Парижу-Версалю свого представника секретаря закордонних справ — д-ра Василя Панейка. Видвигали зразу думку, щоб вислати Миколу Василька, провідника Буковинців, що саме тоді перебував у Відні. Але за-

раз же завважено, що посол Василько був немило баченою особою в Антанті із-за його яскравого австрофільства. Тоді з черги звернулися до мене. Я відхилив цю пропозицію, бо я не володів достаточною французькою мовою. Д-р Панейко був самотнім серед нас, що говорив плавно по-французьки. Так і стало на тому, що д-р Панейко поїде до Версалю. По його відїзді, десь при кінці грудня 1918 р., портфель закордонних справ перебрав я.

Подорозі, їдучи через Відень до Парижу, д-р Панейко мав бачитися з президентом д-ром Євгеном Петрушевичем, що все ще перебував у Відні. З Відня президент Петрушевич прислав нам докори, що ми „неконституційно“, бо без нього, як президента, встановили владу, видаємо всякі зарядження і закони, робимо договори, іменуємо штаби і т. д. Ці докори нам видавалися цілком неактуальними, бо не наша була вина, що президента не було в краю. Ми ж мусіли провадити державу. Державна машина не могла стати тому, що „конституція“ вимагала згоди чи підпису президента до цього чи того акту. Щоб положити тому кінець, ми переказали через д-ра Панейка, що привність президента в краю є абсолютною кінечною.

Крім того були тоді у Відні також інші послы, а саме: Микола Василько, Лев Левицький, д-р Кирило Трильовський, д-р Євген Левицький, д-р Станіслав Дністрянський, Ілля Семака, Володимир Сінгалевич та д-р Олександр Колесса. Д-р Панейко мав доручення вїзвати їх їхати якнайскоріше до краю, бо у Відні не всі вони були потрібні, а зате в краю не було вистачальної кількості досвідчених людей вести державу. Правду кажучи, ми в краю нераз негодували, що оці „віденці“ лишили нас кількох нести на наших плечах увесь тягар державної будови і війни, а самі сиділи майже без діла у Відні.

Щоправда — деякі з них працювали в т. зв. „Ліквідаційній Комісії“, зложений з представників різних народів бувшої Австрії, що мала розділити майно і довги бувшої Австрії між т. зв. сукцесійні (спадкоємні) держави. В цій комісії були послы Лев Левицький, Ілля Семака, Володимир Сінгалевич і Ернест Брайтер, львівський посол, незалежний соціаліст, Німець з роду, що прилучився до нас. Однак державна праця в краю була важніша, як та комісія. Посол Василько

був тоді нашим послом (дипломатичним представником) у Відні, а по якомусь часі це становище перебрав Володимир Сінгалевич. Д-р Євген Левицький став нашим дипломатичним представником у Празі. Але інші послы і чимало наших інтелігентів, що сиділи у Відні ще з того часу, як Москалі окупували були Галичину 1914 р., могли і повинні були вертатись. Багато з них, так і не видівши на очі української держави, померли на чужині. А деякі з тих інтелігентів сиділи ще довгі роки у Відні при каварняних „штам-тішах“ та навчали „на дистанц“ державного патріотизму і сто-відсоткового націоналізму.

Бо дійсно, у нас, у Тернополі, ситуація була неприродна. Ми не мали президента, ні комплету Української Національної Ради, ні навіть цілого кабінету. Президент і перший віцепрезидент Василько, були у Відні. Голова краєвої Делегатури Української Національної Ради, Кивелюк, залишився в окупованому Львові. Лишався один віцепрезидент, д-р Лев Бачинський (радикал), що перебував знову у „Стандистанс“ державного патріотизму і сто-відсоткового національної Ради. І кабінет був здекомлетований, бо кількох державних секретарів залишилися у Львові. Як я вже це раз раніше замітив, вся державна керма впала на нас кількох, а саме д-ра Костя Левицького, як премера, д-ра Сидора Голубовича, д-ра Василя Панейка, Дмитра Вітовського і мене (д-ра Лонгіна Цегельського), як секретарів, д-ра Романа Перфещького, Осипа Бурачинського і отамана Петра Бубелу, як заступників секретарів та д-ра Мирослава Здерковського, як директора канцелярії Кабінету. Разом тільки вісім голов. Були, очевидно, крім нас ще й канцелярійні сили, але це були звичайні урядовці. Керманічів, що рішали чи могли рішати і вести свої ресорти, було тільки вісім.

У грудні 1918 р., з тих вісьмох відійшли д-р Василь Панейко, що поїхав заграницю і д-р Кость Левицький, премер. Уступлення дра Костя Левицького з премерства і взагалі відхід його в приватне життя було, на мою думку, одним із моментів, що завважив опісля у великій мірі на дальшій політиці нашої держави.

Д-ра Костя Левицького, мужа величезної працездатности і витривалости, я ніколи не вважав рішучим та далекозорим політиком. Я не годився з його безмежним опорту-

нізмом і часто політичною непослідовністю, а так само з його інтригами внутрі національно-демократичної партії, до якої ми обидва належали. Але він мав чимало добрих прикмет, які вирівнювали його недостачі. Він не був ні трохи доктринером-максималістом, мав практичний змисл реальності та завжди відкрите вухо для порад і думки інших людей. Можна навіть сказати, що тією останньою прикметою він держався при проводі. Порадився було Йосифа Фолиса (ю-сла), д-ра Володимира Бачинського або знову д-ра Є. Олесницького, мене чи Василька, вислухав усіх і вся, всяку критику, а часто й напасти — й тоді рішався. Розмахом не грішив. Але зате мав практичний „хлопський розум сільського зйнта“ на краєву скалю. І тому рідко робив необдуманий крок. Та все руководився в політиці адвокатською засадою: брати, що можна, що дають, а потім жадати решти; не вператися на тому, щоб „усе відразу“ виграти. Оцю свою життєву засаду д-р Кость Левицький знаменито (і дуже характерично) сформулував у своїй збірці монографій про українських галицьких політиків під заголовком: „Українські політики“ (Львів, 1936), де сказано: „В політиці треба брати що можна і поки час, щоб не було запізно“.

Того типу політик не дуже придатний, коли йшло про боротьбу по засаді „або пан — або пропав“. Але в таких хвиликах, коли приходило до переговорів і до торгів, такі люди потрібні. З уступленням д-ра Костя Левицького з влади, лишився в ній тільки один чоловік, що мав зрозуміння та відвагу дораджувати, якщо треба, злагоду чи компроміс. Це був я. Другим таким був Панейко, але він поїхав до Парижу. Того самого покрою були Вітовський і Перфецький, але вони не мали рішального голосу. І д-р Сидір Голубович, що перебрав премерство по д-рові Костеві Левицькому, схилився б був туди, якби взагалі мав енергію та своє власне „я“. Та він, совісний, трудящий, ідейний працівник — того „я“ не мав. Коли отже з кінцем грудня 1918 р. надїхав з Відня д-р Євген Петрушевич, типовий максималіст і різкий контраст до д-ра Костя Левицького, д-р Голубович уповні пішов по лінії його максималістичної, нереальної політики.

Я їздив у безнастанних місіях — чи у Велику Україну чи на Чехословаччину. Через те, природно, мій вплив в осередку влади змалів. Коли я не був приявним, я не міг впли-

вати на рішення, а раз прийняте рішення годі було змінювати. Панейко був у Парижі, а з решти членів Кабінету ні один не визначався гостро окресленою індивідуальністю, ні довшим та ширшим політичним досвідом. Це були совісні, трудящі робітники і пильні шефи своїх ресортів, але на цьому справа й кінчилася. Отже й домінував над ними д-р Євген Петрушевич з його непримиренним максималізмом та його крайньою безкомпромісовістю. Оце й заважило чимало в пізніших переговорах із Аліянтами та мало рішальний вплив на дальшу долю Галичини.¹⁾

XLIV.

Клопоти молоді держави

Як угорі розказано, я вернувся був із Хвастова до Тернополя зі штабом і припасами, 8. чи 9. грудня 1918 р. Мене чекала гора праці в моему власному ресорті внутрішніх справ та взагалі в Кабінеті. Правда, д-р Р. Перфецький заступав мене незвичайно совісно та лояльно. Але коли я вернувся до свого секретаріату, не міг обігнатися від тисячей усяких справ.

Ось так однією з перших справ була справа замордування парубками дідича Жида в одному з сіл Збаражчини. В інтересі вдержання ладу й авторитету закону та влади я мусів загрозити нашому власному комісарові у Збаражі арештуванням, коли він не зробить ладу з цією справою. Дальше треба було змінити деяких повітових комісарів. Взагалі треба було скінчити налагоджування адміністраційного апарату. Видано розпорядки про організацію і службовий регулямін для самого Секретаріату і для повітових комісарів. Зорганізовано їх на взір австрійських „старостів“ з тією різницею, що повітові комісаріати полагоджували й такі справи, які належали передтим до повітових відділів. Значиться, введено таку саму систему, яка була в австрійських

---

¹ Є в нас дослідники цього періоду будівництва української держави в Зах. Україні, які мають дещо інший погляд на політично-тактичний курс президента Є. Петрушевича і прем'єра Сидора Голубовича. Зацікавлених тією справою відсилаємо до праці Сидора Ярославина під заг. „Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях 1918--1923 рр. — Ред.

„краях“, в яких не було повітової автономії (як Буковина, Шлезьк, Тироль, Зальцбург і т. д.). „Українські Національні Ради“ по повітах, що були властивими організаторами перевороту і перших комісаріятів, одержали тепер ролю до-радчого чинника для комісаріятів, та були висловом opinіі.

Зорганізовано також жандармерію. Службу безпеки по повітах несла зразу міліція, покликана до життя повітовими Українськими Національними Радами, і ті бувші австрійські жандарми Українці, що були на місцях. Але це не вистачало, і в переважній частині це не була фахова жандармерія. Тому в Тернополі створено вишкіл для жандармерії, якого командантом назначено австрійського капітана (сотника) жандармерії, Михайла Федитника (опісля майора-отамана). В середині грудня 1918 р. з цього вишколу вийшло 1,200 перших українських жандармів, яких я заприсягав. Про це була вже мова раніше.

Без правильної поштової, телеграфічної і телефонічної служби тяжко було адмініструвати краєм. Ось, наприклад, у перших днях нашої держави, ми ніяк не могли получитися з Гусятином — ні телефоном, ні телеграфом. Показалося, що „свати“ в Гусятинщині вважали, що як нема цісаря, то й не треба телефонів та телеграфів та що стовпи і дроти здадуться їм у господарстві. І вони й повирубували чи покыкопували майже всі телеграфічні стовпи поміж Копичинцями й Гусятином та забрали (стовпи й дроти) собі. Треба було вишукувати назад ці стовпи, або, як селянин уже порубав чи поколов стовп, треба було ставити тимчасові стовпи. А по селах оголошено, що навмисне ушкодження чи варушення залізничних шин, порогів, мостів, віх, телеграфічних стовпів, дротів і т. п., буде каране смертю, на підставі наглих воєнних судів.

Це одначе не був увесь наш клопіт з комунікацією. Не було сил для обсади всіх поштових урядів, телеграфів і телефонів. Щоправда, деякі Поляки і майже всі Жиди залишилися в поштово-телеграфічно-телефонній службі, але було теж багато, які не хотіли служити українській державі. Це й добре — думали ми з одного боку, бо особливо телефони в часі війни чи революції, мусять бути в певних руках. Та з другої сторони — забракло телеграфістів і телефоністок. Тому державний секретар пошт, телеграфів і телефонів, Олександр

Пісецький (бувший урядовець Дирекції Пошт у Львові і відомий організатор городецької дільниці у Львові) зорганізував був курси поштової, телеграфічної і телефонічної служби, на які прийнято сотки дівчат переважно українських міщанських дочок та багато Жидівок. Перший курс відбувся в Тернополі, а потому в інших головніших містах. До Нового Року 1919, пошти, телеграфи і телефони були обсажені. Секретар пошти, Пісецький, обїздив Галичину та всюди наладнував поштово-телеграфічно-телефонічну комунікацію особисто.

Ще більші клопоти мали ми зі залізничниками. Значна частина персоналу (Поляки), покинули службу. На їх місця треба було поставити нових. Спочатку служба недомагала. Але небаром — завдяки Державному Секретареві Залізниць, Іванові Миронові (відомому українському діячеві зі Станиславова і бувшому радникові Дирекції Залізниць у Станиславові) — недостачу персоналу поладнано. І. Мирон лишився і надалі в Станиславові і звітдам керував наладнанням залізничного руху. Та головною його проблемою була цілковита недостача палива. Розпад Австрії перервав доставку камінного вугілля зі Шлеська, а через революцію та анархію в Україні (спричинену повстанням „Директорії“) ми не могли дістати вугілля з Донеччини. Існуючі в нас припаси вугілля скоро вичерпувалися.

Треба було топити дровами і то сирими, бо австрійська армія зужила сухі дрова. А це знову страшенно спиняло рух. Тому Секретаріят Залізниць зарядив у залізничних варстатах Станиславова перерібку льокомотив для опалювання їх нафтою. Опалювання льокомотив нафтою було тоді в Європі непрактиковане. Перша зробила це з konieczности наша держава. Незабаром уліпшено цю систему так, що наші нафтові льокомотиви дорівнювали вуглевим. А нафти мали ми подостатком.

Саме на нафту націлилася наша влада, шукаючи за джерелами доходу на утримання армії і державного апарату. Велика Україна потребувала величезного припасу нафти та бензини. Наші граничні власті у Підволочиськах повідомляли нас, що через кордон переходять десятки вагонів нафти і бензини за Збруч. Дрогобицький нафтовий комісаріят, цебто Семен Вітик, продавав нафту купцям з України без

обмежень. Не мав, видно, тих „сумнівів“, що їх мав у випадку, коли Стрийська Українська Національна Рада з о. Никанківським на чолі, звернулася до Вітика видати їм нафту, на яку вони мали дозвіл від влади, і хоч ця нафта мала бути ежита на утримання державного апарату й армії, на терені т. зв. Стрийської Експозитури.

Тут треба пояснити, що коли наша влада ще була у Львові, їй тяжко було скомунікуватися зі Стриєм та повітми коло Стрия і на захід від Стрия (Сколем, Дрогобичем, Самбором, Старим Самбором, Туркою, Ліськом), а то через те, що Поляки у Львові держали головний двірець, де сходилися шляхи зі Стрия, Самбора, Перемишля і т. д. До Стрия треба було їхати зі Львова возом чи автомобілем на Личаків-Винники, а там окружною дорогою до Боринич і опісля залізницею на Ходорів-Миколаїв. Тому наша влада створила в Стрию т. зв. „експозитуру“ — даючи їй право заступати в тому районі державний Секретаріят. Там теж, у Стрию, утворено окрему військову команду на цей район, а на чолі поставлено полковника Гриця Коссака, коли він лишив команду Львова.

Щоб наповнити порожню державну касу, наша влада рішила, що на вивіз нафти треба дозволу Кабінету, підписаного двома Секретарями, і що за кожен вивезену літру нафти платиться, здається, по 4 сотики мита. Це мито мало бути плачене в Підволочиськах до каси граничного митаря. З приводу цього цілком зрозумілого зарядження мали ми цілу низку неприємностей. Згадую про це тут тому, щоб пікреслити, як різні люди утруднювали будову молодій держави, розносячи сплетні, баламутячи опінію, підбурюючи нарід, та обдираючи з чести тих, що зі samozапертям будують для народу його власну хату.

Взагалі дорога будівників держави не є застелена рожами. Читаючи святочні статті в американсько-українській пресі або слухаючи святочних промов з нагоди свят державности чи злуки України можна мати враження, що будова української держави в роках 1917—1919 була одним великим національним ликуванням у супроводі проклямацій, торжеств і т. д. Угромаднення такої думки шкідливе, бо молоде покоління може думати, що вистане крикнути „Слава Україні!“ і вона вже повстане.

В дійсності не було далеке від ідилії. По тих всіляких досвідах, що я їх пережив, я не мав би охоти будувати вдруге „демократичної“ держави, бо наша „демократія“, на жаль, дуже часто й легко, перемінюється в „хамократію“. До демократії треба перше всього виховання народу в твердій монархічній школі. Щойно тоді демократія функціонує і то лиш до якогось часу, поки маловартісні елементи не візьмуть верху. Це вже великий Аристотель у старині завважав, що державні форми, чергуються від аристократії через демократію до олігархії, тиранії або охлократії. Демократія є найскладнішою формою державного ладу і тому найслабшою. А в нерозвиненій суспільності вона просто самогубна.

Ледве ми наклали вивозове мито на нафту, як відразу почалася демагогічна кампанія проти влади, що сягала з одного боку до Дрогобича, а з другого аж до Києва. Пущено в обіг нікчемну клевету, що „секретарі беруть собі від нафти хабарі“, що „галицька влада обдирає бідний робочий нарід“, або „обдирає братню Україну“, „ставить кордони між обома Українами“ і т. п. І найдивніше, що найшлося чимало людей, які повірили в клевету про „хабарі“ та що ловилися на оцю демагогічну вудку. Не треба додавати, як це підкопувало авторитет влади. А скільки заколоту і клопоту це спричинило!

Вертаючись до мого ресорту (внутрішніх справ), мушу додати, що вимоги, які неспокійний час ставив до нашої молоді адміністрації, були тяжкі. Ось приклад з одного тільки тербовельського повіту.

Нашим повітовим комісарем був там д-р Дмитро Юркевич, тамошній адвокат. Він запросив мене явитись у нього на повітовому зібранні війтів (начальників громад). На це зібрання явилися війти та по два три радні з кожної громади, разом до 300 людей. Комісар представив мене і я сказав до них коротку промову. З черги комісар запряг усіх війтів на вірність українській державі і також сказав до них річеве слово про їх обовязки. Зачалося опісля вяснювання різних нових розпорядків. Це була справдішня школа адміністрації — тільки ведена коротко, в формі наказів, наче при війську.

З черги перейшов комісар д-р Юркевич до справи завідування бувшими двірськими (панськими) лісами. Треба

знати, що між численними розпорядками, що їх ми (цебто Кабінет) видавали, а які мали силу тимчасових законів, були розпорядки про господарення б. панськими лісами, землями та фільварками. Ще за нашого осідку у Львові вийшов закон Української Національної Ради, що всі двірські землі і ліси переходять у завідування української держави та що буде ухвалений закон про аграрну реформу. Такий закон ухвалила опісля Українська Національна Рада в Станиславові, в березні, 1919. На його основі всі маєтки вище 40 моргів обшару переходили на державу, а ця мала їх розparcelювати між безземельних і малоземельних селян, на їхню приватну власність. Але тим часом треба було якось адмініструвати ці землі та ліси. Оце саме регулювали наші розпорядки. Ось такий розпорядок наш комісар вивіслював тепер представникам громад.

У ході того я зорієнтувався, що розпорядок цей уже переведено та що в повіті існують уже „лісові комісії“, зложені з представників дотичних громад, церков і бувших дворів, що завідують цими лісами, видають будівельний матеріал, дрова, ріща, хмиз, хворост кому треба, пильнують лісів і т. д. Декуди одначе цих комісій не введено. А саме вийти з двох чи трьох громад, жалілися, що сусідня до них громада, що в ній лежав двірський (панський) ліс, з якого досі всі ті громади брали дрова, не допускає тепер їхніх громад користуватися цим лісом. Громада, що в ній саме був ліс, сама обняла його посідання та адміністрацію. А коли сусідні громади пробували користати з цього ліса, озброєна міліція цієї громади грозила їм стріляниною і навіть стріляла — на щастя, без випадку.

— Чому ваша громада — спитав комісар делегатів обвинуваченої громади — не допускає ці сусідні громади до того лісу? Ви ж знаєте, що новий закон про управу народніх лісів каже, що всі громади, які досі користали з даного лісу, мають разом ним управляти та мають право з нього дрова брати?..

— Це наш ліс, пане старосто, — відповів запитаний війт. — Той ліс лежить у нашій катастральній громаді. („Катастром“ називали в Австрії опис та виказ всіх земель даної громади. Вели його і переховували суди.)

— Не в тому річ, у який катастер цей ліс вписано, а в цьому, хто його досі вживав — відповів комісар.

— Та досі вживав двір (цебто пан) — відповів хитрий вїйт.

— Так — в один голос заявили вїйти з покриджених громад — але ми в того пана брали дрова, відколи людської пам'яті...

— А тепер той ліс не панський, а громадський, наш — відповів вїйт обвинуваченої громади.

— Ні, не громадський, — змішався комісар, — не ваш, а народній. І ви мусите ці громади допустити до співуправи.

Счинилася сварня між представниками заінтересованих громад. Очі в них блискали гнівом, голоси підносилися; вони мало не скакали до бійки.

— Спокій! — гримнув комісар та додав: — Цей ліс мають вживати та адмініструвати спільно всі громади, що досі його вживали. Отже — звертаючись до обжалованих — ви маєте допустити їх (показуючи на вїйтів покриджених громад), до співуправи і вони мають право брати дрова з цього лісу. А як вони щераз пожаліються, то пришлю до вас жандармерію зробити лад.

Ті, що спорили затихли, але я бачив, що представники громади, яка захопила ліс, понуро щось між собою відказували. Це, думав я, селяни проти селян, брат проти брата! Оце вам солідарність інтересів робочого народу... Дядько не має ніякого сантименту для свого брата-дядька! Не журиться, що його сусіди селяни не мають чим хати ogrіти в гостру зиму. Менше серця мають для своїх, як оцей пан-дідич, що його всі наші повісті чи агітаційні брошури малювали як безсердечного гнобителя чи визискувача. Ми, вихована на сантиментальній літературі, інтелігенція, ідеалізували дядька, а цей дядько показується немилосердним самолюбом, коли йде про кусок поля чи лісу... Чи не пересадили ми в славославленні цього дядька?.. Чи справді він така невинна тільки жертва, як його малювали наші поети, письменники та агітатори?

Ось там, на цій нараді в теребовельському „старостві“, зачалася у мене ревізія моїх поглядів про людську натуру та про оспіваного плаксивими поетами селянина. Там зачав в мене зароджуватись сумнів, чи вся наша політика аграр-

ного радикалізму (тут розумію „радикалізм“ не в значенні партійному, а в загально-суспільному), не була схиблена. Як я опісля чув, громада, що загарбала ліс тільки для себе, таки не допустила покривджених громад до вживання лісу. А коли там прийшли два жандарми зробити порядок, селяни з загребушого села стріляли до них і ранили одного. Комісар мусів післати там експедицію 30 жандармів, що заарештували кільканадцять бунтарів, та мусів поставити в цьому селі постійну стійку жандармів для тримання ладу з лісом. Та і це не помагало. Гурти селян із ворогуючих сіл нападали в лісі одні на одних та побивали себе мало не до смерті. Вкінці комісар відібрав адміністрацію цього лісу від селян та встановив свого „лісового комісара“, якому для стереження ладу приділив 8 жандармів. А лісовий комісар зарядив, що ворогуючі села мають брати дрова з лісу в різних днях, цебто визначив окремі дні для кожного села (щоб не билися).

Цей випадок в Теробовельщині не був відокремленим. Були такі та подібні випадки по цілому краю. З багатьох сторін доносили мені, як секретареві внутрішніх справ, що селяни, користаючи з того, що панські ліси віддано в управу „лісових комісій“, зложених з представників сільських громад, вирубують ліси без пощади і без застанови. Декуди цілі села виїздили „толокою“ в ліс і рубали, що могли і що по-тало. В деяких селах по хлопських обійстях стояли стоси дров та лежали гори пнів на будівельний матеріал, хоч їм того матеріалу і тих дров не треба було. Деякі передбачливі селяни запаслися деревом на кільканадцять років, а інші вивозили дрова до міст на продаж, робили „бизнес“ на „народньому лісі“. Ліси проріджувались та заходила небезпека, що наступне покоління не буде мати жадного ліса. Я вислав тоді до всіх повітових комісарятів обіжник, наказуючи спинити цю руїну, а як треба, карати гостро й безпощадно, так як безпощадними були ці нищівники лісів.

Назагал одначе беручи, наше галицьке селянство поводитися прилично та ставилось до завдань державного будівництва дуже добре, конструктивно та зі зрозумінням того, що довкола нього діялося. Але було декуди й інакше. Бували — як я вже мав нагоду завважати — й деструктивні прояви та випадки вандальства. Про знищення селянами те-

леграфічної лінії між Копичинцями і Гусятином в першому тижні нашої держави згадано вже вгорі. Згадаю тут ще другий випадок нищівного інстинкту.

Їдучи урядово зчаста гостинцем між Бурштином і Рогатином, я минав за кожним разом прекрасну, просто величаву, довгу алею срібних тополь та лип, що бігла від гостинця до панського двора. Було там може 200, може й 300, величних дерев. А відомо, що срібна тополя це рідке і вартісне дерево; так само липа. Виплекати таку алею взяло може й 100 або й більше років. Одного разу, доїжджаючи до алеї, я здалека завважив, що всі пні у висоті яких 4 або 5 стіп понад землею білили. Я думав, що їх побілили вапном проти хробів, хоч у зимі це було дивно. Та коли я приїхав ближче, мною аж затрясло з обурення. Всі оці пні були обдерті з кори до самого білого дерева. Ця варварська робота зроблена була, очевидно, пляново й систематично та більшим гуртом людей. Так покалічені дерева мусіли згинуті і всохнути. Я наказав шоферові, Німцеві, що також кляв з обуренням „галюнкен“ (драбів), що знищили стільки прекрасних дерев, звернути в алею до двора. На подвір'ї застав я якогось гуменного та спитав, хто це так опорядив ці дерева.

— А хто ж, як не добрі сусіди, — була відповідь.

— Які сусіди? — питаю, вдаючи, що не розумію.

— А люди зі села, що онтам, — показав палицею. — Не одну ніч вони на це „діло“ витратили.

— А чого ж ви не дали знати до повітового комісара в Рогатині? — знову спитав я.

— Та пана-дідича нема, економа нема, а я сам, що го-ден? Ще мене котрий сокирою потягне. То, пане, розбишаки, а не люди. Я ходив до війта, говорив йому, що то гріх таку деревину нищити, а він каже: „а що я зроблю, або я знаю, хто то зробив?“ — А він добре знає, тільки не хоче знати — бідькався старий гуменний.

Попрощав я старого та поїхав у свою дорогу. Я думав: Які варвари! Що за злоба. Що за тісне, сліпе самолюбство! Очевидно, селяни, що зробили це, рахували, що дерева посохнуть, а тоді вони заберуть їх „задурно“.

Я вступив до „староства“ у Рогатині і переказав мое спостереження комісареві. Що він із тим зробив, не знаю.

Одначе мої досвіди зі селянською масою під час будови

нашої держави не зневірили мене до неї. Навпаки! Це знаменитий і самотній елемент для будови здорової держави, але його треба держати в руках. На мужика не треба глядіти через сантиментальні окуляри наших плаксивих письменників. Це була в нас мода розпадатися над селянином. На нього треба глядіти тверезо, по-людськи, але не ідеалізуючи його. Селянин, як соціальна кляса, заслуговує на спочуття тільки тоді, коли його дійсно гноблять пани. Як селянин сам дірветься сили, то змилуйся Боже над тими, хто слабший від нього. „Не дай, Боже, з Івана пана“ — каже такі селянська пословиця. Інша річ, наше селянство, як обичаєво-культурна верства. Здоровішої та симпатичнішої від неї, мабуть, тяжко знайти в світі. Як і нема кращого матеріалу на податника і рекрута, на чому стоять усі держави. Коли він має землю і охорону закону (безпеку), то дасть податок та рекрута і все стане за державним авторитетом.

XLV.

„Янівська республіка“

Було то за мого другого побуту в Тереховлі, що я мав нагоду обсервувати ще інші труднощі нашої молоді, щойно народженої адміністрації. Комісар д-р Юркевич оповів мені, що містечко Янів (коло Тереховлі, а не в Яворівщині!) відоме із свого москвофільства, відмовилося доставити рекрута до української армії, бо вони „не признають України“ та в них є „своя республіка“. Коли комісар післав там жандармів, янівські люди стріляли до них, і одного жандарма — дуже гарного, чесного чоловіка — вбили. Тоді комісар вибирався туди з військовою експедицією і для цього просив нашу команду в Тернополі прислати йому сотню піхоти з кулеметами. Ця сотня, самі Збаражці, надійшла і чергового дня досвіта комісар вибрався з нею кільканадцятьма підводами до Янова.

Другого дня кільканадцять возів, повних війська, поторокотіли гостинцем до Янова. Д-р Юркевич оповідав мені опісля хід експедиції. Коли він прибув до Янова, містечко щойно будилося. Вози з військом станули на „ринку“ (головній площі) містечка, що радше подобало на село. Поява

війська заалармувала всіх. Парубки, що мали йти до війська загумінками повтікали з хат у сусідній ліс. А було їх більше сотні. Незабаром із лісу, що тягнеться горбом понад Яновом, посипалися сальви на експедиційний відділ.. Д-р Юркевич, сам досвідчений у боях офіцер, казав виставити кулемети на дахах та „переїхатися“ по лісі кулеметним вогнем. В лісі затихло. Такий стан міг тягнутися в безконечність. Та д-р Юркевич був не з тих, що вичікують, що хвиля принесе. Бачучи, що ніодин з парубків не вилазить з лісу, д-р Юркевич розіслав патрулі по хатах з наказом заарештувати в кожній хаті старшого брата чи батька того парубка, що обов'язаний був йти до війська. За якої пів години більше сотні міщан — молодих і старих — стояли під сторожею на ринку. За ними з'явилися вдруге стільки баб із плачем та йойканням. Рівночасно зачалася знову пальба з лісу.

Д-р Юркевич проголосив тоді, що якщо стрілянина з лісу не буде припинена, він скаже окружити містечко своїми патрулями та підпалить його з чотирьох кінців. Хто ж буде втікати з вогню, до них скаже стріляти з кулеметів. Це помогло. До 15 минут пальба втихла. З черги комісар оголосив, що як до години хлопці, обов'язані до війська, не ставляться на ринку, то він візьме до війська на те місце кожного старшого брата чи батька. Треба додати, що вїт і присяжні стояли вже на ринку, заковані в кайдани. Але і це не помогло. Ніодин з парубків, що сиділи в лісі, не з'явився.

Комісар одначе не жартував. Як година минула, хлопці із „збаразької сотні“ вхопили вїта та ще кількох міщан, що „не признавали України“, покладали ниць на снігу та всипали кожному по 25 „відливаних“. Счинився крик та зойк і битих і бабів, а „Збаражці“ взялися до другої серії „аргументів“ проти впертих міщан-москвофілів. Та тут баби припали до стіп комісара, лебедючи, що вони приведуть парубків із ліса, аби тільки застановити киї.

— Добре, — сказав грізний комісар. — Пожду ще пів години.

За пів години майже всі парубки, обов'язані до бранки, були на ринку, в руках „Збаражців“. Кожний з них дістав на снігу 25 „гарячих київ“. Батьків та старших братів, крім тих, що їх сини чи брати не явились, звільнено. На кінець д-р Юркевич наложив „контрибуцію“ на міщан, зготовити ба-

ганий обід для збаразької сотні. Ще й подиктував, що має бути: добрий борщ, вєпровина з капустою та пироги (вареники), а до того по чарці горілки, по „гальбі“ пива та по пачці тютюну на вояка. А що сотні не було безпечно розходитись їсти по хатах, то комісар запорядив, що столи мають бути заставлені на ринку і там поданий обід. На першому місці засів комісар, коло нього старшини, дальше підстаршини і жандарми, а ще дальше рядовики. На самому кінці погоничі підвод, мабуть, за військовим принципом, що... „цивіль іст кайн менш“. Міщанки usługували, подаючи гарячу страву. А все те на снігу, під голим небом. Рівночасно мамі гєдували своїх синів, взятих до війська та поприносили вузлики для них.

Як обід скінчився, комісар казав довшеві вдарити в барабан. Зібралася довкола ціла громада. Сотня станула в лаву. Комісар ставши на столі, виголосив до зібраних коротку промову.

— У своїй глупоті — говорив він — ви казали, що не признаєте України. Якби ви підняли були таке проти цєсаря, що ви зробили проти української держави, то ваше містечко було би зрівняне з землею, а ті хлопці, що дістали по 25 бучків, були б здесятковані. Ваш вїйт і присяжні висіли б на шибеницях. А Україна поступила з вами як рідна мама з дурними дітьми. Вона вас покарала, але по-батьківськи. Я не кажу вїшати і розстрілювати, бо ви та сама кров, що я і що ми всі. Ми один нарід. Вибийте собі дурне москвофільство з голови. Росії вже нема; царя нема. А Україна є і Україна боронить вас від Ляха. Тому служіть їй вірно, бо служачи їй, служите собі самим. Якби не було України, то Лях приїшов би і взяв би ваших хлопців до польського війська. А тут ось — бачите — стоїть сотня українського війська. Вони нині вас карали, а завтра підуть битись з Ляхами за нашу землю і за вас. Тож нехай вам нинішній день буде наукою. Ви, мамі, не плачте за синами. Ми їм кривди не зробимо, бо то своя армія, самі свої старші. А вам, господині і дівчата, що нагодували мою сотню, красно дякуємо. А щоб ваші хлопці не йшли пішки до Терєбовлі за возами, так доставте зараз підвод для них, то ї поїдуть. Памятайте, що був ще я дуже милосердний для вас і вдруге подібного не зачинайте. Українська держава бунту не стерпить.

Промова зробила добре, протверезливе та лагодяче враження. Від того часу в Янові був спокій. Містечком правив назначений д-ром Юркевичом „громадський комісар“ і не було жадних клопотів. Наука допомогла. Вістка про неї пішла кругом та скріпила авторитет української влади. Рішучість і акт д-ра Юркевича будили респект для української влади.

XLVI.

Бориславська „диктатура пролетаріату“

Коли ось так на Поділлі „зліквідовано“ янівську „республіку“, на Підгір'ї виринув новий клопіт із „Вітиківською республікою“ та з „диктатурою пролетаріату“ в Бориславі-Тустановичах. Тамошні робітники при нафтових копальнях і рафінеріях були в більшості Поляками соціялістами. Меншість була українська, переважно також соціялістична. Соціяліст Семен Вітик, бувший посол до парламенту з тамошньої округи, спершивсь на озброєних робітниках з нафтового району, захопив владу над нафтою у свої руки та господарив нею як хотів. Вгорі вже згадано, як, наприклад, Вітик не хотів видати нафти Українській Національній Раді в Стрию, хоч Державний Секретаріат зарядив цю видачу і т. п. На свою руку Вітик проголосив „соціялізацію“ нафтових копалень і рафінерій та захопив їх. Розуміється, його та його прибічної ради зарядження не мали сили закону. Але, що він і його соціялістична „гвардія“ тримали нафтовий район у своїй силі, то тим часом у цьому районі все було по їхньому. Це мало багато більший вплив на долю Галичини, певто нашої західньо-української держави, як читач цих споминів міг би здогадуватись.

А саме: вістка про „конфіскату“ копалень і рафінерій „пролетаріатом“ Вітика, блискавкою донеслася до Відня і дальше до Парижу, Брукселі, Лондону й Канади, де жили правні власники цих копалень та рафінерій. Треба знати, що галицький нафтовий промисл був у руках французько-бельгійсько-канадійських компаній. Чутка про „соціялізацію“ та „конфіскату“ нафтового промислу викликала паніку та лють серед зацікавлених капіталістів згаданих країв. Природно, вони вдалися до своїх урядів із домаганням, щоб ці

уряди боронили їхні інтереси перед „розбишацьким українським урядом“. У Парижі чи Брукселі не знали і не могли знати, що Вітик і його місцева „диктатура пролетаріату“ — це тільки хвилиевий продукт анархії, а не дійсний вислів галицької держави! Там брали Вітика за представника нашої держави і по цьому судили цілу соціяльну політику та характер держави.

Зрештою, щодо офіційного становища Вітика вони мали й рацію, бо наша влада безсильна зразу супроти Вітика і його озброєних соціялістів у нафтовому районі — формально признала його „комісаром нафтового промислу“. Це було на початку конечне зло, бо слабка зразу держава не могла задиратися з Вітиком і його „бориславською республікою“, як це жартома, називали. Це зло і цей промах мстилися опісля не абияк.

Власники чужих капіталів, вложений у бориславсько-тустанівсько-дрогобицький нафтовий промисл, маючи до вибору між „грабунковою“ нафтовою політикою української держави і Польщею, воліли, розуміється, Польщу та помагали їй своїми, не малими, зрештою, впливами на Версайській конференції і в Аліянтів взагалі. Галицька нафта стала головною причиною тому, що Галичина дісталася Польщі. Вітик і його нафтова „диктатура“ віддали медвежу прислугу нашим державним змаганням. Про це мені нераз доводилося чути в поінформованих колах у Відні, Парижі й Канаді, просякло це також у друковане слово в Англії й Франції.

З цією „диктатурою пролетаріату“ у нафтовім районі мали ми опісля ще гірші клопоти. Треба було вкінці вислати туди військо і роззброїти „пролетаріат“.

XLVII.

Київські розмови з головою Директорії

По моєму приїзді до Києва з приводу моєї чергової місії на Велику Україну, я негайно зголосився до Директорії, цебто до її голови, Володимира Винниченка. Директорія урядувала тепер у цьому самому бувшому царському дворці „на Липках“, де передше урядував Гетьман. При вході до двірця стояли на варті Січові Стрільці. У входовому весті-

біюлі, мій кожух та смушкову шапку з тризубом на ній, відібрали ті самі лякеї, що були за Гетьмана. Вони пізнали мене, бо бачили мене кілька разів ще у вересні, та поздоровили з очевидною пошаною. Ми поглянули взаємно на себе якось неначе допитливо.

— Я до пана президента Директорії, Винниченка — сказав я.

Мене провів один із лякеїв на той самий перший поверх, де ще недавно приймав мене Гетьман. Тим самим багряним, товстим хідником вистелені були сходи, як тоді, тільки, що тепер він був брудний. У „передній“ (передпокою) при тому самому столі, де за Гетьмана сидів огрядний, червонолиций та парубікуватий полковник Полтавець Остриця, я застав молодого Чикаленка, середущого сина відомого землевласника з Херсонщини, патріота та мецената українського руху — Євгена Чикаленка.

Старий Чикаленко був добрим знайомим і приятелем моїм та мого батька, о. Михайла Цегельського, що його вивезли були в 1915 р. Москалі з Камінки Струмилової до Києва як політичного закладника. Там пробув він два роки та бачив народини Української Центральної Ради. І молодого Чикаленка я знав із зустрічей у хаті його батька та в Українському Клубі. Він був саме антитезою Полтавця: худощавий, з тонкими, аристократичними рисами лица й тонкими манерами; добре вихований син українського пана. Тепер він — як член соціал-демократичної партії по ідеям (чи по трагічному непорозумінні!), а культурна людина по манерам — став персональним секретарем голови Директорії. Молодий Чикаленко привітав мене та провів до сусідньої кімнати, а властиво салі, що тепер служила за ждальню для тих, хто мав діло до Винниченка. Перепросив мене, що мушу трохи пождати, бо „пан голова Директорії зайнятий важною конференцією“. Коли я ждав, Чикаленко два чи три рази приходив із передпокою до мене розмовляти зі мною. Розпитував про події в Галичині, про війну з Поляками, про мого батька і т. п.

Під час мого чекання надійшов д-р Осип Назарук, що був уже „міністром преси й пропаганди“ в кабінеті Директорії, а з ним — не тямлю вже — хтось із молодих галицьких стрілецьких старшин. Д-р Назарук сказав щось Чикаленкові,

а він — як я це бачив через відхилені двері до „передньої“ — наче виправдувався, вказуючи, мабуть, на те, що я вже жду на розмову з Винниченком. Та, видно, д-р Назарук мусів сказати йому, що в нього спішне урядове діло, бо як тільки Винниченко став вільний, д-ра Назарука зараз покликали до нього, а я ждав далше. Вже це видалось мені некоректним, бо дипломатичний посол галицької (західньо-української) держави — по всіх правилах етикету, повинен був мати першенство перед місцевим міністром. Та я готов був революційним урядовцям та міністрам вибачити їх недоліки в етикеті . . .

Коли одначе по яких пяти хвилинах д-р Назарук вийшов із кабінету Винниченка і, забравши молодого офіцера, з ним разом назад увійшли до Винниченка, я відчув образу, що я і виявив секретареві Винниченка.

Збентежений Чикаленко сказав кілька чемних слів оправдання, що це не його вина, та поспішив до кабінету Винниченка. За хвилину вийшов, а за ним сам Винниченко, що привітався зі мною дуже щиро та, звиняючися за „неформальність“, попросив мене ще пять хвилин терпеливості, поки він не відправить д-ра Назарука і цього старшини.

За яких мінут три-чотири д-р Назарук і згаданий старшина вийшли спішно, а властиво майже вибігли від Винниченка та — навіть не глянувши в мою сторону — поспішили до виходу. Чикаленко попросив мене в кабінет Винниченка.

Дивно мені якось було, коли я входив до того самого кабінету, де мене кілька разів приймав, і то не так давно, Гетьман, і коли за тим же самим, тяжким бюрком та на тому ж самому фотелі, що передше Гетьман, сидів тепер Винниченко, голова соціялістичної Директорії. В отвертому комині горіли поліна, бо це була зима. Винниченко встав, сильно потряс мою руку, попросив сідати коло бюрка та сам сів, витягаючи ноги до вогню і з очевидним вдоволенням гніздився у фотелі. Він відразу перейшов на товариський тон старого знайомого.

— Чи думали ми коли, пане после, будши ще студентами в Академічній Громаді при Бляхарській вул. (у Львові), що ось тут Ви будете як посол західньо-української республіки в мене як голови Директорії Української Народньої Республіки?. . . Памятаєте наші палкі дискусії?. . . Ви заступали націоналізм і сепаратизм, а я марксизм та інтернаціо-

нальний федералізм. А ось сьогодні наші дороги зійшлися. І Вас і мене історія оправдала: Україна вповні самостійна, як це Ви обстоювали в своїй брошурі „Русь-Україна і Московщина-Росія“ та в „Молодій Україні“. Але — вона соціалістична, як це я проповідував . . .

— А це знову — вкинув я жартом у тоні наших дискусій з-перед 17 років — оправдало Ваш геглівсько-марксівський, історичний силогізм: теза — антитеза — синтеза. Цебто: самостійницький націоналізм — інтернаціональний соціалізм — Директорія і Українська Народня Республіка! На це ж є диялектика, щоб натягати фактичну дійсність на Мадеевому ложі доктрин. Чи не так? . .

Ми жартували та дещо „натягали“ один одного як два старі фехтмайстри. Але поза тими жартами крився старий і непримиренний антагонізм двох політичних світоглядів: націоналістичного і соціалістичного.

— Як бачу — „натягав“ я дальше Винниченка, — Ви одідичили по Гетьмані не тільки Україну, але й цей двіреш та ще й лакеїв і обстановку. Маєте й галицьку охорону...

— Ваші Галичани — відгризався Винниченко, — все були Тирольцями Сходу. В 1848 р. вартували біля австрійського імператора, а тепер біля Директорії. Їм можна довіряти — додав він серйозніше.

— Як бачу — відповів я, — Ви тієї самої думки, що Гетьман. Він мені казав точнісько те саме, сидючи в тому ж фотелі, що й Ви. А бачите — помилився! Лишив Коновальцеві під опіку магазини у Білій Церкві, а Коновалець віддав їх Директорії. І Галичани, показується, не все певні...

Ця увага чомусь то, як я помітив, вразила чи збентежила Винниченка. Незабаром я дізнався, чому. Але я не прийшов був до Винниченка на товариську гутірку, чи на партійну полеміку, а як посол Галичини — шукати якнайбільше помочі для нашої армії. Тому я скоро перейшов від жартів до діла.

Мушу признати, що в Винниченка я все знаходив прихильне відношення до галицьких воєнних потреб. Не памятаю вже нині, яку листу дезидератів я предложив йому — але памятаю, що була вона немала. Пригадую собі, що були там гармати, кожухи, чоботи, грошова допомога, 100 вагонів цукру і т. д. (З тих 100 вагонів цукру до Галичини до-

їхало... 20. Решта — 80, були розкрадені, чи „загублені“ подорожі з Білої Церкви до галицької границі. Я цим разом не їхав з тим усім добром, а післали його „урядовим шляхом“.)

Між іншими справами обговорив я тоді з Винниченком заміну галицьких вузько рейкових залізничних шляхів на широко рейкові, як це було на Великій Україні, щоб поїзди з України могли просто доїжджати під Львів і щоб не треба було переладовувати вагонів у Бродах чи Підволочиськах. Це і було небаром опісля переведене від границі аж до Задвіря. Обговорили ми і справу відносин між галицькою владою і Києвом. Я вияснив Винниченкові, що ми покищо задержуємо вповні суверенну владу, поки галицька Українська Національна Рада не збереться по Новому Році 1919 та не затвердить Хвастівської умови з 1. грудня 1918 р. А тоді буде визначена спільна комісія, щоб виробити в деталях закон про взаємне відношення. Винниченко пильно записував те, що ми обговорили, та обіцяв це негайно предложити до затвердження Директорії та до виконання дотичним міністрам.

Скінчивши так гладко властиве діло, я заявив Винниченкові, що для добрих та щирих відносин між обома владами, я бажав би вияснити ще одну справу — а саме дивну поведінку супроти мене, коли я ждав на розмову з ним. Якщо б не те, що ми оба добрі старі знайомі, то ця поведінка супроти цілком собі чужих особисто людей — могла спричинити дуже немилі наслідки.

— Я чую, — говорив я, — що поза тим щось таїться. Маю враження, що нинішня розмова Назарука і того галицького старшини з Вами, відносилася до мене як галицького посла та що тут снується якась інтрига. Що цей галицький старшина, який підлягає нашій владі, мав до говорення з Вами? Як представник галицької влади, я маю право Вас про це спитати і я хочу це знати. Признаєте, що це не природне, щоб наш старшина мав політичні справи з Вами.

Заскочений таким становищем, Винниченко, очевидночки, змішався, але не зацукався. Навпаки! Був цілком щирим та правдомовним. Винниченко розповів мені, що д-р Назарук та цей старшина хотіли переконати його, щоб він мене не приймав, бо я вже не є послом від Галичини. В Галичині, —

говорили вони Винниченкові, — цієї ночі мав доконатися переворот, а саме військовий секретар Вітовський і віддані йому молоді старшини мали усунути кабінет д-ра С. Голубовича, захопити владу та проголосити військову диктатуру Вітовського. Отже, я не був би вже уповноважений говорити від Галичини, бо влада змінилася.

Я вислухав спокійно цієї будь-що-будь незвичайної речезначчї і сказав таке:

— Я Вам скажу, як старий знайомий давньому знайомому, що знає Галичину, бо ж Ви жили між нами. В тому нема й слова правди. Цебто може Вітовський носитись з таким пляном, але руки в нього за короткі . . . Армія не піде за ним і край таксамо не піде. Це був би засуд смерти для них, — вірте мені. Я знаю свій край і наше суспільство. Все громадянство стало б як один проти них як проти руйників та бунтарів. Галичина — це не Ваша Придніпрянщина. Там бунтів не стерплять. Це дисциплінована громада. Ви знаєте її самі. Можу Вас запевнити, що potwierдження цієї чутки не діждетесь, та що д-р Голубович залишиться при владі.

Мій спокій і самовпевненість зробили враження на Винниченка. Він зробився вже цілком одвертим та додав:

— Я сам цієї думки, що це не пора на перевороти, але Назарук і цей висланик Вітовського кажуть, що Вітовський має підпору радикальної партії та що він покликав д-ра Льва Бачинського, д-ра Макуха і В. Стефаніка до Тернополя, щоб утворити з ними нову владу — радикально-соціалістичну.

— Можу Вас запевнити, — відповів я — що з того нічого не вийде, бо Бачинський, Стефанік і Макух це поважні люди, а не дітваки чи авантюристи. Коли вони потрудяться з Покуття до Тернополя, то хіба на те, щоб намяти вуха Вітовському.

— Мушу Вам вірити, — заявив Винниченко. — Та коли ми вже так широко розговорились, то скажу Вам, що пляни Вітовського не відокремлені. Те саме маємо і в нас. В Директорії нема єдності, бо Петлюра має якісь свої пляни військової диктатури, ходить боками від мене та взагалі від Директорії. Маю донесення, що й у нас готується щось подібне, як це Вітовський думав би зробити в Галичині. Петлюра дуже заприятелює з Коновальцем, Мельником та іншими стрілецькими старшинами, а в нас його не видати. Я думаю, що

Володимир Винниченко

Голова Директорії УНР. Голова першого уряду Центральної Ради (28. червня 1917) і перший міністер внутрішніх справ. Лідер українських соціал-демократів. Редактор їх органу „Боротьба“ (1902) і „Робітничої Газети“ (1917-18). Голова Українського Національного Союзу (1918). Письменник і драматург, автор тритомових споминів „Відродження Нації“ (1920). Народився 1880 р. на Херсонщині. Помер 1951 року в Парижі. — Знімка зроблена у Відні 1919 р.

військовий заговор у Галичині плянований у порозумінні з Петлюрою.

— Це можливе, — сказав я — хоч наша армія, це головню бувши старшини й вояки австрійської армії, а це елемент правовий, льояльний та відданий нам. Вашим придніпрянським нахилом до переворотів міг заразитись тільки малий гурт розполітованих старшин. Наша Галичина, — обставав я за своєю тіснішою батьківщиною — вміє зберегти те, що ми чи ціла нація створила. Сила нації не тільки в розмаху, але ще більше в традиції і дисципліні. А ми дисципліновані. Ви ж, що створите, самі зруйнуєте. Ось створили Ви Центральну Раду. До пів року викинули її з Києва большевики, а як Німці назад її поставили, то до другого пів року скинули її хлібороби-гетьманці. А до третього півроку Ви знову звалили Гетьмана. Так не закріпиться молодій держави . . .

— А одначе йдемо вперед! Гетьман, бачите — говорив Винниченко — може і був би вдержався, якби був відразу зєднав старшу українську інтелігенцію — ось тих Грушевських, Славинських, Єфремових з ТУП-а (Товариства Українських Поступовців, тайної дореволюційної, не соціалістичної організації). Я був за тим, щоб вони підперли Гетьмана та утворили йому кабінет. Я казав це їм і Гетьманові, що як соціал-демократ, я не можу йти в гетьманські міністри, але вони, буржуї, і можуть і повинні. Коли ж вони цього не вчинили, то це була їхня трусість, що ми будемо лаяти їх як реакціонерів. Люди не мали відваги, от що. Старий Грушевський пошився в соціалісти-революціонери, а Чикаленки, Єфремови та Ніковські в соціалісти-федералісти! Чи можна придумати більше безглуздя? . . . Мали люди нагоду прислужитись Україні як „Їх Величності партія“, а ми, соціалісти, грали б тоді ролю „опозиції Їх Величності“ — як це кажеться в Англії. Та вони не зрозуміли історичної хвилини і призначеної їм історією ролі.

— А що там поробляє Ваш Шептицький? — звернув Винниченко нагло на іншу тему.

Я розповів, що Митрополита Шептицького інтернували Поляки в Св. Юрі.

— Ми його визволимо, — zareагував Винниченко.

Я чекав на те, як собі Винниченко уявляє це визволення, але він був настільки реальний, що волів на цю тему мовчати.

— Біда, — продовжав по хвилині Винниченко — що ми не маємо такої людини як Шептицький, щоб поставити на чоло Української Православної Церкви. Є Владика Платон на Сибірі, ширий Українець, але, мабуть, оженився з якоюсь учителькою. Та є ще Димитрій у Чернігові. Також щира українська душа, але надто любить вихилити лишню чарку. А що Ви сказали б на те, якби ми Вам забрали Шептицького до Києва на Митрополита всієї України? .

— Шептицький на православного Митрополита не піде, — відказав я.

— На якого там православного! . Очевидно, що на уніятського. Православ'я скасуємо. Це ж воно нас завело під царя восточного, православного, та воно проводило обмозковлення України. Православ'я завжди буде гравітувати до Москви. Ваша Унія добра для відрізнення і від Польщі і від Москви. Уніят із природи стає Українцем. Скличемо Синод єпископів, архимандритів та представників мирян з України і порадимо їм прийняти унію, а Шептицького поставимо на чоло. Ще й порозуміємось із Римом, щоб його зробив Патріархом України. Чи не добре це звучить? . Ви думаєте — я жартую? . Ні, ми говорили про це поміж собою. Це серйозний плян.

У душі я радів цьому плянові та все такн висловив побоювання щодо труднощів із православним духовенством та з протиуніятським наставленням, створеним і культивованим Москвою.

— Єрунда! -- гарячився Винниченко. — Це революція і все старе ломиться. А хто незгідний, нехай посміє . . . Заарештуємо яких два-три десятки заїлих старозаконників, збавимо парафії і хліба цього чи того, то решта присяде. А український сантимент доконає решти. Відгородимо Україну муром Унії від Москви раз назавжди.

Я слухав Винниченка та думав: чи це справді в тій хвилині великий державний муж, будівничий держави та творець нації говорить із нього, чи може тільки імпульсивний та імпресивний письменник . . . Не розбереш! . Хвилинами мав я враження, що в цій людині є велика творча сила, сміливість, розмах та широта політичної думки. Ось, хоча б такий по-

мисл: Чикаленко (старший), Єфремів, Ніковський, Дорошенко, вся старша українська інтелігенція — це „Його Величності“ влада; а Винниченко, Петлюра, Макаренко, Порш, Мартос, Микита Шаповал і т. д., це лояльна державі опозиція „Його Гетьманської Величності“, „лейбор парті“ на англійський зразок. Це справді конструктивна ідея, як уладити українську державу, як поділити державно-творчу працю між українську інтелігенцію обох напрямків — старшого (національного) і молодшого (соціалістичного)... Та одначе той же сам чоловік працював місяцями раніше, і то в порозумінні з Раковським, Мануїльським та Леніном, щоб звалити Гетьмана, цебто „Його Величність“, за допомогою соціалістичної революції! . . . Одне з другим не римує . . .

Або ось знову цей плян переведення всієї України на Унію, заснування Українського Патріярхату, введення Патріярха України Андрея Шептицького у Софійський Собор — чи не був би це гігантичний політичний плян, такої історичної ваги, мабуть, як прийняття християнства Володимиром Великим? . . . Але, чи справді серйозно брати ці висловлені ним ідеї? Чи не є тільки забава сміливими думками? . . . (Мимоходом кажучи, ідею цю Винниченко взяв із галицького „Діла“, мабуть із 1902 року. Тоді „Діло“ принесло було статтю „Український Патріярхат“, в якій висунено ідею іменування Римом всеукраїнського греко-католицького Патріярха,* якому підлягали б, очевидно, теж усі єпархії галиць-

---

* Цікаве світло на ці справи кидає приватний лист Митрополита Андрея до Архикнязя Вільгельма Габсбурга (Василя Вишваного). Український (не зовсім зрештою удатний) переклад цього листа, писаного в німецькій мові, цитуємо без змін, на відповідальність джерела, за місячником „Нова Громада“ (Прага, січень 1924 року). Зміст листа вказує, що це питання вже в часі Гетьманування Павла Скоропадського було в орбіті практичної української політики. Воно вказує теж з якою обережністю і лояльністю підходив Митрополит Андрей до тієї справи. —Ред.

Текст листа: „Ваша Високість! Я дізнався, що частина головного складу української Церкви, який повинен зібратись 21 червня, має намір дати мені гідність українського патріярха. Цей виступ був би з одного боку виразом протесту Українців проти обрання Антонія митрополитом кївським, а з другого боку підтвердив би цим конкретним способом автокефалію української церкви. Автокефалія рішуче поборюється партією реакціонерів, а це цілком протилежне намірам Українців. Гетьман проголосив, що на випадок якби Синод не виніс рішення в цій справі, то йому не зістається більш нічого, як самому проголосити автокефалію. І я не знаю, чи мою кандидатуру

кі і закарпатські. Автором цієї статті, що відбилася була гомоном у пресах польській, московській, американсько-українській — в Москві і в Римі — був автор цих стрічок).**

XLVIII.

Стрілецькі похорони. — Зустріч із прем'єром Чехівським.

Під час мого побуту в Києві в першій половині січня 1919 року, відбулися величаві похорони сотн. Черника й ще, здається, 22 Січових Стрільців, що впали під Мотовилівкою. Похорони були дійсно неабиякі. Коло 20 трун везли на гарматних ляфетах, а около 5,000 усякого роду війська — кіннота, артилерія, піхота — машерували перед і за трунами. Йшли в похоронному поході різні українські організації. У почесних лавах походу поставили й мене як представника Галичини. Похід ішов головними вулицями міста, що були жалібно декоровані. Не памятаю вже, звідки і як далеко я йшов у поході, бо то все діялося по вказівкам упорядчиків.

поставлено якоюсь більш значною партією, чи це якоесь хвилює бажання без наслідків. Колиб перша можливість прийшла до свого здійснення, то Ваша Високість з мого боку в тім булаб повідомлена і моглаб уявити собі справу про дальшу позицію, яку я мавби зайняти в цій ділі. Я не мігби прийняти обрання інакше, як абсолютною свобідною, покритою великою більшістю і яке в той-же час малоб канонічну силу по правилам східної Церкви. Нема що казати про те, що таке обрання рівнозначне прийняттю унії. Рим повинен затвердити обрання. Поки що уповноваження, які я одержав від Папи Нія Х, моглиб вистарчити. Натурально на це я повинен бувби прохати згоди його Величності. Для мене трудно мати у Львові більш певні інформації. Знаючи мене з давнього часу, як сторонника цієї ідеї, мене підозрівалиб у підготовці обрання де-якою пропагандою. Я принципіально не хотівби робити нічого такого, тай не мігби через недостачу часу, який зостається. Коли Ваша Високість знає що небудь у цій справі, або в ній повідомлені, я бувби дуже влячний мати певні справки. Рітмайстер Форстер мені телеграфував з Відня, що він пройде через Львів без можливости покинути вагон. Я знайду його на дворці і жду теперішних новин, які він привезе з Відня. Ця зустріч дасть мені добру нагоду передати цього листа Вашій Високості. Прошу прийняти (зислови моєї пошани.)

† Андрей, Митрополит.

** Цей патріархат задумував створити великий Папа Лев XIII (1878—1903). Завзятий спротив малярського уряду і польської та малярської високої ієрархії не дав змоги Папі Левові XIII здійснити цей задум. Можливо, що Цегельський, довідавшись про це з духовних кругів, подав цей плян в „Ділі“ до публічного відома. — Ред.

Тямлю тільки, що я при самих гробах не був. Тому й не знаю, чи ховали їх по-християнськи, чи ні.

Йдучи в призначеній мені чвірці, що була чи не першою по Директорії, я мав по своїй правій руці високого, кремезного, інтелігентного, 45-літнього мужчину. Як по тім виявилось моїм сусідом був сам пример міністрів, проф. Володимир Чехівський.

— О, — заговорив з оживлення Чехівський — я знаю Вас уже 17 років . . .

Я подумав, що Чехівський не дочув мого прізвища та бере мене за котрогось із своїх знайомих. Тож я зачав:

— Мені здається, що Ви помиляєтесь, пане премере. Ми не стрічалися ніколи . . .

— І справді не стрічалися, — відповів проф. Чехівський з усміхом, — але все таки я Вам зобовязаний на все життя. Ви зробили мене Українцем. Ще студентом я дістав Вашу „Русь-Україну і Московщину-Россію“. Я був тоді й Малоросом і російським соц.-демократом. Вашу розвідку я прочитав одним духом, не відриваючись. А коли скінчив, наче наново народився, став свідомим Українцем.

Мені стало, признаюсь, дуже приємно. Це був один із моментів мого життя, коли я живо почував, що не намарне йшли ті літа, що їх вложив я в так звану народню працю. Ще 25-літнім юнаком написав я цю розвідку за несповна одну добу. Це може здаватися неймовірним, але так було. Я не їв і не спав, поки не скінчив її. Якась внутрішня сила перла мене писати й писати, наче в гарячці. Після її написання я передав її Костеві Паньківському (співдиректорові Краєвого Союзу Кредитового), до якого ми, молоді, мали довіря, та який відносився до мене дуже прихильно. Кость Паньківський, прочитавши, заніс мій рукопис на найближче засідання Головної Управи „Просвіти“ і так гаряче захвалив її, що її віддали д-рові Іванові Франкові, референтові видань „Просвіти“ в той час (1900 р.), на рецензію. Франко найшов її „вїймковою“ і тому вона появилася як книжечка „Просвіти“. За цю книжку Краєвий Виділ, цебто його польська більшість, відмовив „Просвіті“ виплату 6 тисяч корон соймової субвенції за 1901 рік. Паньківський заплатив сам із своєї кишені наклад на 20,000 другого видання на тоненькому папері для пачкування книжечок на „російську Укра-

їну". Тоді ми, так звана „Молода Україна“, мали аж три дуже добрі, тайні дороги пачкувати „літературу“, зброю та вибухові матеріали на „російську Україну“ для вжитку РУП (Револьюційної Української Партії) та російських соціалістів-революціонерів.

Що ця книжка робила свою роботу, я не раз мав нагоду переконатися. Селяни, інтелігенти, Галичани й Придніпрянці, не раз і не два казали мені, як вона освідомила їх або їх знайомих. Вона мала в собі одну ясну ідею, проведену логічною червоною ниткою через усі її сторінки, а саме — ідею державної самостійности України як основного динамічного лютиву історії нації чорноморського басейну. Повстання та існування української нації та політичні змагання її до державної самостійности виведені були логічно також з географічно-господарських умовин чорноморського сточища, з фізично-географічних та комунікаційно-господарських даних. Не диво, що марксист Чехівський піддався цій логіці і став Українцем, остаючи соціалістом. Таких було більше . . .

Отже мені мило було почути таке тепле, щире признание з уст поважного чоловіка та премера України, ще й соціал-демократа (опісля Володимир Чехівський став побожною людиною, християнином, і потерпів за організування української автокефальної Церкви).

Нагло він знову заговорив до мене:

— Пане докторе! Як Вам відомо, мене зробили премером. Як карний член партії і як громадянин, я прийняв це становище, але, признаюся, я не підготовлений до цього. В світі я не бував, європейських мов не знаю. Учителював у гімназії, та читав чимало — ось і все. Мені треба помочі та поради. Ось я Вам пропоную та прошу Вас: станьте в міністерстві закордонних справ моїм лершим товаришем міністра, цебто моїм заступником і співробітником. Нам і так прийдеться мати до діла з Польщею, Чехословаччиною, Румунією тощо. А Ви знаєте мови німецьку, польську та певне й чеську, знаєте тих людей, що тепер там на чолі, Масарика чи Дашинського і т. д. Ми оба вкупі краще діло поведемо, ніж я сам. У Вас і досвід для цього чималий . . .

Хоч як симпатичним був мені Чехівський і хоч я на ділі признавав йому рацію, але з багатьома вибаченнями та виясненнями мусів тоді відклонити його пропозицію, так

само, як не прийняв був за Гетьмана становища „товариша міністра“ при Дмитрі Дорошенку, хоч мене тоді й іменовано на цю посаду. Галичина „не пускала“ мене, бо я був послом до парламенту і вважав, що я не смію залишати мандату, довіреного мені виборцями. А тепер я був державним секретарем в уряді моєї, хоч відносно малої, та серцю милої країни, з якою мене звязували тисячі ниток. Мені наказував зобов'язок льояльно служити громаді, серед якої я виріс і яка в довірі винесла мене в лави провідників. Ми, галицькі державні секретарі, служили довгий час без заплати, жили на кредит у надії, що нова Українська Національна Рада, скликана на 3. січня 1919 р., ухвалить нам якісь платні. А на Великій Україні платні міністрів та їх „товаришів“ були княжі, бо Гетьман лишив Директорії около 10 мільярдів гривень у державному банку, з чого значну частину в чужій валюті — швайцарських франках, долярах тощо. Було з чого платити. Але мене висока платня й широке поле діяльності не манили. Мене держала цупко за серце Галичина — і я відмовив.

Коли ж 22. січня 1919 р. переведено остаточну злуку з Україною і коли рішено, що галицький секретар закордонних справ стає автоматично першим товаришем міністра закордонних справ у Києві, я, що саме тоді був уже в Галичині секретарем закордонних справ, таки став „товаришем міністра“ у Києві, при Чехівському. Його я згадую тільки зі симпатією та пошаною. Це була чесна, щира, простолінійна та мужеська душа.

Своє довіря до мене Чехівський виявляв при різних нагодах. Ось, наприклад, коли ходило про обсадження закордонних посольств, він радився зі мною, або посилав до мене тих, що потребували ради. Так причинився я своєю опінією до обсади місії в Копенгазі д-ром Дмитром Левицьким, місії у Злучених Державах Юліяном Бачинським, а лондонської місії д-ром Ярославом Олесницьким (що був досі радником закордонного секретаріату в Галичині при мені) та Маріяном Меленевським (бувшим членом Союзу Визволення України). Обсади в Копенгазі та Лондоні показалися дуже влучними, а щодо Злучених Держав, я добросовісно помилився, але, по правді, і не було кращого вибору. Юліян Бачинський — це була чесна людина і „бувалець“ в Америці. Написав одну

серйозну працю про українську еміграцію в Америці, але як організатор місії і дипломат, не вдався нам. Це не було в його вдачі.

XLIX.

Тривожні вісті. — Розвал почався

Кілька днів, що їх я пробув у Києві зараз після тріумфального візду Директорії до Києва, дали мені аж надто багато вражень. Все пересувалось як у калейдоскопі. Київ переживав гарячкові дні. По спокійному, устаткованому житті, яке я знав з літа та осени, з гетьманського часу, життя і відносини по перевороті були наче наладовані електрикою і непевністю. У міністерствах замість спокійних, ділових, зрівноважених урядовців, засіли всюди молоді, гарячкові люди, які — як я нераз помічав, самі не знали, що їм робити. Балакали, вигукували, нервово оповідали різні чутки, але ділової роботи давали мало. Я мав нераз чимало клопоту, шукаючи по бюрох когось, хто властиво компетентний полагодити те чи інше діло. На вулицях чимало молодих вояків, особливо Січових Стрільців, яких склад, побільшений гетьманськими сердюками та повстанцями до сили 1 Корпусу (20.000 мужа). Що хвилини зустрічав я моїх знайомих Галичан — стрілецьких старшин, що були тоді панамі Києва. Євгена Коновальця іменували отаманом та командантом гарнізону столиці України. Це був 25-літній тоді, гарний, добре уложений молодий чоловік. Серйозний Андрій Мельник був шефом штабу при ньому. Через них наша галицька армія діставала поміч, за вийнятком мужви. Навпаки, ми з Галичини посилали опісля кількома наворотами Петлюрі поміч у людях по тисячі-дві гуцульських чи долинських хлопців.

Перевороти відбилися на Києві та його вигляді, зокрема на господарському житті. В половині листопада 1918 р., по вибуху повстання Директорії, впливи в Києві захопили російські білогвардійці. Хто був соціяліст або взагалі „лівий“, мусів ховатися. А що молоді Українці були майже всі соціялістами (або бодай так звалися), то українство сховалось у підпілля. І гетьманців відсунено на бік. Гетьман утратив владу, бо не мав на кого спертися. Дійсна влада перейшла

була в руки генерала Келлера, команданта білогвардійців. Тепер же по зайнятті Києва Директорією, карта обернулася: праві ховалися, а ліві — Українці, Москалі чи Жиди, соціалісти чи комуністи — заликували. Замітне було, що непевно себе почували і гетьманці і націоналісти, як ось брати Шемети, Микола Міхновський і інші.

Торгівля і промисл через воєнні операції та непевність впали. Київ наче посумнів, зубожів, зжебрачів та став брудний. Ходили тривожні та глухі слухи, що досвіта, на Хрещатику (головній вулиці Києва), на височенних лямпових стовпах гойдалися повішені люди в шинелях і погонах білогвардійських старшин, або знов, що військові частини з команди Києва роблять наїзди на ювелірські склепи і „конфіскують“ золото, срібло, платину, діаманти. На чолі цих „екзекуцій“ та „реквізицій“ мав стояти один із стрілецьких старшин, що опісля нібито служив у большевиків у ЧеКа. Про ці операції я розмовляв із Винниченком і Чехівським, звертаючи їм увагу, що такі темні, бандитські методи деморалізують війсьсько та компромітують режим та уряд. Вони на це заявляли свою безсильність; десниця не знає, що робить лівиця... Винниченко обвинувачував Петлюру і самоволю військовиків.

Як сказано, на вулицях, по ресторанах, готелях і т. д. видно було зубожіння. В першорядних готелях брудно, майже неопалювано. На Хрещатику жебраків тьма. Ось поперек тротуару (хідника, сайдвоку), простягнувся на всю свою довжину здоровенний, 20-літній з виду, босяк Горкового типу і безлічно завалює дорогу проходжим, настійливо домагається — не просить — грошей. А ось іде молода Китайка, а з нею троє дрібних Китайчат, найменше при грудях. Вона і діти в лахмітті, брудні, аж несе від них. Як пострілена чайка, вона лебедить до проходжих, просить милостині, заполохана, загублена. Знає тільки кілька слів по-російськи і то так перекручено, що ледве можна додуматись, що вона повторює — „Ліста ладі... Ліста ладі... — чуєте. Це мало б бути „Христа ради“. Яка доля загнала її аж на Хрещатик?.. Господи змилуйся над ними. Оце вже бідні, гірше від найбіднішого з України, а може й цілої Європи. Я переступив босяка як гнилу колоду — він закляв мені по-московськи! — а Китайці-матері дав я кілька гривень. Люди не минали її, кидали їй щораз якусь милостиню. Та образ їх ввижається

мені ще сьогодні; особливо чорні, заполохані оченята приземків-Китайчат. Ось люди революції — думалось. — Хочемо здійснити ідеал людського щастя, а тим часом ідеал утікає в незнану будуччину, подорозі ж лишаються трупи на лямпових стовпах, босяки поперек дороги, з голоду загубаючі матері і діти... Чи не певніша дорога Христа, на якого несвідомо покликалаь Китайка?.. Одно добре мають до себе революція та війна: вчать вас думати над основами людського життя і над безвартістю всяких теорій...

Та найбільш занепокоюючі були вістки, що приходили з різних сторін України, особливо з Лівобережжя і південної Київщини. Тоді я перший раз почув імена Махна, Григорієва, Зеленого, Ангела та інших. Розказувано, що на півдні, в Катеринославщині якийсь Махно також підняв „повстання“, тим разом проти Директорії. Почув я тоді також про якусь „тарашанську дивізію“ у неспокійній від століть Трипільщині, Звенигородщині — там, де Сміла, Тараша, Кирилівка — Шевченкові родинні місця. Одні казали, що це „славні козаки“, а інші хитали головами на ту „славу“. Нічого певного ніхто не знав.

Одно було ясне, — що Україну, як довга й широка, заливала анархія. Не ліпші слухи ішли з-за Дніпра. Імя полковника Болбочана та його „Запорізького Корпусу“ (25.000 мужа) оббивалось щораз об мої вуха. Я чував про нього ще за Гетьмана, як про знаменитого старшину, гарячого патріота та визначного командира. Тепер я чув, що з Харківщини він відступає із своїм корпусом на Полтавщину перед напором „червоних“, що рушили на Україну з Московщини, а одночасно, що Петлюра хоче його зліквідувати.

Згодом я довідався, що полк. Болбочана таки арештували в підступний спосіб, що цю роботу виконав тодішній полковник Олександр Загородський, і що тільки на рішучу вимогу Є. Коновальця, його не вбили, але відіслали до Галичини, де він був під опікою галицької влади у Станиславві. Сам же Запорізький Корпус залишений без командира, якого Запоріжці цинили і любили, швидко відступив за Дніпро біля Кременчуга, а потім відійшов спішно під тиском большевицьких військ, аж за Дністер до Бесарабії, окупованої тоді Румунами. Румуни обезброїли більшу частину Запорізького

Корпусу, але перепустили його через Буковину до Галичини. Тут їх привітали, як колись Греки вітали героїв Ксенофонової „Анабази“, але вони мусли майже без затримки поспішати в район Камянця Подільського, де на малесенькому клаптику території рештки армії УНР намагалися останками сил не дати себе роздавити большевицьким кліщам. Запоріжці хотіли взяти зі Станиславова зі собою туди свого улюбленого командира, полк. Болбочана, але Петлюра та його політруки були засліплені в своїй ненависті до нього. Коли ж за деякий час після того полк. Болбочан покинув Станиславів та поїхав відвідати свій бувший корпус, політруки Петлюри заарештували його і поспішно розстріляли. Інтервенція галицького уряду, що старався врятувати життя того заслуженого лицаря, прийшла запізно. Ось так трагічно згинув з рук українського соціалістичного уряду один з найкращих борців за Україну. Смерть його була злочином, dokonаням з чисто партійних мотивів та з особистої зависти отаманів, що недоросли йому і до колін . . .

Коли я дізнався про усунення Болбочана з команди Запорізького Корпусу, мені стало очевидним, що в Директорії царить безголова. Це ж було божевіллям дезорганізувати Запорізький Корпус, що побіч Січових Стрільців був одинокою певною карною частиною придніпрянської армії. Повторювалося те саме, що зробила Центральна Рада, яка в 1917 р. наказала розпустити 1-ий Український Корпус під командою генерала Павла Скоропадського (пізнішого Гетьмана). В Директорії сиділи не державні мужі, а партійники, що на все гляділи дрібничково, із становища своєї партії, цебто купки недовчених інтелігентів. Із цього, що доходило до мого відома, я бачив, що Директорія не мудріша від Центральної Ради, а може й гірша. По всій Україні підіймалась анархія. Двістітисячна армія, що недавно облягала Київ, десь зникла як камфора. Натомість як гриби по дощі, появлялись отаманські „загони“, а властиво банди занархізованих повстанців. В такому моменті Директорія дезорганізувала свою найкращу військову частину — Запорозький Корпус.

Пригадую ще, що по зайнятті Києва Директорією, в Київській Опері дали святочну виставу. Режисерував її слав-

ний Микола Садовський. Був пролог, кантата, один акт із трагедії „Гетьман Дорошенко“, один акт із символічної драми Лесі Українки „Лісова Пісня“ та ще щось, чого не тямлю. Директорія сиділа в бувшій царській, а потім гетьманській льожі; я в льожі дипломатів. Вистава була знаменита. Ця вистава була найкращою і найсимпатичнішою річчю, що я бачив тоді в Києві. Українство виступило тут у всій своїй красі. А я в льожі думав-гадав: що це таке з Українцями, що на театральній сцені вони незрівняні, а на політично-організаційній сцені — теж незрівняні, але в нищенні підстав власної сили.

По цій виставі відбувся в „Українському Клубі“ бенкет у честь Директорії. Господинями були відомі українські патріотки та мої знайомі — пані Л. Старицька-Черняхівська, Грінченкова (Загірна) і т. д. Директорія сиділа на почесному місці. Була приявна вся т. зв. „стара“ й „молода“ українська громада: діячі, редактори, партійні лідери тощо, разом яких 200 осіб. Були, розуміється, промови — без ліку і без кінця. Бо над Дніпром інтелігенти балакають просто до безтями. Викликано до промови і мене, вітаючи як представника братньої Галичини. Я промовляв у тому змислі, що мій побут тут як галицького відпоручника є видимим знаком нашого бажання злучити „галицьку волость“ на віки з матірнім лнем, з Русю Володимира Великого, з Україною Хмельницького й Мазепи, в одну могутню, самостійну, соборну, українську державу. Мене, а опісля мою промову демонстративно оплескувано, що я розумів як заяву братньої симпатії до Галичини.

Тямлю ще дві промови, що звернули мою увагу. Одну виголосив якийсь високий, чорноволосий мужчина з буйною чуприною (а то й гривною), яка щохвилини лізла йому в очі й яку він завязує та надармо закидав угору. Прізвище його забув; але мені казали тоді, що то якась важна риба в партії соціялістів-революціонерів та що його допустили до голосу скорше, як намічено, бо його група фрондує та хоче покинути негайно бенкет. Його туманна балаканина зводилась до того, що його мітична „партія“ невдоволена доконаною революцією, бо треба „більше революції“, і його „партія“ саме має „преважну нараду“ та там рішиться „що далі“, а тому він кінчає, бо мусить іти там, де, як виходило, рі-

шитись доля Директорії, дальшої революції в Україні і доля всього світу . . .

Другим замітним виступом була промова славного опісля Микити Шаповала. Микиту Шаповала я знав тільки з його поезій, якими він засипував українські літературні журнали. Ось там на бенкеті я пізнав його особисто, а дальші роки оправдали в цілості те поняття, яке я собі тоді про нього виробив. Кремезний, круглолиций, із чорнявим вусом, він говорив розмашисто на тему „хай живе авантюра!“

— Всі великі історичні почини — говорив він — були авантюрами. Олександр Македонський, Колумб чи Вашингтон, це були великі авантюристи. І то, що ми почали, — говорив далі Шаповал — це велика авантюра. (От, і сказав чоловік правду! — подумав я).

Я виходив з бенкету пригноблений. І в інших учасників не бачив я радості чи ентузіязму. Наче яка невидима хмара висіла над нами . . . За столами сиділа еліта української демократичної інтелігенції. Представлялася вона слабо, майже мізерно. З ким тут будувати державу?

Останньою подією з того побуту в Києві, що вбилась мені в память, був вимарш Німців, цебто німецької залози Києва (20.000 мужа). Німецького війська по всій Україні було яких 600,000, Австрійців коло 200,000. Німці стояли на північ від лінії Підволочиська-Дніпрові Пороги, аж по Дон і по Азовське море, а так само в Криму. Австрійці держали Поділля, Херсонщину, Побожжя та Пониззя по Дніпровий Лиман. Як у Німеччині і в Австро-Угорщині вибухла революція в жовтні та листопаді 1918 року, Австрійці та Мадяри стали на гвалт вертатися домів, про що я вже раніше згадував. Дисципліновані Німці стояли далше в Україні. Але як по 14. листопада 1918 р. зачалося повстання Директорії й анархія в Україні, Німці почали покидати Україну, особливо ті, що були за Дніпром і в Криму. Деякі їх частини побольшевичились, покидали старшин і завели „зольдатенрати“ (солдатські ради). В інших залишилася давня команда, але при співпраці „зольдатен-рат“-ів. У ще інших остало все по-давньому. Німецькі війська, покидаючи Україну, мусіли часто пробивати собі дорогу домів зброєю, борючися з бандами — большевицькими або просто грабійницькими. Я був свідком однієї такої події, що я її описав в одному з попе-

редніх розділів. Та сильний і дисциплінований гарнізон Німців у Києві стояв там, поки Києва не зайняла Директорія. Німці не брали участі в боротьбі між Директорією і Гетьманом, залишившись нейтральними. Тепер вони відходили.

Я стояв із знайомим на розі Бібиковського Бульвару й Хрещатика та глядів на їх вимарш. Десятки тисяч народу залягли хідники та мовчки гляділи на грізні, маршуючі колони піхоти в шоломах та ще грізніші гармати, гавбиці, що з гуком котились по камяному бруку. Німці йшли мовчки: ні слова команди, ні розмови. Музики не грають, сурми й барабани мовчать. І товпи на хідниках мовчали. Німецькі лица були наче камяні. Вони, залишок могутньої армії, що через чотири роки на стільки фронтах і в стільки країнах була непереможною, йшли тепер додому, свідомі розгрому на фронтах та — що гірше — розгрому дома, в батьківщині. Що буде? Що нас чекає? — це певно були їх думки. Вони йшли скоро, рівно та різко, але понуро, наче на похоронах. Не стало Гетьмана, не стало Німців, не стало гарантів ладу й безпеки . . .

В мовчазних товпах, що гляділи на відхід Німців, також було слідне напруження. Люди думали: а що завтра? Чи Директорія вдержить лад? Що буде? А як прийдуть большевики? . . . І я думав. Важкі рефлексії обсіли мою голову.

Мої думки перервало кинене збоку голосне „Здрастуйте! Ви апать в Києве?..“ Це поздоровляв мене секретар чи аташе Раковського, голови мирової місії Советів у Києві. Я знав його з моїх двох візит, які я в літі та восени (за Гетьмана) зложив був Раковському. Раковського я стрічав ще 1914 року в Букарешті як румунсько-болгарського соціал-демократа. Тоді ми стрічалися там у паршивенькій жидівській каварні, а тепер він був уже головою большевицької „місії“ в Києві. Поправді ж він підготовляв собі місце . . . президента „Української Радянської Республіки“. Хитрий Жид із Добруджі! — „Здрастуйте!“ — відповів я чемному секретареві. — „А Ви ще тут?“ — докинув я ніби знехоття, а в дійсності з розмислом.

Большевик лиш усміхнувся, а з його очей скакали не то веселі, не то іронічні чортики. Він був рад, що Німці йдуть геть . . .

Знову в Галичині. — Нова столиця. — Нова влада.

Коли я вернувся знову в Галичину, я дізнався на границі в Підволочиськах, що осідок влади перенесено до Станиславова та що президент Петрушевич прибув із Відня й обняв провід держави. Я поїхав отже просто до Станиславова. Там я застав Президента та всіх державних Секретарів, що жили в готелі „Австрія“. І я там примістився. У великій театральній салі цього готелю мала засідати вибрана вже Українська Національна Рада. Бюра державних Секретарів, отже й моє бюро, містилися в новому великому, справді модерному, будинку Дирекції Залізниць. До свого бюро я мав ходити по глибокому снігу, який рідко тільки відмітали, або ще й гірше: по розтопії, що сягала вище кісток, який кілометр дороги. Щастя, що я мав знамениті юхтові, українські чоботи, куплені в Білій Церкві. Вимашчені смальцем, вони не пропускали води. Так само тими снігами та розтопільно бродили президент Петрушевич та Секретарі.

Я заремонстрував проти такої аномалії у премера д-ра Голубовича, але він тільки здвигнув плечима із словами: „Що я пораджу? Військові забрали всі автомобілі, а я не хочу задиратися з ними . . .“ — Взагалі Голубович був мякою людиною, надто вже мякою. Це змінилося аж тоді, коли до Кабінету ввійшов д-р Іван Макух, радикал. Тоді урядові приділено два автомобілі — один для Президента, а другий для премера. А Секретарі присідались чи до Президента, чи до премера. Ось так вирішено це комунікаційне питання. Будь-щобудь кидало воно характеристичне світло на тодішні відносини і на відношення Вітовського та деяких старшин до державної влади.

Негайно по моему приїзді до Станиславова, я склав звіт Кабінетові з того, що я осягнув та що я помітив у Києві. За мою місію мені подякували, а мій звіт про положення в Україні утвердив тільки нашу владу (і президента Петрушевича) в думці, що нам треба втримати свою власну владу і свою власну армію, та що на велику Україну не можна рахувати; вона сама незабаром буде в більшому клопоті ніж Галичина. Між іншим, характеризуючи положення над Дніпром, я вжив таких фраз:

— Панове, будьте приготовані на те, що за якийсь місяць-два большевицькі банди стануть на Збручі і нам треба буде утворити другий фронт на Збручі. Та будьте готові й на те, що однієї днини Директорія або злучиться з большевиками, або буде розстріляна, або опиниться в нас, по нашому боці Збруча, шукаючи захисту. Але, піддержуймо в засаді принцип злуки обох Україн, хоч би для історії.

Мене засипували тисячами запитів: А що на це 200-тисячна армія Петлюри? . Чи Директорія не могла б прислати нам із 50,000 війська на деякий час, щоб ми взяли за одним ударом Львів? . А що з Грушевським? . Де Гетьман? . Чи це правда, що Французи й Греки зайняли Одесу та посуваються на північ? . Або знов, чи правда, що Антанта визнала Директорію? . і т. д., і т. д. Ці запити говорили про те, що й провідні люди в Галичині не мали поняття, що властиво діється у Східній Україні, а дивились на Велику Україну — як тоді говорили — через сантиментальні окуляри, крайне оптимістично та з рожевими надіями. Коли я їм розповів, що 200-тисячна армія Директорії розібрала кріси, шинелі, чоботи і т. д. та пішла додому або творить „загони“, які ширять анархію в Україні; що там деякі села замінились у наїжені кулеметами, а то й гарматами „республіки“, до яких наразі ні Директорія, ні ніхто не має доступу; що на Україні розпаліло вже соціальне безладдя, а якісь Махни, Григорієви та Зелені підносять голову проти Директорії на Правобережжі — то вони й вірили й не хотіли вірити. Воліли все таки дурити себе надією, що Директорія заховтає ті всі незагнудані сили. З галицькою обережністю одначе не ставили всього на велико-українську карту, але — може й для локального патріотизму — рішили задержати свою окрему владу і свою окрему армію.

Коли я повернувся до Станиславова, я застав також намічену вже зміну складу уряду. Йшло про те, щоб впровадити до Кабінету когось із визначних радикалів і тим скріпити владу. З розвитку подій ставало ясно, що галицькі та буковинські націонал-демократи і радикали утворять правлячу коаліцію, яка поведе Галичину шляхом конструктивних та поміркованих суспільних реформ, не пускаючись на ніякі соціалістичні експерименти. Зарисовувалась і „опозиція“, зложена з соціал-демократів (Вітик, В. Темницький, Без-

палко), радикалів з-під знаку д-ра Трильовського (Лаврук, Дувіряк та ін.) та з різних нескристалізованих демагогів, що за прикладом Придніпрянщини — уїдали на нашу „буржуазію“ (цебто інтелігенцію, бо правдивої буржуазії, на жаль, не було) та видвигали гасло „влада робочому народові!“ (цебто їм). Президент Петрушевич, по різних розмовах та конференціях з провідними політиками і порозумінні з ними, рішився знову віддати провід Кабінету д-рові Сидорові Голубовичеві, лишити в Кабінеті д-ра В. Панейка (що був уже в Парижі), мене (д-ра Лонгіна Цегельського), Вітовського (військові справи), Осипа Бурачинського (судівництво), Мирона (залізниця), а з нових покликати до Кабінету радикала д-ра Івана Макуха та Буковинця, професора Артимовича. Проф. Артимович мав обняти ресорт шкільництва (на місце радника двору Олекс. Барвінського, що залишився у Львові), а д-р Макух мій портфель (внутрішніх справ), як найбільш підхожий його амбіції та знанню справ.

Щоб д-рові В. Панейкові надати авторитету в його місії на Мирову Конференцію у Версалі, рішено залишити за ним титул і характер секретаря закордонних справ, одначе ведення цього секретаріату доручено мені з титулом „Державного Секретаря та члена Кабінету“. Значить, я мав засідати в Кабінеті як Державний Секретар формально „без теки“, а в дійсності мав вести закордонну політику. Зроблено це й тому, що впродовж місяця грудня 1918 я властиво більше часу провів на дипломатичних місіях, цебто в закордоннім ресорті, ніж у моїм Секретаріаті внутрішніх справ. Передбачувано, що в найближчій часі треба буде викінчити справу злуки обох Україн. А що я її вже зачав і знав придніпрянських лідерів та тамошні відносини, то й це рішило, що мені віддано тепер закордонні справи.

З жалем розпрощався я з д-ром Романом Перфецьким, з яким ми так дружньо та згідно співпрацювали в перших найтяжчих часах, коли наладжувано початки нашої адміністрації, та котрий вів фактично мій ресорт під час моїх поїздок на Велику Україну. Ми передавали д-рові Іванові Макухові впорядковану, налажену, адміністративну машину. Я переходив до іншого ресорту з вдоволеною свідомістю, що виконав нелегке завдання. Тільки той, хто переживав державний переворот і процес творення нової держави від са-

мого коріння, може оцінити таку роботу. Поляки в так званій західній Галичині не потребували будувати адміністрації, бо вони просто перейняли бувші австрійські староства з усім пеґсоналом. Те саме Чехи на Чехії і Моравії. Ми натомість мусіли будувати нашу адміністрацію від самих основ. Мусіли обсадити всі староства, міські управи й добру половину сільських управ цілком новими людьми. Ми вдержали лад, спокій і безпеченство громадянина та його майна. Ми зорганізували жандармерію й поліцію. Справедливість каже підкреслити, що в будові цього апарату співпрацювало все наше свідоме громадянство, інтелігентні повітові лідери, як і свідомі селянські провідники, про що я вже мав нагоду раніше говорити.

Ц.

Своя рідна солдатеска

Що таке солдатеска? Це вислів італійський, а походить від слова „сольдато“ (наємний вояк), що знову пішло від „сольдо“ — значить „гріш, сотик“. Від того самого ння є польські слова „жолд“ і „жолдак“, німецькі слова „Söldner“, „Soldat“ і російське „салдат“. Наше „жовнір“ або „жовніяр“ — це вже перекручене на український спосіб німецьке „Söldner“. Італійці довгі століття були розділені між чужими займанщинами, натерпілися від чужих наємних військ. Тому в них слово „солдатеска“ (жовнірщина) прийняло негативне значення, а саме — самоволі бутного вояцтва.

І нашої молоді української держави не минуло це лихо. Вгорі вже кілька разів говорив я про деякі маркантні її прояви.

За цісарської Австрії нарікали ми, часом у пресі чи парламенті, на бутну, аrogантну поведінку цього чи того офіцера. В нашій молодій республіці було без порівняння гірше. Молоді офіцери часто думали, що своя влада менше варта як чужа. Солдатеска, видно, всюди однакова. Як лиш може, лізе на голову „цивілям“. Ще й до того солдатеска, ведена молодиками! Що то значить, закоштувала й Польща, коли Пілсудський і його „полковники“ обкидували старих парламентаристів і лідерів, як Дашинський, Морачевський, Вітос і т. д., останніми лайками, а вкінці позамикали їх у Бе-

ресті Литовському, побивали й зневажали. А знову „ірландська республіканська армія“ вбила першого міністра війни у вільній Ірландії за те, що він казав її членам іти до щоденної праці, замість жити з революції.

Тертя та непорозуміння між військовими командами і цивільними владами були в нас мало що не на порядку дня. Ось, наприклад, з Коломиї приїхав наш повітовий комісар із зажаленнями, що тамошня військова команда веде себе у місті та в повіті самовільно, нехтуючи нашу цивільну владу. Те саме було в Городенці. Д-р Теофіль Окуневський, один із найвизначніших наших парламентаристів та діячів, жалівся, що молодий місцевий командант зовсім ігнорує його як державного комісара, чи як голову повітової Національної Ради. (Я забув уже, чим саме був там д-р Т. Окуневський, у кожному разі він був душею повіту). Замітне, що найбільше сутічок між військовою і цивільною владою було там, де урядували радикали. Найбільше напружені були відносини між Вітовським і — як воно не дивно! — лідерами радикалів, д-ром Львом Бачинським та д-ром Іваном Макухом.

Одного дня д-р Лев Бачинський, довголітній посол до парламенту, відомий із 14-годинної промови у військовій комісії австрійського парламенту, та комісар Станиславова, явився в Державнім Секретаріяті та заявив, що він резигнує з комісарства, бо не може згодитися, щоб у місті господарила військова команда, так наче б цивільної влади не було взагалі. Він розповів кілька драстичних випадків. Ось так однієї днини військова команда заарештувала кілька найвизначніших Жидів із т. зв. „демократичної партії“ асимілянтів, між ними бувшого посла до парламенту й сойму, д-ра Райха. Д-р Бачинський виміг був, що за кілька годин їх випустили. Але шкода вже була зроблена, бо всі Жиди, без різниці, були обурені за цей арешт та втратили довіру до влади.

— А знову останньої ночі — розповідав д-р Лев Бачинський, — військовики поздирали або понищили всі польські вивіски на skleпах і крамницях, хоч польські вивіски поступенно і без примусу стали робити місця українським. Це сталося без відома і згоди комісара і було просто актом самоволі та анархії.

З крайнім обуренням заявив д-р Бачинський:

— Я зрезигную. Підшукайте собі іншого комісара. Мальованим комісарем не буду.

З тяжким трудом ми упросили його, людину поважну, авторитетну, впливову в повіті задержати становище комісара у місті — тоді столиці краю. Це була одна з причин, що небаром д-р Лев Бачинський і д-р Макух, найбільше причинились до усунення Вітовського зі становища державного секретаря військових справ.

Як такі та подібні акти солдатески наносили шкоду нашій державній справі, я мав нагоду переконатись сам у повіті, що я його добре знав, бо це був мій родинний повіт — Камінка Струмилова. Комісарем у повіті був суддя Роман Петрушевич, мій товариш із гімназії та університету, молодший брат президента Петрушевича. Він знав повіт дуже добре, бо родився в Буську і життя його звязане було весь час з Камінеччиною. Головою повітової Української Національної Ради був мій батько, о. Михайло Цегельський, що був священником у Камінці Струмиловій від 1874 р., цебто впродовж 44 років. Він був там довголітнім деканом, головою повітової філії „Просвіти“ і віцемаршалом повітової Ради яких 20 років. Значить — знав повіт наскрізь. У камінецькій повіті був високий відсоток латинників, що жили цілими селами, як Бербеки, Мазярня, Адами, Вархоли, Гута, Ражанка, Ягуня, Лани Німецькі, Горпин і т. д. Одні з них говорили чисто по-українськи та були, мабуть, златинчені Українці, а другі (в селах Адами і Вархоли) це були родовиті Мазури, що говорили старим мазурським наріччям. На Рожанці сиділи Чехи, а в Ягуні і Ланах Німецьких Німці-колоністи. Мазури з Адамів і Вархолів, а так само Чехи та Німці за Австрії голосували при парламентарних виборах за українським кандидатом. Як настала українська держава, вони лояльно заявили їй свою вірність, а то устами своїх вийтів і делегатів перед комісарем Петрушевичем. Він оповідав мені, що ніколи не мав з ними найменшого клопоту. Наробила з ними клопоту щойно наша військова команда.

Командантом т. зв. „повітової доповняючої команди“ з Камінці Струмиловій був тоді сотник Б., зукраїнщений Чех, що любив запиватися. Бодай я тверезим його не зустрічав. Те саме казав мені комісар Петрушевич. У саму латинську Велику Пятницю оцей командант, не спитавши повітового

комісара, як господаря повіту, казав заарештувати вночі всіх латинських священників у повіті та приставити їх ранком до касарень „за брамою“ у Камінці. Там їх — між ними кількох сивоволосих старців — держали під вартою на подвір'ї, на холоднім дощі та вітрі. Можна собі уявити здивування повітового комісара, що про те все нічого не знав, коли десь коло 9 години ранку перед староством стала збиратися товпа людей та фірами приїжджали люди з різних кінців повіту. До комісара зголосилися депутації селян-латинників з кільканадцяти сіл і з огірченням жалілися, що перед самим Великоднем забрали їм їх священників та не буде кому ні сповідати, ні правити Великодніх Богослужб. Комісар заявив їм, що нічого про те не знає і арештів не доручував, але негайно поїде до касарень, перевірить, що сталося і вяснить цілу справу.

Тим часом інші депутації латинників-селян та селянок явилися у голови Української Національної Ради, о. Михайла Цегельського та з плачем розповіли про арешти їх священників. Особливо обурені були за увязнення старців-священників. Отець Цегельський негайно пішов до староства, де застав багато селян і комісара Петрушевича, який саме сідав на бричку, щоб їхати до касарень. Товпа тим часом виросла до яких 3,000 голів. Зачалася агітація, видно, між нею, бо баби стали викрикнути, ляментуючи: „Одайце нам ксенжи!“ Комісар промовив до юрби, стараючись успокоїти її, та разом із о. Цегельським поїхали до касарень. На подвір'ї застали заарештованих ксьондзів під вартою, а команданта, мимо ранньої пори, вже „під чубком“, в команді.

На запит, що мають значити ці арештування і хто їх доручив, командант, не підносячися навіть із крісла, заявив, що це він і його офіцери рішили і перевели ці арешти, бо цивільна влада „цяцькається“ з ворогами. Коли комісар звернув йому увагу, що тут не фронт, а запілля, та тому доручення арештів можуть бути видані тільки ним (комісарем), а інакше це самоволя, командант відрубав, що його не обходить, чи це законно чи ні, а ксьондзи будуть за годину відставлені пішки до залізниці в Краснім (4 старокраєві милі!). Вмішався о. Цегельський, апелюючи до команданта як священник та звертаючи його увагу, що не можна третині населення повіту відбирати священників саме в час найбільших

християнських свят. Комісар Петрушевич і о. Цегельський вживали всяких аргументів, юридичних і тактичних, щоб переконати підпитого команданта, що не можна священників, яким не доказано вини, ані проти яких нема обґрунтованого підозріння протидержавної діяльності, вязнити та гнати пішки до залізниці. Це провокує мирне та льюальне дотепер селянство латинського обряду — говорили вони. А в результаті командант скомпромітується, бо вища влада накаже звільнити ксьондзів на волю. Комісар додав, що ціла афера може скінчитися навіть кровопролиттям.

Вкінці вдалося якось укоськати закукуріченого команданта. Він пішов на компроміс. Скінчилося на тому, що — для рятування престижу військової команди — задержано тільки кількох молодих сотрудників (і тим дано підводи до Красного), а решту ксьондзів звільнено. Селяни-латинники забрали їх на свої вози та, подякувавши комісареві й о. Цегельському, з радістю повезли їх домів. Але раз ображене релігійне почування вже тліло даліше.

Ось так, нетакт команданта та головусих, політикуючих на свою руку його адютантів наробив великої шкоди. Слухи про цей епізод рознеслись по цілій Галичині і всюди вразили латинників. Не помогло й те, що комісар та о. Цегельський обстали за ксьондзами. Як звичайно буває в таких обставинах, про це не говорили.

Коли опісля Поляки зайняли Камінку Струмилову, місцеві вшехполяки пімстилися за те на . . . старенькому о. Цегельському, хоч якраз він оборонив польських ксьондзів. На їх домагання й доноси старенького о. Цегельського арештовано й засаджено у підземелля старої касарні на Личакві у Львові, де він пробув кілька місяців. Польські ксьондзи, яких він рятував, навіть не пробували інтервеніювати в його справі.

Аж моя інтервенція в Римі (через нунція у Відні), ше й поперта послом України у Відні Вячеславом Липинським, помогла. Через свого нунція у Варшаві, кардинала Ратті (пізнішого Папу Пія XI) Ватикан інтервеніював у польського уряду, й о. М. Цегельського випущено вкінці на волю.

Українська Національна Рада в Станиславові

Дня 3. січня 1919 року в великій театральній салі готелю „Австрія“ в Станиславові, зібралася нова Українська Національна Рада, скликана президентом Петрушевичем. Вибрано її на підставі виборчого закону, ухваленого тою ж Українською Національною Радою, що утворилася ще в жовтні 1918 року, з усіх українських парламентарних і соймових послів, вірилістів*) та членів Палати Панів на основі маніфесту цісаря Карла про перебудову Австрії на федерацію національних країн-держав. Зі становища австрійського державного права ця перша Українська Національна Рада була отже вповні легальною, на публичному праві спертою установою — а тим самим правним представництвом, парламентом українського народу Галичини й Буковини. Це парламентарне тіло ухвалило з черги новий виборчий закон, на основі якого вибрана нова Українська Національна Рада складалася: 1. з усіх бувших парламентарних і соймових послів, вірилістів та членів Палати Послів, 2. з тих представників українських партій, що їх кооптувала була ще жовтнева Українська Національна Рада і 3. з депутатів, вибраних з усіх повітів і більших міст цілої території Західньо-Української Республіки, незайнятої Поляками чи Румунами.

Ця Українська Національна Рада складалась приблизно зі 150 членів, між якими була поважна кількість селян. З вірилістів засідав в Українській Національній Раді одинокий Владика, Григорій Хомишин, бо два інші наші Владики (Митрополит Шептицький і Єпископ Коциловський) були вже тоді під польською займанщиною та інтерновані Поляками. Єпископ Хомишин являвся зразу пильно на всі засідання Української Національної Ради і забирав раз чи два рази голос у нарадах, поки його не напав у своїй промові з грубий спосіб соціаліст Семен Вітик, хоч Єпископ Хомишин ніколи не дав причини до такої напасти та на неї ніяк не заслужив.

Своєю остентаційною участю в Українській Національ-

---

* Вірилістами були такі члени соймів що засідали у соймі на основі свого становища — отже єпископи та ректори університетів.

ній Раді, Владика Хомишин тільки скріпляв її повагу. Для молоді, ще непризної, держави мало це свою вагу. Крім того Єпископ Хомишин із власного почину видав був послання до всього українського греко-католицького духовенства і вірних, доручуючи, щоб при Службах Божих молитися за Українську Державу, її Президента і все воїнство її, цебто за Українську Армію.**

Напасть Вітика була великим нетактом. На жаль, протест проти цієї напасти був ослабий. А саме, з членства Ради застерігся проти виступу Вітика тільки о. д-р Юрик (делегат Золочева, відомий гарячий патріот та заслужений дяч), а з президії Ради дано Вітикові тільки упімення, що то „не випадає“ нападати на членів Ради, та що президія „жалує“, що таке сталося.

Взагалі з Вітиком, про самовільну господарку якого в нафтовій окрузі я вже згадував, і влада, і Рада забагато церемонилися, тим більше, що Вітик „отаманствував“ безупину, робив часто бурхливі „сцени“ в Українській Національній Раді, виголошував демагогічні, майже комуністичні, підбурливі промови та рідко стрічав мужеський відпір. Автор цих стрічок, хоч також був членом цієї Ради, не бував, на жаль, на всіх її засіданнях, з уваги на часті виїзди поза межі Галичини, головню до Хвостова й Києва. Але пригадую собі, що раз Вітика добре „зчесав“ Тимотей Старух (селянин, посол із Бережанщини й Рогатинщини), а знову другим разом д-р Теофіль Окуневський, гостро осуджуючи шкідливу демагогію Вітика.

Українська Національна Рада уконституувалася, вибираючи президентом її (і Держави) д-ра Євгена Петрушевича. Віцепрезидентів було чотирьох. Все це були люди заслужені, розумні, світлі, чесні та віддані своєму народові серцем і душею. Кожен із них був знаменитим промовцем та досвідченим парламентаристом. Народи Української Національної Ради

** Треба взагалі сказати, що поведінка Єпископа Хомишина (та цілого нашого греко-католицького єпископату) в часі боротьби за українську державність була наскрізь коректна й патріотична. Митрополит, як тільки міг, виїхав з-під польської окупації за кордон пошукати своїм впливом в Римі, Парижі, Брюсселі і Америці українські державні змагання. А Єпископи Хомишин у перших роках польської окупації відмовив рішуче вимогам польської влади, щоб наші Церкви молились за польську державу й її армію. — Ред.

гелися на основі найкращих парламентарних зразків, крім тих кількох галабурд, що їх зробив Вітик. Українська Національна Рада вислухувала звітів Державних Секретарів, дебатувала й голосувала над ними. Вибрала цілий ряд комісій для випрацювання різних законів (закону про земельну реформу, закону про устрій держави, про організацію армії, про вибори будучої Законодатної Ради, про права національних меншин ітд., ітд.). Передискутовувала і рішала про будучі важні справи, як злука з Великою Україною, висилка представників на свято злуки і т. зв. Трудовий Конгрес у Києві, переговори з Антантою і з Польщею тощо.

Українська Національна Рада працювала як дійсний парламент. Маючи досвід із парламенту, сойму і повітових рад за бувшої Австрії, галицькі та буковинські представники вміли працювати парламентарною метою. Це йшло їм гладко й певно. Засідання Ради були з правила явні та доступ на галерію для публики був вільний. Замітне, що перша лава балькону майже все обсаджена була жіноцтвом, що з цікавістю прислухувалося нарадам. У самій Раді не було ні одної жінки, але новий виборчий закон, ухвалений Радою, давав жінкам право голосувати і бути вибраними в послы на рівні з мужчинами.

Цікаво, що старі парламентаристи тільки зрідка забирали голос у дебатах Ради. До слова рвались більше нові сили, а із старих парламентаристів найбільше говорили (та демагогували) д-р Кирило Трильовський, Семен Вітик та Безпалко (соціал-демократ, учитель і народний діяч із Буковини.) Зі селян вибивалися молодий соймовий посол з Рудеччини Гриць Тершаковець (націонал-демократ) і Дувіряк з Надвірнянщини (радикал).

За весь час засідань Української Національної Ради автор оцих споминів промовляв тільки двічі. Я просто не мав часу на дебати і промови. Від ранку до ночі робилося якусь організаційну чи ділову роботу. Поза тим вповоліні лютого 1919, я зрезигнував як член Кабінету (з Секретаріату Закордонних Справ) та перебував — значну частину часу на місіях і політичних поїздках поза Галичиною, і то переважно не в галицькій, а в придніпрянській службі — на Великій Україні, в Чехії і в Німеччині.

Українська Національна Рада виконала чималу законо-

датну роботу, куди більшу, як у нас звичайно думають. Закони нею ухвалені — земельний, виборчий, про права меншин, про організацію адміністрації, про організацію шкіл і т. д. — свідчать про законодавчий та юридичний досвід їх авторів. Можна деякі з них оспорювати зі становища політики, цебто їх політичну вартість (наприклад: закон про меншини або деякі постанови земельного закону). Але як кодифікаційні твори вони — побіч адміністрації країн — залишаються свідомством зрілості галицько-буковинських Українців до самоуправи і до державного життя. Українській Національній Раді належить почесна пам'ять в історії наших державотворчих зусиль.

ЛШ.

Ратифікація Хвастівської умови

Було це в Станиславові, дня 3. січня 1919 року — місяць по умові в Хвастові. Українська Національна Рада зібрана в комплекті. В салі ясно як у день. Президіює сам президент Петрушевич. Віцепрезиденти засіли на сценічному подіюмі побіч нього за зеленим столом — на знак, що засідання має торжественну, історичну вагу. Ввесь Кабінет Державних Секретарів також тут — тільки що з боку подіюму, при столах. З другого боку подіюму, при своїх столах, секретарі-протоколянти Української Національної Ради під кермою шефа Бюра Ради, яким був д-р Роман Перфецький. Галерії наповнені вщерть, по береги, аж треба було з огляду на безпеку чи від вогню, чи від тягару вступ на них обмежити. Настрій святочний. Тихо, як у церкві. На вулиці товпа людей, що вже не могли дістатися до будинку. Відділ війська пильнує ладу.

Президент піднявся і дав знак дзвінком. Він сповіщає, що на порядку нарад є справа злуки „Західньо-Української Республіки“ з „Українською Народньою Республікою“ в одну нерозривну цілість — в Соборну Україну. Громові оплески на салі і на галерії. Емоції діють. Це неправильно, що галерія бе браво. Але хвилина піднесла, вийняток і президент вибачає галерії. Референт Комісії закордонних справ Української Національної Ради предкладає резолюцію про

злуку ЗУНР із УНР. Секретар Закордонних Справ д-р Л. Цегельський має слово в імені Кабінету Державних Секретарів для пропозиції справи — закінчив президент, і сів.

Піднявся я з двома листками паперу в руці: Один оригінал договору з дати Хвастів, 1. грудня 1918 року, а другий — нарис резолюції, яку я маю предложити Українській Національній Раді до ухвалення. Оба документи мого укладу. Я сам, признаюся, в піднеслому настрої, свідомий того, що оце ми маємо доконати великого, приснопам'ятного акту в історії українського народу, що оце за яких десять хвилин народиться — бодай у принципі, в юридичному сформульованні волі Українського Народу Галичини й Буковини — Соборна Українська Держава. Нам доводиться в тій хвилині творити українську історію.

Я говорив коротко. Промова, а властиво звідомлення, згори приготована, бо це ж не віче, не дебата, а офіційна заява. Я підкреслив, що історичним ідеалом українського народу є політична незалежність і політична єдність усєї української землі в українській суверенній державі. Від смерти Ярослава Мудрого (1054 р.) ми вперто стреміли до здійснення цього ідеалу. Сьогодні діждалися історичної хвилини, що в нашій силі його здійснити. Зробимо це сьогодні ухвалою Української Національної Ради. Коли в жовтні 1918 ми творили окрему Західньо-Українську Державу, зразу в рамках габсбурзької монархії, а опісля на її розвалинах. то не тому, щоб ми не бажали собі гаряче злуки всіх українських земель, але тому, бо обставини, сильніші за нашу волю, приневольовали нас до цього, а політична обережність казала нам, вибрати такий шлях. Дороговказ на цьому шляху носив одначе напис: до Києва! До матері українських городів!

Відчитавши текст Хвастівської умови, я пояснив, що з огляду на окремі спеціальні інтереси, соціяльну і юридичну структуру та виїмкову, географічно-політичну позицію Галичини, ця умова застерігає Галичині широку автономію (самоуправу), подрібний зміст якої буде сформульований окремим договором і законами. Сьогодні мова про ратифікацію Хвастівського договору в засаді. Тому іменем Кабінету я предкладаю Раді Хвастівський договір з 1. грудня 1918 р., про злуку Західньо-Української Республіки з Українською

Народною Республікою до ратифікації (затвердження) ухваленням резолюції.

Дебати над цією історичної ваги резолюцією не було. Вставали тільки по черзі найповажніші провідники поодиноких партійних груп у Раді і прилучувалися кількома словами до внесення д-ра Антона Горбачевського, щоб цю резолюцію прийняти без дебати, однодушно, через аклямацію. З черги піднявся президент Петрушевич і дзвінким, виразним голосом оповістив:

— Є внесення, щоб резолюцію, предложену перед хвилиною паном Секретарем Закордонних Справ відносно ратифікації договору з дати Хвастів, 1. грудня 1918 року, прийняти аклямацією. Чи є внесок проти аклямації? — спитав Президент для формальности і, вичекавши хвилину продовжував: — Ніхто не противиться аклямації, тому голосуємо через аклямацію, повстанням з місця. Перед тим прошу пана Секретаря Ради відчитати щераз резолюцію.

Д-р Роман Перфещкий встав і відчитав поволі, виразно та дзвінко текст резолюції.

— Голосуємо! — промовив Президент. — Хто є за прийняттям резолюції, зволить встати!

Як один муж, ціла Рада піднялася з місць. І ми на подіумі всі встали: віцепрезиденти, державні секретарі і секретарі Ради. І галерія встала. Було тихо, як маком сіяв аж промовив знову Президент:

— Стверджую, що резолюція про злуку Галичини й Буковини з Україною прийнята оце однодушно через аклямацію. Оцим стверджую і оповіщаю, що від цієї хвилини старинна галицько-володимирська волясть входить у склад однієї і нероздільної, соборної і суверенної, Української Держави. Сьборній Україні Слава!

З грудей усіх приявних залунало грімке „Слава!“, а потім зірвався дійсний гураган оплесків, що тривав кілька хвилин. Чимало членів Ради і слухачів на галеріях плакало, а всі — старі, парламентарні бувальці — мали сльози в очах. Хтось із членів Ради, чи не д-р Трильовський, зачав „Ще не вмерла Україна“. Вся сая і галерії підхопили гимн єдиними устами і єдиним серцем. Ніколи в житті не чув і не співав я разом з іншими так грімко, так урочисто „Ще не вмерла“.

Коли затих останній акорд гимну, Президент промовив:

— А тепер на знак торжественної хвилини, засідання замикаю та запрошуюю всіх членів Ради бути свідками походу зі смолоскипами та військової паради залоги міста Станиславова.

LIV.

Перша українська державна парада

Як тільки закінчилося це історичне засідання Української Національної Ради, Президент, віцепрезидент, державні секретарі та кільканадцять найстарших членів Ради вийшли на зовнішній ганок будинку. Туди запрошено й жінок чи то секретарів, чи членів Ради, чи взагалі визначніших у громадській праці жінок. Два яркі снопи світла від спеціально уставлених електричних прожекторів падали на Президента і його оточення — так що маса народу, зібрана на вулиці і дефілююче військо могли його виразно бачити. Решта членів Ради гляділи або через вікна будинку, або зійшли вниз і станули на входових сходах будинку.

Почалася дефіляда — перша публична військова дефіляда перед Президентом Держави, цілим Урядом і цілою Радою. Значить — була це дефіляда перед Державою, перед Україною. Перші надійшли смолоскипи в двох рівнобіжних рядах, сотки їх. Зимовий вітер рвав полум'я довгими косами і кидав язики вогню у повітря. Молодці, що несли їх, машували рівно, до такту та кричали „слава Україні, слава Президентові, слава Раді!“ Зібрана на площі маса кричала те саме. За смолоскипали надійшла військова оркестра під проводом свого капельника, Станиславського, граючи грімкого козацького марша „Гей, не дивуйтеся, добрії люди, що на Україні повстало“. Вона звернула в бік та уставилася по протилежному боці вулиці, лишаючи вулицю вільною для дефіляди.

Тепер зачалася військова дефіляда. Вона мала своє значення не лиш для нас, Українців, але й для тих не-Українців, що гляділи на неї. А гляділи місцеві Поляки (Станиславів по Львові, був найсильнішою польською енклавою у Східній Галичині) та місцеві Жиди й Німці (ці останні мали там свою лютеранську церкву, школу, шпиталь). Гляділи і кілька

офіцерів Антанти (Італійці та Американці), що тоді саме прибули до Станиславова „придивитись новій державі“, та певне й тайні шпигуни польські, румунські та антантських держав. Дефіляда лишила знамените враження. Команданти на гарних конях, а за ними справні, карні сотні, то в шоломах, то знов у мазепинках. Гостра коротка команда „позір! в ліво глянь!“ і голови сотень як одна звернулися в ліво, а очі впилися в особу Президента. Рівно, як грім, підкуті чоботи соток мужви вибивали такт маршу об брук вулиці; лави за лавами, сотні за сотнями.

А ось кольона машинових крісів (кулемети) на конях, а дальше чути брязкіт металю. Це гармати та грізні гавбиці. По три парі сильних коней тягне ці грізні машини. На конях наші гарматчики, наче вросли в сідла, випростовані, голови вгору і на ліво, очі на Президента. Глядачі не видержали. — „Слава армії! Слава стрілецтву!“ — так і вирвалося всім з грудей. Сам старий Президент запалився. Перегнувся через поруччя балькону, махає капелюхом у руці і кличе: „Слава українській армії! Слава! Слава!“ Жінки мають хусточками, мужчини шапками, капелюхами. „Слава українській армії!“ не вгаває. Публика на площі підхопила й собі та вітає все нові військові частини ентузіастично. Всі інстинктивно відчули, що в цій армії є сила держави, що це залізний п'ястук молодого народу, що творить саме державу. А ця армія розуміє це. Хлопці випрямлені як струни, голови вгору, очі блищать, підшви мало не розібують бруку. Це ж вони — українська армія, воскресле вояцтво, воскресла прадітна слава!

Дефіляда скінчилася, військо перейшло, тільки чути як звуки маршу віддаляються. Я поглянув на Президента, коло якого я стояв. Він втирав сльози; так само старий Горбачевський та Окуневський. А так само дещо згорблений віком сивий як голуб, з великою лисиною посеред білих довгих кучерів — Сандуляк із Снятинщини у гарно мережаному, святочному киптарі; а коло нього сусід його Стефанік. Всі були глибоко зворушені — і могутні як дуби брати Старухи (широкозвісний Тимотей, посол Бережанщини з патріяршою бородою, яку він запустив у російській неволі, і його брат Антін із Ліського повіту) та жвавий як гірський потік, струн-

кий як смерека Шекерик-Доників у чудовому, за очі хапаючому, пребагатому гуцульському строї.

Здавалось мені, що з усіх приявних тільки д-р Сидір Голубович, д-р Роман Перфецький і я не пролили сльози. Вони оба стояли коло мене. Хвиля захоплювала мене; певно і їх. Я знав їх здавна як гарячих, щирих патріотів, відданих своєму народові всією душею. Ми три стояли зворушені і від зворушення мовчали. Рефлексії та думи тиснулись у мозок юрбами та гналися одна за одною. Оце наша армія, наші гармати, наші полки, наша сила, наша держава! Чи вдержимо ми їх?

Ми злучили Галичину й Буковину з Придніпрянщиною, бо так нам казала соборна національна, всеукраїнська ідея і так нам диктувала історична рація. Перед світом, перед історією, перед нашим власним народом, що лише прокинувся до державного життя та перед грядучими поколіннями ми поставили доконаний, історичний факт, на якому сперлася б уся дальша, будуча історія нашого народу. Але одночасно ми були свідомі небезпек, що загрожували українській державності з усіх боків. На Велику Україну, я знав, не можна було рахувати. Там усе було непевне, бо там доконувалася, як несвідомо вірно висловився Микита Шаповал, „велика авантюра“. Галичина мусіла числити на себе; на зрілість, карність і жертвенність свого громадянства, на свою армію і на . . . вмилість домоворитися з Антантою.

Та чи вдасться нам знайти міст до Антанти? Чи вдасться Панейкові доступити у Парижі до Вилсона, Клемансо, Ллойд Джорджа, до Версальської Конференції? Яка покажеться вартість Вилсонових гасел про самоозначення народів?

Оці думки обсіли мою голову та голови інших членів нашої влади. Далеко одначе не всіх. Більшість наших провідних людей були оптимістично настроєні. Вони вірили в поміч і силу Великої України, бо знали її тільки теоретично, як велику, 40-мільонову країну, а з історії знали про факт існування в минулому княжої і гетьманської держави. Вони вірили широко та наївно і в Вилсонові „точки“. Вірили в Велику Україну, бо не знали дійсних відносин у ній, а забували, що і Вилсон був тільки людиною.

Та день 3. січня 1919 року був без огляду на все, великим, історичним днем і таким залишиться.

Дальше організування Секретаріату Закордонних Справ

Як сказано раніше, з першими днями січня 1919 р., я перестав бути державним секретарем внутрішніх справ (адміністрації і внутрішньої безпеки), а став керманічем закордонних справ. Цебто титул державного секретаря закордонних справ остав за д-ром Василем Панейком, щоб таким чином піддержати його авторитет перед Аліянтами та конференцією у Версалі, куди ми його післали місяць тому. В міжчасі д-р Панейко вже доїхав до Парижу і незабаром навязав перші розмови з представниками переможних Аліянтів.

Мені т. зв. „Виділ Української Національної Ради“ — бо згідно з нашою конституцією він іменував кабінет — дооручив тепер керму Секретаріату закордонних справ, даючи мені титул і рангу державного секретаря ад персонам. У практиці це не робило різниці і, я був дійсним керманічем закордонної політики, а рівночасно членом Кабінету. Портфель цей я задержав тільки один місяць, десь до 13. лютого 1919 року, коли то я зрезигнував з політичних причин, про які я розкажу пізніше. За цей один місяць я перевів дві важливі справи, а саме: 1. організацію самого Державного Секретаріату закордонних справ та заграничних представництв і 2. остаточне переведення злуки Західньо-Української Республіки з Українською Народньою Республікою. Опріч того були на порядку ще інші справи з мого ресорту, як справа Закарпаття, приймання чужих місій і т. д.

Секретаріат закордонних справ застав я в ході організації. У листопаді 1918 року, коли його вів д-р Василь Панейко, у нас не було змоги вести закордонну політику, бо вся увага звернена була на боротьбу у Львові та на організацію краю. Коли ж із початком грудня 1918 р. д-р В. Панейко поїхав заграницю (до Парижу), його заступав тимчасом прем'єр д-р С. Голубович. В дійсності ж деякі закордонні справи, головню коли мова про Київ, — вів я. Як помічників (з титулами „радіників“) до Секретаріату приділено в перших днях грудня 1918 р. о. Франціска Ксавера Бонна та д-ра Сергія Залозецького, що їх покликав на ці становища д-р Панейко перед своїм виїздом.

Отець Бонна — це Бельгієць (по національності Фля-

мандець) з роду. Як монах Редемпторист, о. Бонн став місіонарем у Канаді. Там навчився перфектно української мови, а для кращого пізнання нашого народу поїхав ще перед війною до Галичини, де став сотрудником при українській церкві в Тернополі. Вславився там своїми краснорічливими проповідями. Коли о. Бонн мав проповідувати, церква була битком наповнена, головню інтелігенцією, студентами тощо. Сам о. Бонн став гарячим українським патріотом. У часі окупації Тернополя Москалями, о. Бонн, як британський (канадський) горожанин, нераз ставав у пригоді місцевим Українцям перед російськими військовими властями. Незвичайно привітливої та живої вдачі, гладких товариських манер та знавець (побіч рідної флямандської і прибраної, української) мов французької й англійської, якими володів перфектно — о. Бонн був знаменитим набутком для Секретаріату закордонних справ. Пізніше вислано о. Бонна до Риму як заступника Західньо-Української Держави при Ватикані. Були з тим звязані ще дальше сягаючі пляни на будуче, коли вже відносини в Галичині устійняться, наша держава закріпиться та буде міжнародньо визнана. Це все не сталося — і о. Бонн опинився разом із нами на вигнанні.

Д-р Сергій Залозецький, молодший брат Романа Залозецького, професора політехніки у Львові і соймового посла, був інженером, що вчився в західній Європі та жив як дідич-землевласник на Буковині. Знав також плавню мову французьку, побіч німецької та української. Широко освічений і бувалий у світі, елегантний та укладний, д-р Залозецький також знаменито надавався до служби в закордонному ресорті. По упадку наших державних змагань вернувся на Буковину, де став одним із провідних людей серед тамошніх Українців, оснував українську газету, став сенатором у румунській вищій палаті в Букарешті і т. д.

До оцих двох вельми симпатичних „радників“, що одначе не були політиками (д-р Залозецький тоді ще мало визнавався в українській політиці!), я дібрав ще двох замітних і талановитих людей, що були від літ обізнані з українською політикою. Це були: д-р Ярослав Олесницький, адвокат, братанич посла д-ра Євгена Олесницького, та д-р Степан Витвицький, також молодий адвокат. Д-р Олесницький знав плавню мови французьку, англійську та італійську (крім ні-

мецької, польської й української), та був світовим чоловіком, що їздив чимало чужинами і знав пів Європи. Знов же д-р Витвицький володів мовою французькою, (крім німецької, польської й української), а зрівноваженим темпераментом, тактом і товариською огладою також надавався до закордонної служби. Д-ра Олесницького і д-ра Витвицького впровадив я у закордонний Секретаріат у характері віце-Секретарів, з тим, що д-р Олесницький був старшим, отже 1-шим віце-секретарем.

А далі, прийняв я до Секретаріату в характері бюрових секретарів ще двох молодих людей, що студіювали за границею та знали французьку або англійську (і німецьку) мови. Оскільки памятаю, одним із них був Кульчицький, другим чи не Сілецький. Оба гарні, укладні, інтелігентні молодці. Поза тим доповнено бюро закордонного Секретаріату ще кількома машиністками, що знали то цю, то ту чужу мову. І до тижня Секретаріат був сьак-так скомплетований та став функціонувати. Коли я виїздив (наприклад до Києва), Секретаріат оставав під кермою д-ра Олесницького, або (як і його не було) д-ра Витвицького.

В цьому складі Секретаріат залишився і потім, як у половині лютого 1919 р. я уступив, а керманічем Державного Секретаріату став д-р Михайло Лозинський. Д-р Олесницький також залишив Секретаріат, бо (на мое предложення) Директорія іменувала його радником своєї місії у Лондоні. Зразу (до приходу голови місії, сенатора Арнольда Марголіна) д-р Олесницький був властивим організатором і керманічем молоденької місії та показався наче створеним на таку позицію. Д-р Ярослав Олесницький був 1-шим радником цієї місії весь час і за головства п. Марголіна, поки ця місія існувала. Опісля вернувся до Галичини, де вибрано його послом до Варшави.

Організувати закордонний ресорт у молодій державі — це взагалі не легка справа, бо закордонна політика — річ складна та делікатна. А тим паче нелегко було це в час, де людей, що надавалися б до такої служби, можна було почислити на пальцях однієї руки та не було традиції й досвіду в такій політиці. А однак ми якось склеїли оцей Секретаріат і він функціонував задовільно. Коли прийшлося приймати чужі місії (Італійців, Французів чи Американців), Секрета-

ріят вивязувався зі своєї задачі цілком прилично та коректно; репрезентував нашу державу, край і нарід із честю.

LVI.

Антантські місії у Галичині

Крім однієї місії під проводом генерала Бартельмі, що мала політичний характер, а про яку ще розкажу, як на це прийде черга, інші місії, що приїздили до Галичини, були тільки розвідними. Їх задача була розглянутися в Галичині, а опісля здати звіт своїм владам чи їх репрезентаціям на Версайській конференції. Ось так уже десь у першому тижні грудня 1918 р. з'явився в Галичині французький розвідник, капітан, що приїхав автомобілем у товаристві якогось Поляка у французькій службі з Румунії (на Коломию) та добився якимсь чудом аж під сам Львів, де його наша військова влада задержала, відіслала до Тернополя, тодішнього осідку Державного Секретаріату, та замкнула під ключ. Бутний Француз відгрозювався пімстою Франції, пінився з люті, бо не могло йому поміститися в голові, як його — капітана Франції, що роздавила могутню Німеччину — сміла задержати якась там новоутворена, ніким не признана державка.

Хоч я часто не поділяв і не одобрював різних необчислених помислів військового Секретаря, полк. Вітовського, але в тому випадку признавав я йому повну рацію. Коли оцеї французький розвідник бажав зібрати інформації про відносини в Галичині, повинен був зголоситись до нашої влади та їздити по краю за її відомом і дозволом. Але коли він під претекстом місії до нашого уряду, переїхав нашу границу від Румунії та, замість до Тернополя, пустився до зайнятого Поляками Львова, то ця його „місія“ не могла нам подобатися — тим більше, що з ним їхав інтелігентний молодий Поляк. За це йому й належалося покоштувати тернопільських арештів. Уряд говорити з ним, очевидно, не схотів та віддав полагоду його справи військовій владі. Полковник Вітовський загрозив зразу, що поставить Француза перед военний суд як шпигуна і Француз млів із страху, коли йому це переказано. Але потім, подержавши Француза яких 10 днів в арешті, відставили його назад (разом із його супутником) до румун-

ської границі та порадили йому вдруге на нашій території не появлятися. Оця наука не пішла в ліс. Кожна пізніша місія від Аліянтів зголошувала перше всього свій приїзд нашій владі.

Того роду розвідні місії приїздили до нас кількома наворотами. Пам'ятаю, одного разу ми приймали якусь мішану військову місію. Були в ній Італійці і Французи в ранзі капітанів та майорів; був і полковник. Свідомі, що від звіту цієї місії залежить чимало, ми прийняли її дуже чемно, але й не пересадно. На граничній стації в Лавочному дали ми їм для товариства двох-трьох наших, більше бувалих офіцерів, що їхали з ними (в окремії, зарезерованій частині вагону) від Лавочного аж до Станиславова. Подорозі, в Стрию, полковник Гриць Коссак і його штаб прийняли їх знаменитим, українським обідом із токаєм (оцим з Підволочиськ!) і із справді товариською, вояцькою гостинністю.

Вже, приїхавши до Станиславова, Італійці та Французи були дуже добре настроєні. В Станиславові приміщено їх у найкращих кімнатах готелю „Австрія“ (що звався вже „Україна“!). Опісля через кілька днів обводили їх по різних Секретаріятах на інформаційні розмови і розглядини та возили їх до головного дієвого штабу (ген. Омеляновича-Павленка) в Ходорові й на фронт. Подорозі обзнайомлено їх з нашим селом, інтелігентами, деякими повітовими комісаріятами тощо. З цілої поїздки віднесли вони якнайкраще враження: всюди лад, спокій, дисципліна; люди чемні, культурні, гостинні; армія представляється не гірше старої австрійської; залізниця, телефони, телеграфи в порядку; загальний настрій добрий; Жиди вдоволені й місцеві Поляки не можуть нарікати на переслідування; торгівля йде правильно; ніде ні сліду розрухів, грабунків чи якогось неспокою. Вони розсипались у гратуляціях, компліментах. На відїзд ми дали їм знову знаменитий обід у ресторані згаданого готелю.

В часі обіду випадало нам сказати кілька слів на прощання. Як Державний Секретар був я зависокою „рангою“, щоб промовляти до них, що були тільки розвідниками, а не дипломатами. Тому говорив коротко кілька слів, д-р Олесницький, д-р Витицький чи д-р Залозецький — не тямлю вже хто. Відповів рівно коротко і тепло найстарший рангою з чужих гостей. А опісля — під кінець обіду — промовив о. Бонн,

наче б неофіційно, а як один з учасників трапези. Говорив по-французьки. Але як! Це була гра віртуоза краснорічivosti та дипломатичної проворности. Говорив від себе, особливо, як Бельгієць, що опинився як місіонар серед цього народу, пізнав його та полюбив його цілою душею. Треба було і очути, як о. Бонн кількома мистецькими мазками змалював героїчну історію України, її змагання до волі, як заграв на кличах-гаслах французької „Великої Революції“: *egalite, fraternite, liberte*, як зачитував із Марсельези, як пригадав Італійцям Гарібальді й їхню боротьбу за волю та за зєднання Італії, як з серцем і пламенним запалом заговорив про державне воскресіння Українців. Його французька мова, що надається саме до таких промов, дзвеніла як золото; його риторичний патос поривав усіх, і тих, що розуміли ледве п'яте-через-десяте. Чужі офіцери — це було очевидне — були захоплені. Відповів Італієць, по-французьки. Гратулював нам ладу, який бачив на кожному кроці; хвалив нашу армію; дякував за гостинність і привітність; висказав надію, що український нарід дібеться признання як самостійна нація-держава, бо заслугує на це вповні по всьому, що місія в нас бачила — а закінчив тостом на честь України..

Ми мали опісля повідомлення, що ця місія предложила у Версалю якнайкращий звіт про нас (Галичан) як нарід уповні здатний до державної самоуправи. Так само з додатнім враженням виїздила пізніше зі Станиславова друга французька військова місія, а кілька тижнів опісля американська (капітан Бовман та капітан Фіснер чи щось подібне!), яку я — їдучи в якійсь місії до Петлюри, що перебував тоді в Шепетівці чи в Рівному — повіз з собою до Бродів. Там вони стрінули отамана Петлюру й його уряд.

Оця стріча Американців з отаманом Петлюрою була, здається, взагалі першою стрічею Петлюри з чужими представниками. Я уладив її тому, щоб Петлюрі, якого одинокого я вважав практичним умом серед доктринерської української інтелігенції, дати спроможність навіязати зі Заходом. Тому годиться розповісти про те, хоч хронологічно воно належить до дещо пізнішого часу (березень 1919).

Ось так Американці не хотіли їхати поза Броди, заявляючи, що не мають довіря до відносин у Великій Україні. Петлюру вважали большевиком. А коли я пробував розвіяти

це їхнє наставлення і вказав на боротьбу Петлюри з большевиками, капітан Бовман (що говорив незле по-німецьки й по-російськи) вийняв з грудної кишені друковану по-українськи летючку і подав мені її зі словами: „Ви кажете Петлюра не большевик? . . А що оце, як не комунізм? .“ І вказав на підкреслені червоним олівцем речення. Була це летючка з програмою Директорії (редагував її, здається, П. Григоріїв), де заповідалося знесення приватної власності всіх засобів продукції (землі, фабрик, варстатів і т. д.). Директорія тоді вже розлізлася, Винниченко виїхав заграницю, а цю фірму перейняв Петлюра. Я так і скористав із цього і закрутив, що Петлюра „усунув“ соціалістичну Директорію, і сам веде політику національну та антибольшевицьку. Хоч це тоді і не цілком була правда, але Американці, що за кілька днів спільної подорожі привикли до мене і зачали довіряти мені, змякли. Вони згодилися говорити з Петлюрою, але . . . на галицькій території!

Ось я мусів переконати отамана Петлюру телефоном, щоб приїхав до Бродів. Там йому наша військова залога зготовила на стації почесне прийняття, що зробило на Американців своє враження. Опісля отаман Петлюра дав у своїй „сальонці“ обід для американських офіцерів, при чому наші Придніпрянці дуже дивувались, що Американці не ткнули горілки. Я весь час був коло Петлюри та Американців і старався так кермувати розмову, щоб Петлюра і його прибічники могли виявити своє негативне відношення до большевиків. Раніше я вже звертав увагу Американців, що якби Петлюра мав признання і поміч від Америки та Антанти, то це був би найкращий шлях до поборення большевицької небезпеки. Я вказував, що французька засада незайманности і неподільности бувшої царської Росії хибна і самолюбна (задля довгів Росії у Франції!) та тільки скріплює большевиків. Тепер, у товаристві Петлюри, я знов звів розмову на цю тему. Американці мали нагоду зорієнтуватися, що Петлюра дійсно не большевик. Вони зацікавилися військовою силою, випитували, де є антибольшевицький фронт, питали, якої помочі потребував би він у боротьбі проти большевії і т. д. Все це вони пильно записували.

Коли я опісля віз їх назад, вони були інакше вже настроєні, ніж перед тим. Але все таки капітан Бовман радив

нам, Галичанам, не звязувати своєї долі безумовно з Придніпрянщиною та Петлюрою.

— Галичина що інше, а бувша російська Україна що інше, — говорив він. — Галичина є в диспозиції Америки й Антанти. Тому Вилсон може вам допомогти. А Україна — це частина Росії і тяжко, щоб Америка приложила руку до її розбору. Не забувайте, що у Вашингтоні сидить царський амбасадор. Значить, Америка є в приязні з Росією. Не можна чейже територію свого приятеля ділити. Це трудна справа. Хіба, що Росія сама розпалася б; тоді що інше. А ви до Австрії вже не належите; вашу територію після міжнароднього права Австрія відступила Аліянтам. Аліянти будуть рішати про неї. А що ви проявили ділом волю до самоозначення і зуміли створити впорядковану державу, то вас, думаю, Аліянти визнають. У моєму звіті для американської місії при мировій конференції, я дам прихильну опінію, — закінчив свої міркування Бовман.

Щодо Петлюри, капітан Бовман обіцяв мені дати прихильну опінію, але все таки остерігав, що, мовляв, „це інше діло“. Опісля, вже будучи галицьким заступником у Вашингтоні (1921), я мав нагоду переконатися, що звіти цієї американської розвідної місії були взагалі прихильні українській справі — зокрема галицькій. Особливо клали ці звіти натиск на те, що Аліянтам треба стримати Польщу від дальшого наступу на Українців, бо такий наступ — це вода на млин большевиків.

Коли вже говорю про цю американську місію, то цікаво буде переповісти те, що капітан Бовман розказував мені про Закарпаття. Зразу — говорив він — його місія мала розглянутися тільки щодо Закарпаття. Від нього я дізнався вперше про те, що президент Масарик, будучи в Америці, зробив якусь умову з представниками закарпатських Русинів, що Закарпаття має дістати широку автономію у Чехословаччині. Тоді я звернув увагу Бовмана на ухвали „Руських Рад“ у Хусті, які заявили за прилученням Закарпаття до української держави. Я сказав йому також, що два представники „Руської Ради“, Клочурак і ще другий, якого імені не памятаю, явилися в січні 1919 р. в Станиславові, в Українській Національній Раді, були прийняті в її склад, заявили там приналежність Закарпаття до української держави та були

навіть разом із нашою делегацією дня 22. січня 1919 р. на Софійській площі в Києві, де проголошено злуку всіх українських земель в одну державу.

Капітан Бовман відповів, що він те все знає, але з Закарпаттям не така проста справа, як з моїх слів виходило б. Річ у тому, що політичний сантмент Закарпаття дуже поділений, а національна свідомість і організація майже ніякі. Яких 100,000 тамошнього населення по містечках — це Жиди й Мадяри, чи змадяризовані Руснаки, і всі вони є за Угорщиною. Коло 400,000 селян — це темні, неписьменні Руснаки, які самі не знають, чого собі бажати. Мадярів ненавидять, але де прихилитися, не знають. Бовман розповів мені, що він ходив по торгах та храмах на Закарпатті — в Ужгороді, Мукачеві, Сваляві, Берег-Сасі, Севлюші, Хусті тощо та випитував сотки людей сам — то ломаною російщиною, то поанглійськи (а багато реемігрантів говорили там доволі плавно по-американськи!) — де вони хочять належати. Жиди й Мадяри одногосно заявлялися за Мадярщиною, а Руснаки безнадійно поділилися. Найбільше з них хотіли б належати до „Гамерики“, до „Вилсона“. Бовман усміхнувся, оповідаючи це, і якось гірко зажартував: „Ось, бачите, маємо готову колонію під Карпатами. А гарний край, багатий. Які ліси! І мінеральні джерела. А клімат пречудовий! Наївні люди не розуміють, що рука Америки там не засягне . . .“ Інші думали, що їм найкраще мати „свою руську країну“; ще інші, але таких було мало, говорили, щоб їх прилучити до України. А таких, що хотіли б належати до Чехословаччини, було найменше. До того сантмент поділявся територіяльно. До України склонювалися Мармарошани на сході; ті, що коло Мукачева, були за „своєю країною“; а решта, особливо зі заходу, тягли до „Гамерики“.

— Я думаю, — говорив Бовман, — що їм ще найкраще бути автономною країною у Чехословаччині. Масарик не зробить їм кривди. А як ви закріпитесь як держава, і вони схочуть прилучитися до вас, то не буде це тяжко перевести.

Подвійна закордонна політика

Само існування секретаріату закордонних справ у Галичині побіч міністерства закордонних справ у Києві вказує на дві окремі закордонні політики — галицьку й придніпрянську. Так воно дійсно й було. Як це одначе погодити з актами злуки обох українських держав в одну соборну Україну?..

Політика — не теорія, а життя. Лише теорії можуть бути логічні, аж до абсурду. А життя не завжди логічне. Тому і найбільш логічна теорія не виправдує себе в практиці. Життя, наче деревина, розвивається як може, залежно від обставин. Коли інші дерева з усіх боків приголомшують молоді деревину, вона жене понад них угору, до сонця. Коли ж вони заступають їй світ з однієї сторони, деревина гнеться в протилежну сторону — і т. д. Життя приневолило нас творити дві держави хоч би тому, що придніпрянська Україна зразу виростала з пня федерації з революційною Росією, а галицька з таких же початків у федеративній Австрії цісаря Карла. Обі українські держави були фактом. А такі факти — життєві факти — мають тенденцію жити. І хоч ми злучили собі ці держави теоретично в одно, то в практиці кожна з них, покищо, стояла в обличчі інших та цілком різних внутрішніх і зовнішніх проблем. Придніпрянщина мала боротися з червоною Москвою та з монархістичними російськими генералами, що товклися покищо на Кримі, Кубані, Доні та долішній Волзі. А Галичина мала до діла з Польщею і з Антантою, котра являлася спадкоємницею Австрії щодо територій, відколених від Австрії. До того Галичина сусідувала з Чехословаччиною і Мадярщиною, з котрими Придніпрянщина не мала ніяких граничних проблем.

Вкінці не треба спускати з ока факту, що Галичани щодо заступництва своєї справи на міжнародньому форумі, скажім це „просто з мосту“, не мали довіря до соціалістичного Києва. Галичани знали і відчували це не раз і не два, що цей Київ трактує Галичину як одну з „окраїн“, граничних земель, котрими можна торгувати за ціну, нереальних зрештою, власних комбінацій.

Зі становища предмету можливих торгів, себто зі становища Галичини, це було болюче, тим більше, що Галичина

була на той час остоею української державности і найкраще зорганізованою частиною українського народу. Галичина гважала себе чимось більше, як тільки „західньою окраїною“. Вона вважала себе політичним мозком України та головним заборолом свідомого, політичного українства. Галицький загал, мабуть, вірив (бо хотів вірити!) у дійсне пробудження та силу Великої України. Але галицькі провідні політики цього довіря не мали. Вони воліли довіряти своїй армії та своєму власному політичному досвідові. З усіх тих причин Галичина задержала свою власну закордонну політику.

Висловом саме того й було існування окремого секретаріату закордонних справ у Галичині та окремих галицьких дипломатичних представництв за границею. Щодо того не було зразу ніякої виразної умови між обома українськими державами. Відносини укладалися самі, автоматично, через створення та даліше існування двох влад і двох закордонних урядів. Галичани вважали, що наші відносини до Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та інших, особливо ж до Польщі, є в першу чергу нашим ділом та що на цім полі Київ не повинен вчинити ніякого кроку поза нашими плечима, без відома нашого закордонного секретаріату та без нашої згоди. Знову ж відносини Києва до червоної Москви, до білогвардійських Москалів, до Кавказу, Кубані, Дону і т. д. вважали ми його цариною, до якої ми не вмішувалися. Розумілося, що ми, Галичани, найкраще потрафимо заступати інтереси України, як цілости, супроти західніх сусідів, а знову Придніпрянці те саме у відношенні до Сходу та Півночі.

В тодішніх обставинах (коло Нового Року 1919) це було її вірне. Але зі становища одноцільної та плянкової національно-державної політики на довшу мету це цілком хибне. Держава не може мати двох зовнішніх політик. Вона є одним цілим, її інтереси є одним цілим і її політика мусить бути одноцільна, не роздвоєна. Шкідливість, а то й погубність подвійної закордонної політики та репрезентації одної нації-держави виявилися таки незабаром, бо вже весною 1919 р., коли в Парижі перехрещувалися змагання і заходи галицької місії зі змаганнями та заходами місії від Великої України. Те саме виявилось ще яркіше опісля, коли Петлюра зробив

умову з Польщею, а галицька армія (в Україні) з Денікіном. Одна політика побивала другу.

Найфатальніше, що оце роздвоєння української закордонної політики відбивалося паралізуюче й дезорієнтуюче на самій політиці галицької влади та її місій. У самій Галичині постійно можна було завважити певну боротьбу чи хитання між напрямком загально-українським і галицьким. Це робило галицьку закордонну політику несамостійною, нерішучою, хиткою і неясною, а в результаті баламутною та невдачною. Очевидно, що тоді вже краще було мати тільки одну закордонну політику — кажим, здецидовано польонофільську політику Петлюри, або здецидовано антипольську Петрушевича. Вогню та води погодити не можна.

Логіка вимагала, щоб — коли вже Галичина вела свою власну закордонну політику — вести цю політику консеквентно та самостійно. Так робив Петлюра у своїй закордонній політиці. Він зробив це, не оглядаючися на Галичину. Невдача його польонофільської політики спричинена була мілітарними невдачами польської армії та непідготовленням самої України до такої політики. Українські маси тоді ще не закоштували були большевицького раю та відносилися до польських військ крайне ворожо, а не багато ліпше й до „петлюрівських“. З таким громадянським матеріалом, який був тоді над Дніпром, ніякої політики вести не було можна і кожна політична акція мусіла кінчитись невдачею. Одна тільки анархічна гайдамаччина на таким полі могла процвітати.

Інше діло з Галичанами. При їх свідомості й дисциплінованості можна було свobodно вести всяку політику, яку тільки Українська Національна Рада і влада в данім моменті визнали б за добру і за вказану. Хоч би і політику погодження з Польщею за ціну певних концесій.

Та, на жаль, у галицьких провідників, як про це вже згадано, не було ні ясної лінії, ні послідовности, крім автора оцих споминів, д-ра Василя Панейка, д-ра Степана Томашівського й д-ра Степана Витвицького, які заступали думку вповні самостійної галицької політики та злагоди з Аліянтами і з Польщею — хоч би й прийшлося пожертвувати дещо з нашої території. Без цілком самостійної галицької закордонної політики наша злагода з Аліянтами була неможлива,

бо галицьку справу Аліанти трактували як „спадкову“ справу по Австрії, а про Придніпрянщину, стоячи на засаді непоодільності Росії, покищо й говорити не хотіли. Натомість президент д-р Євген Петрушевич, д-р Михайло Лозинський, соціялісти Володимир Темницький і Семен Вітик, полковник Дмитро Вітовський і більшість менших лідерів були проти такої злагоди, а покладали надії на Велику Україну та на її поміч. Коли в Галичан була ще своя територія та армія, перший напрямок мав усякі дані на успіх. Аліанти тоді серйозно говорили з галицьким урядом, а слаба ще Польща числилася і з Аліантами і з нами. Та тоді саме другий напрямок — „Жадних уступок! Або все, або нічого! Велика Україна нам допоможе!“ — взяв перевагу і звів ці переговори внівець. Коли ж пізніше не було вже ні своєї території, ні армії, тоді залізно стало на успіх Галичан в Аліантів у суперництві з Польщею.

Ось так галицька закордонна політика показалася демагогічною і безплідною через безкомпромісовість, доктринерство, максималізм її проводу та через крайнє негативне відношення його до Аліантів і Польщі.

У звязку з існуванням двох українських закордонних урядів і двох закордонних політик були також створені подвійні українські представництва закордоном — від Великої України і від Галичини.

Часово першенство належить до Великої України. Її посольства, а саме дійсні та признані дипломатичні посольства існували в Берліні, Відні, Царгороді, Софії, Швайцарії та Фінляндії, а дальше на Дону, Кубані, в Грузії і Азарбейджані. Встановив їх Гетьман Павло Скоропадський. Звичайно в нашій пресі представляється, що Гетьман Скоропадський провадив москвофільську політику. Обсада його посольств засвідчує щось якраз протилежне. Послом у Відні був Вячеслав Липинський, у Софії Олександр Шульгин, в Царгороді проф. Лотоцький, у Швайцарії д-р Лукашевич (Галичанин родом) — самі відомі, випробувані українські патріоти. І Федір барон Штейнгель, посол України в Берліні, хоч Німець (з Київщини) родом, числився українським діячем. Був приятелем бл. п. Миколи Лисенка, Антоновича, Кониського, Чикаленка та Грушевського, першим головою Наукового Товариства ім. Шевченка у Києві і українським послом

у Думі. Як настала Директорія, вона перейняла ці посольства, змінюючи тільки (не все на ліпше!) персонал, та встановила ще свої місії в Лондоні, Парижі, Копенгазі, Празі, Будапешті, Атенах, Варшаві, Ризі й у Вашингтоні. З тих найважливіша була місія у Парижі, під кермою Григора Сидоренка.

Як настала Західньо-українська Республіка, вона негайно (в грудні 1918), завела свої посольства у Відні, Будапешті та Празі. Дотичні держави признавали дійсно характер дипломатичних представництв за оцими галицькими посольствами. Послом Галичини у Відні зразу був Микола Василько, а опісля (по році) Володимир Сінгалевиц (бувний парламентарний посол, пізніше директор Земельного Гіпотечного Банку у Львові). В Празі західньо-українським послом спочатку став д-р Степан Смаль-Стоцький (бувний посол у парламенті і бувний віцемаршал буковинського сойму, пізніше професор українського університету в Празі). Опісля його місце зайняв д-р Євген Левицький (бувний парламентарний і соймовий посол та ще раніше редактор „Діла“ у Львові). А в Будапешті представником від Галичини став Іван Біберович.

Пізніше (в перших місяцях 1919 року), галицька влада потворила ще й інші закордонні представництва. Ось так вислано дипломатичну місію до Парижу на Мирову Конференцію (д-ра Василя Панейка) дальше місію до Італії та встановлено посольство при Ватикані (при папській столиці); вислано місію до Югославії і вкінці — в 1921 році — місію до Вашингтону. Д-р Панейко був, головою паризької місії один рік. Опісля замінив його д-р Степан Томашівський, а вкінці (1921—1923 рр.) д-р Степан Витвицький. В Італії репрезентував нас зразу д-р Олександр Колесса (бувний професор львівського університету і бувний парламентарист посол, пізніше ректор українського університету в Празі), а опісля Володимир Бандрівський (пізніше секретар при диктаторі Петрушевичеві в Берліні). Послом при Ватикані був о. Франциск Ксавер Бонн. Щодо місії до Вашингтону, то її організатором був автор цих споминів (д-р Лонгин Цегельський). В 1921 році оця місія складалася з чотирьох членів (д-р Цегельський як голова, д-р Березовський як фінансовий керманіч, д-р Мишуга як секретар, і Іван Ардан

як радник місії), а від 1. грудня 1921 року остав у ній тільки д-р Мишуга. Крім того як канцелярйні сили (знамениті!) працювали в тій місії зразу панна Ольга Кирчівна (дочка Костя Кирчова, бувшого голови Українського Народнього Союзу), а опісля панна Юлія Дичко (тепер пані Пелеховичева, жінка адвоката в Шикагу).

З усіх цих посольств та місій найважлишою була місія у Парижі, що була властиво місією на мирову конференцію у Версалі, а опісля до т. зв. „Ради Чотирьох“. Так називали рід постійної комісії, зложеної з представників Великої Британії, Франції, Італії та Японії, що полагоджувала справи, залишені ще до полагоди по закінченні Версальської конференції. Вона збиралася, як треба, час від часу, з правила в Парижі. Коли д-р Василь Панейко прибув коло Нового Року 1919, до Парижу як представник молодой галицької (західньо-української) держави, місії від Великої України ще там не було. Вона прибула до Парижу десь під весну 1919 р. Д-р Панейко зразу був сам один; навіть не мав секретаря ні канцелярйної сили. По якімсь часі додано йому до помочі д-ра Степана Томашівського (історика), а зі Зєдинених Держав Америки надїхав як представник Українського Народнього Комітету д-р Кирило Білик.

Д-р Білик прилучився до галицької місії та був їй помічним чи то перекладаючи на англійське численні меморіяли галицької місії до президента Вилсона, державних секретарів Ленсінга і Полка, премера Ллойд Джорджа, або лорда Керзона, чи знову товаришуючи галицькому представникові як перекладач у розмовах з представниками американськими, британськими чи південно-африканськими (напр., з ген. Ботою). Згадую це з розмислом, бо д-рові Кирилові Біликові всякі несовісні люди та газетні клеветники серед Українців в Америці зробили кривду, представляючи, що він „дармо брав наші гроші“, „нічого не робив“ та „запродував нашу справу Москалям“. Мавши нагоду жити якийсь час у Парижі (в переїзді до Америки) тоді, коли там ще був д-р Білик, я можу посвідчити, що галицькі представники висказувалися про нього з найбільшою похвалою як про незвичайно совісного співробітника, а до того як пожиточного та зручного, тактовного посередника між галицькою місією і Американцями. Вернувшись до Америки та зустрівшись

з безпощадною лайкою й осудом за свою щирю працю, д-р Білик взяв собі це так до серця, що відсунувся від Українців. Клеветлива кампанія відстрашила від нього (як лікаря) українську клієнтелю і він мусів шукати її чи серед Американців, чи знову серед „малоросів“. Думаю, що все те разом і прискорило його передчасну смерть. Треба ще згадати, що разом з д-ром Біликом приїхав до Парижу конгресмен Гамил (адвокат з Джерзі Сеті, Н. Дж.), висланий Українським Народнім Комітетом із Зєдинених Держав, щоб помагати українській місії на Версальській конференції.

Без огляду на те, в якому таборі д-р Панейко пізніше опинився, коли змінилися його погляди і як би різко не осуджувати його пізніших політично-москвофільських статей і праць — справедливість каже признати, що в 1919 р. д-р Панейко заступав галицьку справу в Парижі і чесно, і щиро, і розумно, і зручно, і з очевидним успіхом. Це людина високо інтелігентна, освічена, що знала європейські мови та політичну історію, проворна, бувала й укладна. Наче створений на дипломата. Любленим серед наших політиків він не був. Його характеризували як „лиса“, хитруна та „езуїта“. Але це саме добрі прикмети на . . . дипломата. Коли що було його хибою (яка вкінці загнала д-ра Панейка там, де він потому опинився), то його ідеологічна крайність та імпульсивність. Коли був молодим студентом, був скрайнім соціалістом, потому націоналістом. Як перейшов до націонал-демократичної партії, став на крайньому правому її крилі. Коли побачив нездатність сучасних йому Українців створити українську державу та взагалі замітив відсутність політичного й державного змислу в них — тоді прийшов до висновку (знову крайність!), що Українці це народність чи племя, а не нація, що вони держави не створять, що Придніпрянці — це „малороси“ та що в результаті Українці остануть частиною однієї „руської“ нації. Одначе тоді, коли він ще вірив в українську державу, боронив її знаменито. Цебто боронив Галичини, бо практичний, політичний змисл казав йому, що звязування галицької справи з Придніпрянщиною це на конференції Алянтів у Версалі річ безнадійна.

Розлад між українськими місіями в Парижі

Коли ось так д-р Василь Панейко обстоював самостійну галицьку політику на паризько-версальському терені, то цілком противну думку заступав голова місії від Придніпрянщини (цебто від Директорії, а опісля від Петлюри) Григор Сидоренко. Правду кажучи, Сидоренко на дипломата, ще й до того на голову місії в Парижі й до Мирової Конференції, цілком не надавався. Провінціяльний залізничний інженер, що ніколи не мав нагоди брати участі в дійсній політиці, а був тільки конспіратором студентсько-революційного типу, не дуже то широко освічений, а в чужині цілком небувалий, не знаючи ніякої європейської мови, Сидоренко, хоч щира душа та відданий усім серцем рідній Україні, не мав ніяких кваліфікацій на дипломата та ще й на таке становище, як тоді в Парижі. Сидоренко стояв на становищі, що він є головою української місії, а Панейко і галицька місія повинні підлягати йому та не повинні робити жадного кроку без його згоди. Тому він і не погоджувався, щоб переговорювати з Мировою Конференцією чи то з членами її про признання Галичини, окремо від справи визнання України як цілоти.

Теоретично — це правильно, але зі становища практичної політики — цілком ні. Бо що ж би воно шкодило справі міжнароднього визнання Придніпрянщини як держави, якщо б скоріше Галичину визнано державою? . Навпаки! Якраз помогло б, бо ставши раз державою і засідаючи в Мировій Конференції, Галичина могла б дипломатично підпирати заходи Великої України в справі її визнання. На жаль, Сидоренко не розумів того. А може, як заступник соціалістичної влади і сам соціаліст, не хотів того розуміти. Бо і як це так, щоб „реакційна“ та „дрібнобуржуазна“ Галичина мала мати більше успіху, ніж „революційна“ та соціалістична Директорія? . Певна доза заздристи-зависти грала тут свою ролю. Це безперечно.

Та найфатальніше було те, що й галицька місія вкінці розбилася, а саме, коли в березні 1919 р. прибули до Парижу д-р Михайло Лозинський, полк. Дмитро Вітовський і як військовий експерт, полковник Ерле (буковинський Німець). Лозинський і Вітовський прилучились до Сидоренка і станули

в опозиції до Панейка і Томашівського. Їхній соціяльний радикалізм та максималізм зближав їх до „товариша“ Сидоренка. А так само брак політичного досвіду й політичної зрілості. Бо Вітовський щойно дозрівав, а „анархіст“ Лозинський належав до типів, що до гробової дошки залишаються студентами. Висилати їх до Парижу було грубою помилкою.

Коли це сталося (в березні 1919), я до Кабінету вже не належав. Щоправда, президент Петрушевич пропонував тоді, щоб я (а не Лозинський) їхав до Парижу. Але я — знаючи, про що йде в Парижі, відмовився. Наша паризька місія у висліді розбилася, і ми були свідками сумного видовища, що Панейко і Томашівський вели окрему галицьку місію, а Лозинський і Вітовський належали до місії Сидоренка. Через те галицьке представництво в Парижі не могло виступати одноцільно та не всилі було зробити ніякого рішучого кроку.

Коли ось так комісія під проводом генерала Боти, визначена Мировою Конференцією для полагоди польсько-українського конфлікту, у висліді своїх нарад в днях 26, 29 і 30 квітня та 8, 12 і 13 травня 1919 р. запропонувала обом воюючим сторонам перемир'я на демаркаційній лінії, яка залишала Львів по польському боці, а Бориславський басейн по українському, то Поляки цю пропозицію відкинули. Комісія ген. Боти склала звіт, із своїх нарад, враз із згаданою пропозицією Найвищій Аліянтській Раді дня 15. травня 1919 р. Цього самого дня почали Поляки свою офензиву, яка й довела в своєму остаточному результаті до відходу УГ Армії за Збруч.

Це змінило основно наше положення. Ми втратили нашу територію. Від цього моменту справа признання Галичини як держави стала безнадійною. Додам, що я тоді (в березні 1919), дуже дораджував президентові Петрушевичеві і нашому Кабінетові апробувати становище Панейка та прийняти пропозицію Боти.

Якесь дивне засліплення заволоділо тоді більшістю наших провідників. Замість оцінювати положення реально, вони давали себе вести якимись оптимістичними надіями та числили раз на неіснуючу по правді, силу Великої України, то знову на Вилсонову тезу про „самоозначення народів“, чи

на „міжнародню справедливість“ і на тому подібні нереальні та невловимі вартості. Наші державні лідери підходили до справи визнання української держави чисто теоретично, думаючи, що „Аліянти мусять нас признати“, бо нам „це належиться“, бо це „наше право мати свою державу“ і т. п. Задивлені тільки в оці наше „право“ (цебто моральне право!), вони забували про два важні моменти. Перше, що питання цього нашого „права“ до своєї держави цілком інакше виглядає в очах чужих і далеких нашої частині Європи державних мужів. А друге, що всяке таке „право“ лиш доти має вартість, доки за ним стоїть фізична сила багнетів і гармат. Та й ще одно забували наші політики, ті що були в більшості, а саме, що в політиці нема нічого постійного, що ситуація безупинно мінється та що тому „треба кувати залізо поки гаряче“, бо завтра може бути запізно . . .

Оце, що саме розказую, не належить що правда хронологічно до часу мого урядування як державного секретаря закордонних справ (січень 1919 року), а дещо пізнішого часу (березень 1919). Але факт повстання й заїснування двох паралельних закордонних апаратів — галицького і придніпряньського — та двох окремих українських місій у Парижі датується саме з часу мого секретарства. Значення і наслідки цього факту були б Читачеві незрозумілі, якби я не розповів був, для ілюстрації, про непорозуміння та розлад серед українських місій у Парижі. Цьому розладові можна було зарадити, якби президент Петрушевич і наша галицька влада були рішилися на один ясний курс у своїй закордонній політиці — чи то вибираючи шлях самостійної галицької політики, чи знову в цілості ідентифікуючи себе з Директорією та йдучи без застережень, під її проводом. Галицькі провідники не могли рішитися ні на одне, ні на друге. Через те й програли.*)

---

*) Дипломатичний бій за Галичину був програний передусім у звязку з невдачами Української Галицької Армії на галицькій землі. Панейкові і Томашівському важко було паралізувати давні й закорінені польські впливи в паризьких політичних колах. Що ж до польонофільської політики Гол. Отамана Петлюри, то вона не мала жадних виглядів на успіх. У Поляків домінувала тоді концепція поділу Галичини між Варшаву й Москву, а Українців вони потребували тільки для того, щоб просунути в торгах із Москвою кордони Польщі по змозі якнайдалі на схід.

Сам по собі факт існування двох закордонних апаратів і політик не був би шкідливим. Шкідливим було те, що Галичани не були послідовними і не вміли витягнути із своєї окремої політики користей, які їм насувалися. Коли треба було вести свою власну політику і рятувати себе, вони сентиментально та утопійно оглядалися на Велику Україну. А коли треба було вже йти з Великою Україною та, сказавши „а“, сказати далше „б“ тоді вони зацукалися і відмовилися йти з Петлюрою. Це не була політика, а сентиментальність та чуттєві відрухи людей, що привикли жити гаслами і теорією, і не мали нагоди виплекати в собі практичного політичного зміслу...

LIX.

Невдала виправа на Закарпаття

Які несподіванки можуть заскочити кабінет міністрів чи державних секретарів держави, що родиться, чи щойно вродилася та ще й до того вродилася серед такого хаосу довкола, як це було з нашою Галичиною — нехай зілюструє Читачам слідуюча історія:

Було це одного морозного ранку в першій половині січня 1919, (чи не 8. січня 1919 р.), як мене повідомлено телефонічно, щоб о годині 10. явитись у премера (д-ра С. Голубовича) на важну та наглу нараду Кабінету. В означеній годині всі державні секретарі засіли за зеленим столом у кімнаті нарад Кабінету. Премер на президіяльному місці, секретар Кабінету при його боці, не було тільки секретаря військових справ — полковника Вітовського. В кімнаті вичікуючий настрій.

— Чого нас скликано? — питає дехто з членів Кабінету.

— Не знаю, про що йде — відповів д-р Голубович. — Це Вітовський прислав мені годину тому письмо, щоб на 10-ту годину скликати нараду, бо він має якусь дуже важну та наглу військову справу. Так я і скликав Вас, панове.

В тій хвилині відчинилися двері, і зі шкіряною текою на акти під пахою, задиханий та якось дивно зааферований, влетів наче бомба полк. Вітовський. Кивнув усім головою,

сів на своє місце і розгортаючи теку, казав своїм нервовим та уривчастим голосом:

— Перепрошую за спізнення! Але... панове, зараз самі побачите, що переважні телефонічні рапорти задержали мене в моєму бюро... Маю Кабінетові державних секретарів закомунікувати переважну та радісну новину... Наші війська переступили цієї ночі в двох місцях Карпати та є в дорозі на Мукачів і на Сигіт... Ось депеші та телефонограми...

Тут полковник Вітовський відчитав кілька телеграм та телефонічних рапортів від командантів цих двох експедицій. Стояло в них, що згідно з наказом Вітовського вони десь співночі переїхали поїздами українсько-мадярський кордон та посуваються на південь, захоплюючи стації, роззброюючи тамешні мадярські частини, вивішуючи українські прапори тощо.

Не памятаю сьогодні, як далеко, згідно з цими звітами зайшли були наші війська. Але тямлю добре здивовані, просто остовпілі лиця всіх приввних секретарів та й просто мое власне здивування і занепокоєння.

Перший вибухнув д-р Макух:

— То значить, Ви виповіли війну Угорщині?.. Значить, ми маємо вести ще одну війну на ще одному фронті?.. І Ви зробили це самі, на власну руку, навіть не спитавши Кабінету?.. Чи Ви, пане товаришу, здаєте собі справу з того, що це значить, та які наслідки з цього?..

Можна собі уявити з черги здивування Вітовського, що його задум стрінувся з таким прийняттям.

Інші секретарі прилучилися до слів д-ра Макуха та один по однім стали дорікати Вітовському; одні лагідніше, інші постріше висловлювали міркування щодо зовнішньо-політичних наслідків тієї акції. Заскочений з усіх сторін, Вітовський зразу не міг знайти слова та навіть не оправдувався. Він щойно тоді зрозумів, що зробив необдуманий і ризиковий крок. Щоб закінчити цю крайне неприємну ситуацію, д-р Голубович, людина дуже делікатна та уважлива, заявив:

— Мусимо якось вийти з тієї немилої ситуації. Нехай отже д-р Цегельський, як секретар закордонних справ, скаже свою думку та подасть пропозицію розв'язки.

Я згодився з іншими членами Кабінету, що збройний по-

хід наших військ за Карпати може бути початком ще одної війни, на яку в нас нема сил. Вказав я дальше на те, що між нашою державою і Угорщиною та її теперішнім урядом (графа Каролія) є приязні відносини, а навіть є умова, заключена між президентом Петрушевичем і графом Каролієм, в грудні 1918 р. Угорщина, говорив я, це наша одинока дорога до Європи, на Захід, бо зрештою ми оточені ворогами. Цієї дороги не сміємо втратити. Щоправда — після нашої прокламації з 19 жовтня 1918 р. та нашої конституції з листопада 1918, Закарпаття є частиною західньо-української держави. Де факто воно ще в руках Мадярів. Збройним шляхом забрати його ми заслабкі, зокрема під теперішню хвилину. Перше треба, щоб Мирові Конференція у Версалі визнала нас державою, а тоді можемо посягати по Закарпаття.

— Розумію — говорив я — мотиви секретаря військових справ. Він хотів вчинити доконаний факт. І хоч як можемо симпатизувати з мотивами і намірами полк. Вітовського, але кроку його одобрити не можемо, бо ми й так в окропі, а цей рейд може нас поставити в ще гірше положення. Але окупація є фактом і треба з цього факту витягти всю можливу користь, забезпечуючи себе рівночасно проти некорисних наслідків. Покищо маємо там діло з Мадярщиною. Пропоную, щоб до уряду графа Каролія вислати ще нині поспішну місію з нотою від нас, у якій повідомимо, що 1. акт окупації Закарпаття має лише превентивний характер та має на меті випередити чеську та румунську окупації, 2. що не звернений він проти Мадярщини, з якою хочемо задержати приязні відносини, та 3. що будучу долю Закарпаття хочемо вирішити дорогою порозуміння з Будапештом. На знак цього приязного відношення до Мадярщини треба звільнити всіх полонених Мадярів та звернути їм їхню зброю. А окупація, коли вже почалася, нехай поступає дальше, бо вже тепер все одно. Тільки, коли наше військо стріне збройний опір Мадярів, не треба їх атакувати. А зрештою — як каже Німець — „комт цайт, комт рат“ (прийде пора — прийде й рада).

Без дискусії моє пропозиція в цілості одобрено. І Вітовський згодився на нього з очевидним вдоволенням, бо моє пропозиція рятувало його престиж та в ґрунті речі окупації не відкликувало. Він прирік видати негайно телефо-

нічні інструкції до частин, що йдуть на Мукачів і Сигіт, щоб приязно ставитись до Малярів і не вдаватись із ними в бій, а нам обіцяв доносити щодня про розвій подій на Закарпатті. З цим і згорнув свою теку та з очевидною полекшею і поспіхом покинув нараду, виправдуючись пильною працею в своєму бюро. Інші секретарі хвилину ще остали, щоб почути зміст ноти, яку я таки негайно, на місці, накреслив по-німецьки. Памятаю її так добре, якби це вчора діялося. Нота була коротенька, всього яких 10 стрічок, та містила в трьох реченнях ті три точки, що їх повище наведено. Я підписав її як секретар закордонних справ.

За яку годину отаман Теодор Рожанковський (бувший соймовий посол і член Української Національної Ради та бувш. заступник команданта Січового Коша) виїхав з оцією нотою на Стрий-Лавочне до Будапешту. В Стрию прилучився до нього військовий курат, о. д-р Гнат Цегельський, що мав і так їхати до Будапешту в справі репатріації наших хворих і калік (із світової війни). Дипломатична повновасть звучала на них обох. Значить, вони оба мали доручити нашу ноту і залагодити в Будапешті всяке можливе непорозуміння. І вони його — при добрій волі малярського уряду — полагали. Ми залишилися в приязних відносинах з Малярами.

Та не так щасливо пішло зі самою окупацією Закарпаття, яка скінчилася почасти компромітацією, а почасти нещастям. Ось так однієї гарної ночі Маляри захопили наші сплячі відділи в Мукачеві, забравши їх зброю. Оцих „полонених“ відставили вони поїздом назад до Лавочного, на наш бік Бескидів. Щоб іронія була повна, наступним поїздом приставили вони нам „чемно“ всю забрану зброю. Не приносив цей „жарт“ слави ні нашим частинам, ні нашій державі. Багато гірше скінчилася виправа другої колони, що пішла на Сигіт. Коло Рахова наші частини стрінули Румунів і відперли їх, а опісля зайняли Сигіт над Тисою. Але надійшла значна сила Румунів. Наші програли бій, втратили — не знаю вже скільки — вбитих і ранених, а яких 500 до 600 попало в румунський полон. Обходилися з ними брутально та запроторили їх у завошивлені та вогкі тюрми, де їх держали щось рік. З хворіб, вогкості, поганого харчу та звірського трактування значна їх частина померла в неволі.

Але й ця необдумана виправа лишила деякі додатні на-

слідки. На Закарпатті остала пам'ять, що українське військо, своє військо, боролось там із Румунами, було в Мукачеві, Ясені, Сиготі. Може саме через те Мармарош став найбільш українофільською частиною Закарпаття. По літах можна і якесь добро доглянути в тому нещасті.

Не минуло й місяця від цього інциденту з виправою на Закарпаття, як полк. Вітовського звільнено, а на його місце увійшов до кабінету генерал Віктор Курманович. Замітне, що це якраз партійний товариш Вітовського, д-р Іван Макух, спричинив його звільнення. Просто поставив питання руба: або-або! Або Вітовський уступить, або я (цебто д-р Макух). Очевидно, залишився в кабінеті Макух, чоловік незвичайно серйозний, совісний, трудящий та енергійний, хоч і рубашний. А Вітовський мусів відійти.

LX.

Делегати Закарпаття в Станиславові і Києві

Виправа Вітовського на Закарпаття мала ще один добрий наслідок. Ото до Української Національної Ради в Станиславові зголосилися два делегати „Руської Ради“ з Мармарощини (Клочурак та інший ще, прізвища якого не тямлю). Оця „Руська Рада“ у Мармароші (себто в країні над горішньою Тисою, де містечка Ясінь, Хуст і де місто Сигіт) повстала з кінцем 1918 року в наслідок розпаду австро-угорської монархії — так само як повстали подібні „Руські Ради“ в Ужгороді для середньої частини Закарпаття і в Любовлі для Спижу. (Спижем зоветься найдалше на захід висунений український острів над горішнім Попрадом, оточений Словачками). Зложені були ті „Ради“ з делегатів від „русських“ сіл, парафій, товариств та взагалі з визначних Руснаків: священників, учителів, лікарів, адвокатів, свідоміших селян тощо. Від самого початку мармароська „Руська Рада“ (так само як і спизька під проводом о. Є. Невницького) схилилася до України та заявила за прилученням Закарпаття до західноукраїнської держави. В тій цілі вона вислала згаданих двох делегатів до станиславівської Української Національної Ради. Натомість мукачівська „Руська Рада“ заявлялася за автономією „Подкарпатской Руси“ при Чехословаччині.

Коли згадані делегати Мармарошу явилися в половині січня 1919 року в Станиславові та зголосилися до президії Української Національної Ради, їх прийнято з одвертими раменами. На внесення президії, Українська Національна Рада рішила дозволити їм промовити на своїм засіданні з естради. Коли оба делегати Мармарошу появилися на салі, всі члени Української Національної Ради піднялися з місць і Мармарошанам зготовлено бурхливу овацію. Їх проведено серединою салі до естради, а саля і галерії греміли оплесками та окликами. Тямлю добре, як понад оплески й оклики „слава закарпатським братам“ я відрізняв високий, теноровий голос д-ра К. Трильовського. Коли делегати вийшли на естраду, овація досягала вершка. Це була знову маніфестація української єдності та соборності. Президент Петрушевич привітав делегатів кількома словами, висказуючи надію, що так, як Галичина об'єднується з Придніпрящиною, так і Закарпаття увійде в одну, соборну українську державу. Френетичні оплески й оклики покрили ці слова.

Тепер промовив Ключурак. Слухаючи його, ми всі дивувалися його гладкій бесіді, бо ми привикли були читати в закарпатських часописах незугарну, ломану мову чи „язичіє“, а не багато кращу мову доводилося нам чути від тих закарпатських інтелігентів, яких ми принагідно стрічали. Ключурак промовляв чистим гуцульським говором, вкидаючи лише зрідка яке слово церковно-словянське чи мадярське. Видно, мав нагоду читати українські газети чи брошури, або стрічався десь із Галичанами чи Придніпрянцями. Слова „руський“ та „український“ і „Русь“ та „Україна“ чергувалися в нього на переміну як тотожні поняття. З промови била ясна, українсько-національна свідомість. Він заявив іменем своєї „Руської Ради“, що Закарпатська Русь бажає прилучитись до української держави, бо ми „їдна кров, їдно серце і їдна душа“. — Прийміть нас і возміть нас, браття, до їдної родини!“ — закінчив він. Буря оплесків по цих словах не втихала через кілька мінут.

Не памятаю вже, хто відповідав Ключуракові — чи не старий Сандуляк або краснорічивий Андрух Шмігельський — але був це один із наших найсвітліших селян. А на кінці промови поставив внесення, щоб Українська Національна Рада включила Ключурака і його товариша з Закарпаття в свій

склад як уповноважених заступників Мармарошу, цебто щоб вони на будуче засіли в Українській Національній Раді Західньої Української Республіки як її повноправні члени. Це внесення прийнято без дискусії однодушно, через аклямацію і знову серед одушевлених оплесків цілої Ради і галерій. І від цієї хвилини оба делегати Мармарошу засідали в Українській Національній Раді. Як довго вони в ній засідали — цебто до якого часу — не знаю. Я опісля їздив часто на Велику Україну та заграницю і не міг слідити за цим.

Щоправда, спонтанічна ухвала Української Національної Ради прийняти делегатів Мармарошу в склад репрезентативного собору Західньо-Української Республіки йшла до певної міри в розріз із згаданою вже в попередньому розділі нотою до мадярського уряду, котра впевняла, що ми хочемо рішити долю Закарпаття в „порозумінні“ з Мадярщиною. Між тим згадана ухвала Української Національної Ради створювала фактичний та правний прецеденс. Коли заступники Закарпаття чи його частини засідають в Українській Національній Раді, то, видко, ця Рада вважає Закарпаття частиною своєї території. Побіч нашої декларації з 19-го жовтня 1918 р., основ нашої конституції з листопада 1918 р., та „окупації“ Вітовським деяких міст Закарпаття, це був з нашого боку ще один жест, вказуючий, що ми вважаємо Закарпаття частиною України. В нормальних часах було би це неможливим, щоб наприклад делегати якоїсь там округи чи її „ради“ з Австрії, або з німецької частини Чехії, засідали в райхстагу Німеччини. Це було б причиною до міждержавного конфлікту.

Але в тодішніх часах, коли довкола все ломилося, валилося, змінювалося і на це місце нове наростало, був це тільки один із „доконаних фактів“, якими робилося історію. Ніхто нам через те війни не виповів, ані навіть ноти з протестом не прислав. Але факт засідання делегатів Закарпаття в Українській Національній Раді в Станиславові лишається на все існуючим історичним фактом і остає прецеденсом, на який колись Україна покличеться.

Таке саме значення мав і другий факт, а саме участь Ключурака і другого закарпатського представника в святочному акті злуки України на Софійській Площі у Києві, дня 22. січня 1919 року, та у так званім Трудовім Конгресі Укра-

їнської Народньої Республіки в Києві — від 21. січня до 5. лютого 1919. Коли Українська Національна Рада в Станіславові вибирала свою делегацію на оце свято та на Трудовий Конгрес у Києві, включила вона в цю делегацію, крім Галичан і Буковинців, також обох закарпатських членів — Ключурака і його товариша. Дня 22. січня 1919 року, на Софійській Площі вони були прийвні разом із іншими делегатами Західньої України, коли там під гук дзвонів Софійського Собору, серед сто-тисячної товпи, Директорія і галицька делегація проголосили торжественно ошо злуку. Це знову історичний факт та історичний акт — тим більше важний, що оба ці делегати Закарпаття мали виразне уповажнення (мандат) від своєї „Руської Ради“ Мармарошу на цю злуку.

Що правда, з тих фактів, заяв та актів, у результаті нічого не встоялося, але в історії Закарпаття на все остане записане, що в „матері руських городів, Києві, 1919 року делегати Підкарпатської Русі лучили її на віки з другими українськими землями в одну, соборну, самостійну Українську Державу“.

LXI.

До Києва!

Було то приблизно в половині січня 1919 р., як наша галицька влада одержала з Києва повідомлення від Директорії, що дня 21. січня 1919 р. збирається в столиці „Трудовий Конгрес“ та що Західня Україна запрошена взяти в ньому участь. Разом з тим повідомлено нас, що Трудовий Конгрес це рід тимчасового, революційного парламенту України, котрий має ухвалити повновласти для Директорії (яка покищо була самозванчим тілом), має затвердити акт злуки України та має намітити основні лінії дальшого будівництва української держави. На Західню Україну, наскільки собі пригадую, це повідомлення призначувало 65 делегатів. Спосіб їх вибору не був означений. Таксамо не було сказано, як вибирають депутатів на Великій Україні. З числа назначених на Західню Україну відпоручників можна

було здогадуватися, що Трудовий Конгрес буде складатися приблизно з 600 членів.

Наш кабінет взяв цю справу негайно під свої обради, в яких брали участь також президент д-р Петрушевич і привні в Станиславові члени Виділу Української Національної Ради. Повна Рада, саме тоді не засідала, бо у зв'язку з Різдяними Святами, Новим Роком (церковним) та Йорданом розіхалася на ферії. На цій нараді дискусії над згаданими запрошеннями до Києва майже не було. Хоч нам і дивно було, чому всеукраїнський тимчасовий парламент має називатися Трудовим Конгресом, а не парламентом або Національним Зібранням (чи соймом) і хоч ми бачили в цій назві обниження його державного значення (бо клала вона натиск на якусь „трудовість“, отже на клясовість, а не на державність!) — але ми рішили однодушно взяти участь у Конгресі. Ми мали надію, що на місці вже подбаємо, щоб цей Конгрес справді став парламентом та щоб так і було проголошено. Щодо способу вибору делегатів на нього ми рішили, що в неприязности повної Української Національної Ради та коли нема вже часу скликати її, делегатів цих визначить Кабінет разом з тими членами Президії Української Національної Ради, які є в Станиславові.

Не було те, що правда, цілком правильно, але іншого способу не було. В революційні часи і такий спосіб добрий, бо революція — чи соціяльна чи політична чи національна — полягає якраз на ломанні формального законного стану, а натомість на накидуванні правних актів силою, чи бодай довершеним чином. В кожному разі ми знали, що наша галицька делегація правильніше буде зложена, ніж депутати з десяти бувших губерній Великої України. Наші делегати будуть членами правильно зложеного репрезентативного тіла і то найвизначнішими його членами. Їх мандат, як членів Української Національної Ради, отже мандат заступати український нарід Галичини і Буковини, був ясний і неспірний. У доборі цих делегатів ми перш усього взяли до уваги парламентарних та соймових послів (хоч і не всіх), бо їх мандат походив з правильно і законно переведених виборів. Дальше мали ми на увазі, щоб по змозі всі галицькі та буковинські повіті були рівномірно заступлені. Вкінці дбали ми, щоб була значна кількість делегатів-селян. Ось так

зібрали ми 65 чільних членів Української Національної Ради, з чого, мабуть, шість було Буковинців. Всі партії були заступлені пропорціонально. Не було одначе в делегації ні одного священника; не тому, щоб ми поминали їх, але тільки з огляду на заходяче свято Йордану. До цієї делегації включили ми, як це вже вгорі згадано, і двох делегатів Закарпаття.

Зложивши ось так нашу делегацію, ми телеграфічно повідомили всіх намічених її членів, а також наших повітових комісарів, даючи їм інструкції подбати, щоб вибрані делегати явилися на означений час до поїзду, що виїде з Тернополя до Києва на Конгрес. Усім делегатам післано повновасти-легітимації, підписані Президією Української Національної Ради. Кошти поїздки кожен делегат мав тим часом покривати сам з власних фондів, з тим, що опісля будуть вони звернені йому з державних фондів. Побіч цієї репрезентації від Української Національної Ради, яка оставала під проводом віцепрезидента д-ра Лева Бачинського, Кабінет вислав ще й своїх трьох повновласників під проводом секретаря закордонних справ, д-ра Лонгина Цегельського. Були це (побіч д-ра Цегельського) секретар судівництва, Осип Бурачинський та віцесекретар внутрішніх справ, д-р Роман Перфецький. Всі три були рівночасно й членами делегації Української Національної Ради. Ось так зложене представництво Західної України везло зі собою письмо до Директорії від Української Національної Ради і від влади Західної України з повідомленням про ухвалу Української Національної Ради з 3. січня 1919 р., якою затверджено умову про злуку з дати Хвастів, 1. грудня 1918 р. Письмо це було підписане президентом Петрушевичем, а також прем'єром д-ром Голубовичем і секретарем закордонних справ д-ром Цегельським. Для канцелярської помочі я взяв до Києва і двох молодих секретарів — Кульчицького та Сілецького. Вкінці для охорони дано нам чоту Січових Стрільців з кулеметами.

Не тямлю вже сьогодні, котрого саме дня виїхала ця делегація з її охороною (разом до 100 осіб) з Тернополя. Здається мені, що було це 20. січня 1919 р. Та не можу сказати, щоб всі наші делегати були одушевлені цією поїздкою. До відносин на Великій Україні не мали вони довіри, а факт, що ми мали зі собою охорону, військову чоту, замість успокоїти їх, долив оливи до вогню. Було б не на місці з мого

боку називати по імені тих, що проявляли найбільше нервозности. Мабуть, тому, що я жартував собі з їх побоювань, а за Збручем поведився наче „дома“, і з стаційними урядовцями та командантами був знайомий, деякі мої товариші-делегати робили мене відповідальним за їхнє безпеченство.

— Ви їх тут знаєте, — говорив один із найповажніших наших депутатів, — то й знаєте, чого можна де сподіватися. Так ми здаємося на Вас. Обіймайте команду поїзду і пильнуйте, щоб оці люди безпечно доїхали до Києва та й вернулися до дому.

Ось я і став „командантом поїзду“, хоч по віку та становищі цей „чин“ належав би д-рові Бачинському, як голові делегації.

„Командант поїзду“ це був „чин“ невідомий у Галичині, а зате добре відомий за Збручем. Це щось подібне до капітана на кораблі. Командантові поїзду підлягає вся служба поїзду (керівник поїзду, машиніст, палячі), військова охорона поїзду та всі, хто їде поїздом. Без його дозволу не можна до поїзду всадити посторонніх пасажирів, ані дочіпляти до цього поїзду ніяких вагонів. Командант поїзду рішає, коли і де поїзд може задержатись, чи можна з нього кому висідати і т. д.

Київ прекрасне місто, а по Львові (тим більше по Станиславові!) виглядає справді на столицю. Але візд до Києва (із заходу) фатальний. Річ у тому, що залізничий двірць південно-західніх шляхів (з Бродів, Волочиськ чи з Одеси) погорів ще на кільканадцять років до світової війни і його чомусь не відбудовано („дбайливість“ матушки-Росії про Малоросію!) Поставлено натомість тимчасові дерев'яні шопи. На кожного приїзжого цей двірць — брудний, незугарний, занедбаний, робив сумне враження. Воно не поліпшалось, коли ви вийшли перед двірць, до „звощиків“ (фіякрів).

Оці „звошки“ майже всі були корінні Москалі. Коні в них не в хомутах та не в так званих півшорках, як це водиться у нас, а на кацапський спосіб, у так званих дугах. Самі „звошки“ з патлатими, звичайно рижими, бородами як лопати, у величезних довгих кожухах та ще до того наче випхані. Все те робило чуже, непривітне враження. І ця частина міста, через яку зразу їдеться — „за Либедю“ — не могла одушевляти. Сама Либедь — річка, що, як каже Несто-

ровий Літопис, дістала свою назву від Либеді, сестри князів Кия, Щека і Хорива— це тепер мізерний, занечищений потік. Вдвож вулиці вугляні склади, бідні завалюхи, босяцькі завулки.

Я знав цей двірць, звощиків, це залибедське передмістя та його вибої ще з перед світової війни, коли я їздив до Києва за царських часів. Війна та революція не причинились до поліпшення їх вигляду — навпаки! Я побоювався за враження, яке одей візд до Києва зробить на наших делегатів Галичан, особливо на селян. Перші враження лишаються та впливають на вироблення осуду і образу. Тому я подорожі до Києва приготував делегатів на ці враження оповіданням про цей двірць, звощиків і т. д. лаючи Москалів за це все. Російська влада з розмислом держала цей нелад, кацапів-звощиків і т. д., щоб принизити Київ у прирівнянні до Москви. Як ми отже заїхали перед дерев'яні шопи, звані „вокзалом“ (двірцем), мої делегати не були розчаровані. Вони вже знали цю мізерію з моїх слів. Та все таки не могли здержатись від порівнювання цих дерев'яних буд з прекрасним, величавим дворцем у Львові.

Та тут зустріла нас несподіванка, що казала цілком забути на шлапавий вигляд двірця, звощиків, на брудні завулки і т. д. На пероні, де ми висіли з поїзду, витягнена як шнур стояла почесна чота рослих, струнких як смереки Січових Стрільців, в довгих шинелях (плащах), що сягали їм майже до кісток, в міцних знаменитих чоботях та в сталевих, французьких шоломах. Синьо-жовтий прапор із золотим тризубом виднів на правім крилі чоти. Кілька молодих, елегантних старшин стояло перед чотою. Військова музика, — не нашого австрійсько-галицького типу, а козацького складу (більше дерев'яно-дутих та битих інструментів, а менше металевих) — видніла була за чотою.

Коли ми висіли з вагонів, музика заграла „Ще не вмерла Україна“. Звичайно, коли у нас співають національний гимн, виходить він шлямзарно, наче „марш робучого вола“, як це раз влучно написав Осип Маковей. Але це „Ще не вмерла“ військової музики в Києві було грімке, боеве. Знявши шапки, ми зближалися до почесної чоти, супроводжені офіцерами, що нас повітали. А були це командант Києва, полковник Євген Коновалець, його шеф штабу полковник Андрій Мельник

та ще кількох, між ними сотник Юліян Чайковський, що був начальником розвідки та „отаман постачання“ п. Д., якого я знав ще з Хвастова.

Командант почесної чоти випрямився як струна, закомандував різко: „Позір чота — вліво глянь!“ і сам засалютував шаблею. Чота зробила відповідний рух крісами, а прапор похилився, кланяючися делегації Галицької Волості. Члени цієї делегації, непривичні до таких почесей, смирні галицькі селяни й провінціональні інтелігенти, були зненацька заскочені цим привітом. Привичні до галицької ощадности, вони самі таскали свої клунки чи валізки й боялися лишити їх хоч би на хвилину на пероні — хоч я, надармо, намовляв їх це зробити. Ось так, обвантажені клунками, приймали вони привіт від почесної чоти, від прапору і від штабу старшин команди Києва. Миттю обяснив я пошепки голові делегації, д-рові Левові Бачинському, хто це нас вітає. Д-р Л. Бачинський подав руку полковникові Коновальцеві і подякував кількома словами за привіт.

Всіх членів нашої делегації посадили в автомобілі й повезли до одного з першорядних готелів. Подорозі, сидячи в автомобілі побіч Лева Бачинського, я спитав про причину його нагло попсованого настрою. Він розповів мені, що оцей п. Д., „отаман постачання“, від літ добре відомий йому (Бачинському), як адвокатуві, із суду в Станиславові. Там цей п. Д. був канцелістом, писаром чи підурядником. За те, що він роками спроневірював стемплі долучувані сторонами до документів (за брак цих стемплів ці сторони, звичайно селяни, платили кари!), цей Д. дістав кілька років тюрми і сидів у станиславівській тюрмі. Як Москалі в 1914 р. зайняли Станиславів, усі в'язні вирвалися з тюрми. З того часу він пропав без сліду, аж оце виринув у „революційній“ армії Директорії як „отаман постачання“. Мільйонні магазини в Білій Церкві й Києві були під його рукою. Знав, де приміститись . . .

Революція — це взагалі час, коли на поверхню випливає усяке шумовиння, виринають усякі типи, що в нормальних часах не мали би ходу: істерики, пів-божевільні, садисти, пів-кримінальні й кримінальні осібняки. Було таких аж надто багато і в українській революції: добра половина всіх цих самозванчих отаманів (побіч них були й високо ідейні типи), різні агігатори, демагоги, бунтарі. Були такі й у Галичині —

тільки, що там не давали їм ходу. В Галичині дисципліна була більша, контролю громадської opinii сильніша. В малій Галичині тяжко було такому птахові „згубитися“. Тут можна було погуляти . . . Різні галицькі авантюристи, що їх у Галичині держали в тіні, на Великій Україні виринали на високих становищах. Із цього приводу не раз були тертя між Галицьким Урядом і Директорією чи урядом Петлюри. Галицький уряд не раз мав враження, що придніпрянські революційні міністри просто навмисне фаворизували різну галицьку полову. Це мала бути нібито „революційна“ політика в противенстві до галицької „буржуазної заскорузлости“.

Коли я вітався з полковником Коновальцем на залізничному двірці, він сказав мені, що ціла галицька делегація є гістьми корпусу Січових Стрільців на весь час нашого побуту в Києві та що до її розпорядження будуть дижурні стрілецькі старшини та автомобілі. Так і було. Січові Стрільці чи там їх команда (полковник Коновалець, полковник Мельник і т. ін.) гостили „своїх“ крайнів-Галичан по-княжому.

Приміщено нас у найкращих кімнатах найліпшого готелю та гощено нас багатими обідами, вечереми та сніданками. З готелю до двірця Директорії (передше гетьманського, а ще раніше царського), на Софійську площу чи до будинку Миської Опері, де відбувався Трудовий Конгрес, вожено нас стрілецькими автомобілями. Для тих членів галицької делегації, що не бачили ще Києва (а були це малошо не всі!), улажено групові прогульки для оглядин міста під проводом Стрільських старшин. В українських театрах, а було їх три, дано галицьким делегатам дарові льожі. Можна собі уявити, що галицькі делегати, особливо селяни, були очаровані Києвом, його храмами, Печерською Лаврою, музеями, театрами, Хрещатиком, видом Дніпра, княжою гостинною. Це наче в казці.

Київ, оцей славний, старий, справді золотoverхий, святий Київ, що про нього стільки вони від малку наслухалися та начиталися, полонив їх. Сам собою Київ прекрасне місто. Положений на горбах, що стрімкими кручами вриваються над Дніпром, Київ має пречудові, грандіозні види на Дніпро та Задніпров'я, на Гетьманщину. Деякі частини міста, як напр. Липки, Печерське та південно-західня частина міста (коло університету ім. Св. Володимира та ботанічного саду) тонуть

у садах. Шевченковий бульвар, висаджений рядами тополь, тягнеться на які два кілометри і є одним з найкращих бульварів Європи. Криті золотими та срібними банями церкви мерехтять до сонця. А на кожному кроці історія говорить: Софійський Собор, пам'ятник гетьм. Хмельницького, Десятинна церква, колона св. Ольги (з цегол з її терему), руїни Золотих Воріт, Хрещатик, Підвалля, Боричів Уїзд (згадуваний у Нестора і в Слові о полку Ігоря), пам'ятник Володимира Великого, Андріївський Собор, Брацький монастир з Академією (Могили), Почайна (пристань згадувана ще в Нестора!) Шекавиця і Аскольдова могила, Печерська Лавра, Мазепова Дзвіниця і т. д., і т. д. Ціле місто — це один археологічно-історичний музей, величавий музей! Історія говорить до Вас на кожному кроці. Галичани були одушевлені Києвом . . .

А з другого боку Кияни залюбилися були в Галичанах, особливо в селянах. Ось Хрещатиком або Велико-Володимирською йде гурт делегатів-селян: старий, сивий як голуб, але кремезний Сандуляк у покутським киптарі та гарно, з узори декорованім, кожушку. Коло нього рівно кремезний Дувіряк з Делятинщини чи Надвірнянщини та два-три селяни з Буковинської Верховини, всі по-своєму вдягнені: у клепанях, киптарях, узірчастих кожухах. Побіч них делегат із Бойківщини та Поділля — то в кожухах, то в сукманах, чи опанчах. А між ними всіма, як гірська ялиця, виростає понад голови Шекерик-Доників з-під Чорногори. Червоні краски його розкішного, багатського, гуцульського одягу мерехтять здалека. Всі Киянки задивлялись на цього красуня-легіня — очей не могли відвести. Наших делегатів задержували, випитували, відки вони. Дивувалися, що й „вони Українці“; прислухувалися до їх говору. Галичани були сенсацією цих днів. Уся преса вітала їх; щодня писала щось про них.

Здавалося б, що оце все зверхні прояви, мало не театральщина, без серйозного значення. Та воно не так. Оця гостина 65-ти визначних представників Галичини, Буковини та Закарпаття у „матері руських городів“ мала свою колосальну психологічну вагу. Їх поява на вулицях Києва, їх розмови із стрічними людьми, їх інтерв'ю у часописах, навіть їх оригінальна ноша та діалект, мали величезне значення для пробудження всеукраїнської, соборницької ідеї серед Киян

та Придніпрянців узагалі. Хоч Придніпрянці свідомі, що Київ це серце України, але в їх думках дуже неясно, як далеко сягає оця Україна. Щодо цього вони гірші партикуляристи від Галичан, а хто зна, чи не перевищують у партикуляризмі Буковинців або й Закарпатських Руснаків. У пересічного Киянина Галичина — це Польща, а Україна кінчиться десь уже на Поділлі, а напевно вже у Волочиськах. Навіть переважна частина молоді, революційної інтелігенції — коли вже не думала так — то все ж відчувала так.

Аж тут ось з'явилися між ними живі Галичани, свідомі Українці, свідомі соборники. І то селяни. Не „дядьки“, з яких можна трохи пожартувати, а зрілі політично люди, що неодного придніпрянського революціонера-інтелігента в кут заганяли б у дискусіях. Коли ж прийшло до нарад у Трудовім Конгресі, то Придніпрянці першенство у парламентарному вененні Конгресу на всій сесії дали Галичанам.

Київ і Україна вперше усвідомили собі, що таке Галичина, чим вона є для України — а саме, що вона не тільки якась там західня країна, але кузня української політичної думки, культурний міст до Заходу, лябораторія свідомого Українства та ідеї української соборности.

Здається, що від часів, як Галичанин, Петро Конашевич Сагайдачний, у Києві, на Подолі, фундував Братську Школу, а Галичани-професори — Книгиницький і Плетенецький — організували її (около 1615 р.), не було такої „інвазії“ Галичан у Києві й такого напливу галицького духа — зрівноваженого, зрілого, організуючого, консервативного, сильно національного, державницького, всеукраїнського духа. І Кияни, здається, зрозуміли значення цієї галичанської інвазії та піддавалися їй. Наче відчули, що оці Галичани мають якусь національне післанництво: заціплювати, скріплювати та оформлювати ідею української державности та соборности. Київ жив ті дні під знаком Галичини. Галицькі Січові Стрільці (скріплені головоно Гуцулами), держали його своєю збройною рукою. А галицька делегація — політична верхівка Західної України — витискала на ньому печать своєї думки.

І на самих Галичан Київ подіяв. Ще й як! Українське соборництво Галичан, що було ідеологічного характеру, начитане з Шевченка та з Історії України, з „України Ірреденти“ Юліяна Бачинського, з „Самостійної України“ Ми-

коли Міхновського, з „Руси-України і Московщини-Росії“ і т. д., стало ось тут, у Києві, чимось реальним і живим, бо переживаним кожним із делегатів, чи був він інтелігент чи селянин, Галичанин, Буковинець, чи Ключурак із Мармарошу. Україна і Київ перестали бути лиш поетично-романтичною мрією. Вони стали дійсністю, частиною душі кожного галицького делегата. Галичани почули себе за одно з Києвом та з усією тут зібраною Україною.

Разом із Слобожанами, Полтавцями, Запорозжцями, Низовцями, Подолянами, Поліщуками щераз творили вони історію України — на Софійській Площі, в Трудовому Конгресі, всеукраїнську історію! Йшли слідами Романа Самодержця та короля Данила, гетьмана Сагайдачного, Кнігиницького, Плетенецького. Зливалися свідомо та власною волею з головним руслом України, скріпляли його, впливали на його напрям. Це лишило печать на їхніх умах та серцях, на їхній свідомості. До Києва їхали Галичани; з Києва вертали Все-Українцями. Це впливало опісля — нераз і фатально — на їхню власну політику та долю. Під чаром соборности вони залишилися ними назавжди. Чар Києва — матері всіх городів українських, символу всієї України — був надзвичайний.

LXII.

Свято Злуки Земель України

Може дехто з Читачів оцих спогадів здивується, а то й здвигне раменами, перечитавши попередній розділ із тирадами про чар Києва. Та хто бував у Києві, а тим більше, хто переживав ці дні в Києві, не подивується. Навпаки! Він буде поділяти мій сантимент. Бо що ми тоді там переживали, це історія нації у творенні, це епопея національно-державного відродження. Такі хвилини рідко лиш і не всякому доводиться переживати. Ми ж саме переживали їх, були свідками їх та були самі авторами й акторами. Ми творили історію. І щонебудь будучі покоління думатимуть про нас, творців та акторів цих подій, якнебудь вони осудять нас усіх, тодішніх українських політиків, але яким би шляхом вони не вели дальші змагання нашого народу до самостійної та соборної

України — все вони мусять навязувати до тих історичної ваги актів, що їх ми там, у Києві, тоді доконували.

Властиво, з державно-правного боку беручи, злука України (цебто Української Народньої Республіки і Західно-Української Республіки), доконана була чотирьома актами: хвастівською умовою з 1. грудня 1918, резолюцією Української Національної Ради в Станиславові з 3. січня 1919 і протоколом чи універсалом Директорії з 22. січня 1919 року та резолюцією Трудового Конгресу в Києві з 23. січня 1919 року. Ця остання резолюція приймала до відома три попередні акти та торжественно декларувала, що обі згадані українські держави на віки лучаться в одно та творитимуть одну, нероздільну, соборну державу українського народу.

Дня 22. січня 1919 року на Софійській Площі не доконано злуки. Там її тільки торжественно, „во всеуслуханіє миру всему“, проголошено, проклямовано. Злука доконана була вже раніше. А то, що діялося на Софійській Площі дня 22. січня 1919, було лиш урочисте, удраматизоване та символічне ствердження її назовні, для уяви широких мас і світу. Це було тільки небувале всенаціональне свято. І був це заразом поклін традиції.

На Софійському Майдані, в IX.—XII. століттях, на поклик вічевого дзвону збиралося віче народу — Киян, щоб рішати важні державні справи або вислухати важних державних актів, доконаних князями. Там Ярослав Мудрий проголосив „Руську Правду“; там покликано на великокняжий престіл Володимира Мономаха. Там Кияни, Архиереї, Могилянська Академія, вітали „Мойсея України“ — Богдана Хмельницького.

Та пішли ми ще й за другою, свіжішою, традицією — козацьких Рад. Кожна нація має свій політичний звичай, що нераз назовні більше важить, чим сухі правні акти. Українським громадсько-правним звичаєм — увіковіченням поетично в Шевченковій поемі „Вибір Гетьмана“ — є Народня Рада. Тому, коли Конгрес хліборобів із 29. квітня 1918 року вибрав Павла Скоропадського гетьманом „всієї України“, всі зібрані делегати-хлібороби (до 7,000 осіб) подалися на Софійську Площу, де публично проголошено цей вибір і де правлено Молебень. Тому й злуку України проголошено по

традиції на Софійській Площі в приявності десяток тисяч народу та Архиереїв. Соціалістична Директорія поклонилася цим разом традиції.

Полишаючи до однієї з дальших частин розповіді про Трудовий Конгрес, розкажу тут з черги про спільне засідання, що його провідники західньоукраїнської делегації мали в навечеря 22. січня 1919 р. з Директорією та її урядом. Пригадую собі як учасників: премера Володимира Чехівського, міністра земельних справ Микиту Шаповала, міністра фінансів Бориса Мартоса, товариша міністра закордонних справ проф. Оттона Ейхельмана (пізніше професора українського університету в Празі), міністра преси д-ра Осипа Назарука та членів Директорії Винниченка, Шевця, Макаренка і Андрієвського, а з Галичан та Буковинців д-ра Лева Бачинського, Тимотея Старуха, Семена Вітика, Василя Стефаника, Осипа Бурачинського, Осипа Безпалка. Поза тим було ще яких 20 учасників, Придніпрянців і Галичан. Народа мала доволі хаотичний характер, почасти задля непривичності Придніпрянців до парламентарного трактування справ, а почасти знову задля тенденції Вітика (соціал-демократа) дезавувати західньо-українську делегацію, якої він сам був членом.

Семен Вітик був членом нашої делегації, але від самого приїзду до Києва зачав ходити своїми шляхами. Ходив на наради придніпрянської соціал-демократичної „партії“. Ось і тепер зайняв він становище, що Західня Україна має негайно увійти в склад зцентралізованої Української Народної Республіки без застережень, зрікаючися своєї автономії, своєї Української Національної Ради та своєї влади, а признаючи безпосередню та беззастережну владу уряду Директорії. Нападав при тому на галицьку владу і на Українську Національну Раду (західньо-український парламент) як на реакційні, „буржуазні“ і т. п. Секундували йому Буковинець Безпалко (соціал-демократ) та, злегка, дехто з придніпрянських соціалістів-революціонерів (наприклад Микита Шаповал). Для приявних членів галицької влади було ясне, що Вітик зачав якусь „гру“, що він підлабузнюється оце до придніпрянських соціалістів та що між ним і придніпрянськими соціалістичними провідниками є якість порозуміння.

Але він і його приятелі поміж Придніпрянцями дістали

також ясну та рішучу відповідь від офіційних представників Західньої України — д-ра Лева Бачинського і д-ра Лонгина Цегельського. Ці оба застереглися гостро проти нападів Вітика на галицьку владу та на Українську Національну Раду, заявляючи, що ці напади в цьому місці перед цим форумом та в такій хвилині є крайнє невмісні і нетактовні. Коли б ці напади мали повторитися, галицько-буковинська делегація була б приневолена вийти з цих нарад. Вітик — казали ми — не репрезентує Західньої України, а репрезентує тільки себе. Навіть його невеличка група в Українській Національній Раді не все з ним солідаризується та він часто є ізольованим. Ці заяви провідників галицької делегації піддержані Старухом, що „як селянин“ дуже рішуче застерігся проти нападів Вітика, зробили своє враження. Ті, що хотіли повести справи в централістичному напрямку, притихли. І Вітик присів. Але Галичани вже мали передсмак, чого їм можна сподіватися.

LXIII.

Ще раз: федерація чи централізм?..

Дальші наради пішли вже гладше та скінчилися по думці Галичан. Видно було, що був якийсь плян заскочити нас, а перевести цей плян у діло піднявся Вітик. Але однодушно та рішуча постава галицьких делегатів помішала пляни йому і його союзникам. Вони побачили, що по їхньому не піде та що можуть усю справу злуки наразити на невдачу. Отже відступили. Д-р Льонгин Цегельський, як офіційний заступник галицької влади, звернув увагу всіх приявних, що предмет нарад цієї конференції даний згори і обмежений та що поза тим ця конференція некомпетентна застановлятися над змінами, а тим менше рішати якінебудь зміни постанов хвастівської умови з 1. грудня 1918 року, та ухвали Української Національної Ради з 3. січня 1919 року, якою згадану умову затверджено.

— Це є офіційна пропозиція Галицької Волости до Вас, Панове, як представників Української Народньої Республіки, — говорив д-р Цегельський. — У цій пропозиції ми, галицько-буковинська делегація, нічого змінити не мо-

жемо і не маємо права. А тим менше Ви. Всяка отже дискусія над тим безцільна і може викликати тільки недовіря Галичан до Вас. Цього Ви певно і самі не бажаєте. Ми хочемо злучити гсю Україну, але кажемо Вам згори й одверто: ми не підемо під Ваш диктат. Боюся, Панове, що у Вас ще покутує дух царського централізму. Зрештою, про що тут балакати?.. Ми є державою й маємо свою армію. Хочете по-доброму федеруватися, то ми готові. А хочете нас забрати по принципі „па сьому бить“ — попробуйте! Тому замість марнувати час на безцілну балаканину та зачинати партійні міжусобиці, краще скінчім щасливо те, що почали так гарно у Хвастові. Переведім у життя злуку України на основах хвастівської умови, а й це буде історичним ділом. Добровільна та братня злука на основах федерації сильніша від формальної централізації. Дехто з Вас рад би поневолити нас і накинути нам свою розвязку соціального питання. А тим часом ми краще знаємо, якого ладу нам треба. Лишіть це нам, цебто нашій Українській Національній Раді. А тут подумаймо разом, як перевести резолюцію про злуку на Трудовому Конгресі односторонньо, без дискусії, та як у практиці ця злука має виглядати й функціонувати . . .

Оце і надало напрямком дальшим нарадам. Зріліші Придніпрянці (як Винниченко, Чехівський) зрозуміли, що треба держатися хвастівської умови та йти дорогою компромісу. Я думаю, що і Винниченко, і Чехівський щодо галицької автономії були щирими й не лукавими. Інше діло решта придніпрянських соціалістів, особливо такого типу, як Микита Шаповал. Цих аж свербіли долоні прибрати Галичину до своїх рук та загнати її у спільне русло їх божевільної „революції“. Тільки, на щастя, руки в них були закороткі. Завдяки цьому Галичина не пережила опісля цієї анархічної завірюхи, що Придніпрянщина.

В результаті нарад згідно устійнено текст резолюції про злуку, що мала бути предложена Трудовому Конгресові, а дальше прийнято низку постанов щодо відносин між обома владами — київською і галицькою. Рішено, між іншим, що для скоординування закордонної політики кожноразовий західньо-український державний секретар закордонних справ має рахуватися першим віцеміністром (товаришем міністра) закордонних справ уряду в Києві та що без його

виразної згоди київський уряд не може рішати про відношення України до Польщі, Румунії чи Чехословаччини.

У виконанні цієї постанови д-р Льонгин Цегельський, як секретар закордонних справ Західньої України, в день по підписанні спільного протоколу з цих нарад, одержав від премера Чехівського запросини обняти урядування в міністерстві закордонних справ у характері його першого товариша міністра. Дня 23. січня 1919 року я обняв це урядування та виконував його справді аж до евакуації Києва урядом Директорії, цебто до дня 3. лютого 1919, — всього отже тільки одинадцять днів. Це був одинокий, хоч і короткий час, коли закордонна політика злученої соборної України була ведена спільно та в порозумінні. Формально перестав я бути товаришем міністра закордонних справ Української Народньої Республіки дня 13. лютого 1919 р., коли уступив кабінет Чехівського, а на його місце Директорія покликала кабінет Остапенка.

Побіч закордонних справ порушено на нараді також питання скоординування дій обох армій. Але рішення в цій справі залишено до дальших, фахових переговорів. Щодо валюти та державного банку погодились на спільну валюту, придніпрянську (гривні, карбованці), та на спільний, державний банк у Києві. Вкінці обговорено порядок нарад Трудового Конгресу та склад його президії. З Галичан мав увійти до неї селянин Тимко Старух, досвідчений парламентарний і соймовий посол, як перший віцепрезидент конгресу. Так і сталося. Та попри те придніпрянські соціялісти ввели до президії Трудового Конгресу другого Галичанина, Семена Вітика, як президента конгресу. Була це очевидна маніфестація єдності українських соціялістів. Галицько-буковинська делегація прийняла цей вибір до відома, бо не хотіла зачинати престижової боротьби.

Ось так підготовлено здійснення ідеалу Соборної України в практиці. Списано з рішень цієї наради протокол та грамоту, яку підписали з одного боку Директорія і премер В. Чехівський, а з другого офіційні представники Галичини, д-р Лев Бачинський і д-р Лонгин Цегельський. Підписання цього dokonано дня 22. січня 1919 р., рано (перед торжеством злуки на Софійській Площі), а саме в двірці Директорії (раніше гетьманському двірці).

LXIV.

22. січня 1919 р.

Як уже сказано вгорі, 22. січня 1919 р., на Софійській Площі наступило святочне проголошення раніше dokonаної злуки. А все ж національна традиція з тією саме датою вяже і вязатиме один із найважливіших моментів новітньої історії України.

День 22. січня 1919 року остане приснопам'ятним в історії України. Це така дата, що її виучувати будуть напам'ять українські діти грядучих поколінь побіч таких дат, як дата хрещення Руси, як битва над Калкою, як битва під Полтавою або зруйнування Січі. Це від часів Ярослава Мудрого перший раз усі українські землі, теоретично й бодай декларативно, знайшлися разом як одна державна цілість. День цей буде отже інспірацією українського народу на так довго, поки він не осягне повного об'єднання у самостійній і соборній Україні. В тому вага цієї події.

На дворі стояла зимова погода та кріпкий, аж сивий, мороз. Снігом вкриту величезну Софійську Площу залили маси народу. По боках площі військо, а саме наші Січові Стрільці, що у франц. шоломах виглядали ще рослішими, утворили чотирокутник, призначений для духовенства і представників держави чи там обох, уже сфедерованих держав. Від цього чотирокутника йшов військовий шпалір аж до воріт Софійського Собору. В чотирьох рогах площі видніли високі трибуни для окличників. Українські прапори лопотіли у вітрі на високих щоглах.

Ось так виглядала Софійська Площа, коли в годині 12-ій вполудне ми, західньо-українська делегація в силі 65 голов, а так само Директорія та цілий придніпряньський уряд і штаб, заїхали на неї військовими самоходами. Директорія, придніпряньський уряд та штаб станули лицем у сторону Великої Володимирської вулиці, а наша галицько-буковинська делегація напроти неї. Проти себе стояли, уосіблені тими двома групами, представники двох українських земель, що від соток літ розділені були лихою долею. Оригінальний це був вид: по галицькому боці переважно селяни в своїх місцевих ношах, по боці Придніпрянців самі інтелігенти. По галицькому боці старші люди, деякі сивоволосі; по боці Придні-

прянців відносно молоді люди. Між Галичанами я був один із наймолодших; між Придніпрянцями Чехівський, Винниченко, Петлюра та Мартос — хоч дещо молодші від мене — були найстаршими. З одного боку політично зрілі люди різних станів народу; з другого революційна, молода, політично зелена інтелігенція . . . без народу.

Коли я ось так глядів на обі ці групи (а я знав їх майже всіх особисто!), оця різниця ярко стала мені ясною. А з тим і ясною ставала мені непевність „завтра“ з такими контрагентами. Наші Старухи, Сандуляки, Шмигельські, Бачинські, Стефаники, а хоч би й Вітик чи Безпалко, мали за собою організовані, свідомі маси. А на кого — крім галицької гвардії, Січових Стрільців — можуть певно спертися Винниченко, Петлюра, Мартос, Чехівський? . .

Я мав враження духового роздвоєння: наче одно моє „я“ стоїть серед проводу Галичан, напроти моїх давніх знайомих — Винниченка, Петлюри, Мартоса, і свідомо повторяє слова політичної заяви. А друге моє „я“ наче глядить на це все з боку, як хтось із публіки, та роздумує про те, що dokonує перше „я“ та рефлектує. Перше моє „я“ переймається вагою своєї ролі; одушевляється. А друге „я“ наче жаліє над першим та мало не плаче. Можу впевнити читачів оцих рядків, що переживати ось таке роздвоєння в душі це крайнє болючий досвід. Знаю, що крім мене в подібному настрої було чимало наших політиків. Цей їхній настрій був рефлексом (відбиткою) ситуації на нашій психіці. Але ми сповняли своє післанництво послідовно та непохитно, так як би того роздвоєння в нас не було. Нами кермувала воля і рішеність, зроджені з ідеї і зі зрозуміння історичности хвилини, а не критичні рефлексії. Оці рефлексії затроювали нам життя, відбираючи нам хвиливу велику радість із dokonаних історичних актів.

Та ось залунала команда почесного курення: „Позір!“ і прапор його схилився до половини. Десь на Печерську, у фортах, залунав у тій хвилині перший гарматній стріл. Видно, Софійська Площа получена була телефоном із батареями на Печерську. Ось так, ті гарматні стріли лунали через весь час церемонії, щоразу у певних відступах. Рівночасно з першим стрілом загули дзвони на Мазепинській Дзвіниці Софійського Собору. З великої брами Собору вийшла цер-

ковна процесія: тяжкі, золототкані корогви, блискучі патерниці, духовенство в святочних ризах: дякони, ієреї. Між ними архиерей Агапіт, архиепископ Катеринослава, високий, кремезний мужчина з буйною сивиною перетиканою бородою. На кілька кроків від нас і від Директорії та її почоту процесія задержалася. Всі ми — і соціалісти — зняли шапки.

Тепер д-р Лев Бачинський, як віцепрезидент Української Національної Ради і голова нашої делегації зачав церемонію. Він звучав:

„Світла Директоріє і Високий Уряде Української Народньої Республіки! На цій історичній площі столичного города Києва стаємо оце ми, законні і вольним голосом нашого народу вибрані представники Західньої України, а саме Галичини, Буковини та Закарпатської Русі, та доносимо Вам, і заявляємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західньо-українських земель, будучи однією кровю, одним серцем і однією думкою з усім народом Української Народньої Республіки, власною нашою волею хочемо і бажаємо обновити національно-державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західня Україна лучиться на віки з Великою Україною в одно нероздільне тіло, соборну та суверенну українську державу. У виконанні цього, я прошу пана д-ра Лонгіна Цегельського, Державного Секретаря закордонних справ Західньо-Української Республіки, відчитати грамоту від Західньо-Української Республіки до Директорії Української Народньої Республіки“.

Стоячі коло мене мої секретарі (Сілецький і Кульчицький) подали мені звій т. зв. пергаментового паперу, що містив офіційне повідомлення для Української Народньої Республіки про ухвалу Української Національної Ради (про злуку) з 3. січня 1919 р. Це письмо редагував також я, а підписане воно було президентом Петрушевичем, премієром Сидором Голубовичем і мною, як Секретарем Закордонних Справ. Памятаю, що містило воно резолюцію Української Національної Ради з 3. січня 1919, та звідомлення, що ми — галицька делегація — вислані до Києва з уповажненням до-

кінчити акт злуки. Тон письма був врочистий, а зміст короткий. Я відчитав цю грамоту та передав її з черги д-рові Левові Бачинському. Цей, виступивши два кроки перед нас, подав її Голові Директорії — Володимирові Винниченкові.

З черги обізвався, держучи розгорнену грамоту в руках, Голова Директорії, Володимир Винниченко. Він вітав Західньо-Українську Делегацію в столичному городі України та іменем Української Народньої Республіки приймав заяву зяву злуки „братньої, однокровної Галицької Волости з матірнім пнем України“ в одно нероздільне тіло, в одну націю-державу. На знак цього попросив члена Директорії, проф. Федора Шевця, відчитати універсал Директорії. Високий та сильно збудований проф. Швець, в гострих окулярах та з буйною, ясноволосою чуприною, відчитав цей акт справді стенторовим*) басом. В тій хвилині з високих трибун на всіх чотирьох рогах площі окличники з громовими голосами відчитали цей акт для подальше стоячого народу. Одним із тих окличників був о. Корсуновський, тоді дякон у Софійському Соборі, опісля член Української Національної Капелі (проф. О. Кошиця), пізніше священник української автокефальної Церкви в Зєдинених Державах Америки.

Володимир Винниченко і д-р Лев Бачинський подали собі руки. З грудей тисячей, що стояли довкола, вирвалося оглушуюче „Слава! Слава Україні! Слава Галичанам!“ (Під словом „Галичани“ розумілося вже і Буковинців, і Руснаків із Закарпаття.) Оце „слава“ покотилося дальше і дальше аж до краю площі. Був це як шум моря у бурю; щось могутнє і незабутнє.

Україна ликувала . . .

Властива політична церемонія тим і вичерпалася. Та до кінця торжества було ще далеко. З черги один із дяконів заїнтонував прекрасним тенор-баритоном — здається „Благослови, Владико!“ Хор відповів. А що за хор! Очевидно, той самий, що нас чарував опісля під батугою професора Кошиця. Я чув його вже раз раніше, ще за Гетьмана, коли цей хор співав „Ще не вмерла“ при появі Гетьмана на святі від-

---

*) Стентор це був один з казкових ватажків Греків, що облягали Трою. В Іліяді, великому епосі Гомера, описується його як обдарованого оглушуючим голосом. Відси пішло, що вїймково грімкий голос у людини зветься „стенторовим голосом“.

криття першого українського університету в Києві. Владика Агапіт став відправляти Молебень за Україну, за українську державу, за її „боголюбиву Директорію і все православне воїнство її“.

Я глипнув на Директорію та на її окруження: самі соціялісти, переважно атеїсти, а бодай агностики**), хоч формально всі християни, бо всі охрещені. Деякі тільки з них були релігійними людьми, ось як премер Чехівський. Але всі слухали Богослуження з відкритими головами. Може це мені тільки здавалося, а може так і справді було, але я мав враження, що Винниченко дещо крутився в часі Молебня та робив легкі гримаси нетерплячки устами і бровами. Пізніше він сам мені сказав (хоч я і не питав його про це), що оцей Молебень був для нього „зайвою несподіванкою“. В це я вірю, бо при тодішніх потайних зносинах Винниченка з Леніном, Мануїльським і Раковським — владика Агапіт, корогви, свячена вода та Молебень мусіли йому бути дуже не до шмиги.

Та ще більшою, мабуть, „несподіванкою“ було для Винниченка, коли по скінченні Молебня і по многолітствіях Україні, Директорії і воїнству, владика Агапіт приступив до Директорії з хрестом у руці. Чи Винниченко, Петлюра, Швець і інші поцілували знамя Христової віри, я за широченими коркошами та ризами владики Агапіта не міг бачити. Але бачив, як владика Агапіт поцілувався з Винниченком, Петлюрою й іншими членами Директорії, обіймаючи їх поважно, звичаєм православних священиків. Можливо, що в цей спосіб владика з розмислом „рятував ситуацію“.

Сам владика Агапіт був свого роду українським патріотом, хоч старшого типу. Розуміється, був і ревним християнином. Знаючи релігійні (чи пак анти-релігійні) погляди українських соціялістів-інтелігентів, катеринославський владика повів, мабуть, діло так, що вони не мусіли цілувати хреста, але поцілувалися з ним. Це тривало момент. Публіка мала враження, що все в порядку та в гармонії. Коли з черги владика приступив з хрестом до нас, Галичан та Буковинців, ми один за одним (ті, що стояли в передній лаві)

**) Агностик це слово старогрецьке від „агноско“, цебто не знаю. Агностик це такий, котрий каже, що не знає, чи є Бог чи ні та що не інтересується цією справою. Значить — релігійно байдужий.

поцілували хрест з пошаною. Я бачив легку та привітну усмішку вдовolenня в очах архиєрея. Він був зворушений.

На тому церковна частина свята скінчилась і процесія з корогвами, дияконами та архиєреем повернулась повагом до св. Софії. Військові кордони, що замикали чотирикутник, де ми стояли, нагло заворушилися. На команду вони стали звільна витискати публику з деяких частин Софійської площі. Зразу я не зорієнтувався, про що їм іде. Але за хвилину стало все ясне: військові кордони утворили серед маси народу широку вулицю наперекісь Софійської площі, від сторони Михайлівського Собору до Великої Володимирської вулиці. В одному місці, а саме на горбочку, де здвигнений пам'ятник Богдана Хмельницького, очищено з натовпу чотирикутник, де тепер станули поруч себе Директорія, придніпрянський кабінет і штаб та галицька делегація. За нашими плечима знімалася гранітна скала, а на ній мало що не понад наші голови басував кінь із бронзи, на якому Великий Гетьман гордим жестом руки підніс булаву.

В тій хвилині пригадалося мені, що десь ще 1900 і котрогось року, в кружку студентів Українців у Львові, зустрів я студента з Придніпрянщини, Мек-Дугласа. Я приятелював з ним та з його гуртком студентів-латинників з дідичівських (дворянських) родин Київщини та Поділля (за Збручем). Крім МекДугласів були там Сідленькі та кілька інших шляхетських імен. Вони творили невеличку „партію українських соціалістів“ Правобережжя, що видала була кілька брошурок, та перша і тоді одинока з українських соціалістичних груп поставила у свою програму самостійність України. Отже цей МекДуглас, латинник та „польський пан“ родом, завів раз суперечку з котримсь із „чистокровних“ Українців соціалістів (православних родом), який твердив, що самостійність України — це „буржуазна видумка“, противна міжнародньому „братерству робочих людей“, та що селянські маси України ідеї цієї не приймуть. На це МекДуглас оповів таке:

Бувши раз у Києві, він спинився коло пам'ятника Хмельницького на Софійській площі. Група селян-прочан, що вийшла з Софійського Собору, станула біля пам'ятника Хмельницького, та ніхто з них не вмів прочитати напису.

— А що це за такий генерал? — обізався один.

— Це не генерал, а цар, — пояснив старший селянин.

— Русский цар? — спитав знову парубок.

— Не руський, а таки наш, хахлацький . . . — була відповідь.

— Невже ж були й наші царі? — знов спитав хлопець не то з недовірям, не то з радістю в голосі.

— А колись були, ще за козаччини, як наші з Татарвою та з Ляхами воювали. Тоді в нас своє царство було, — пояснив знову старший „дядько“.

Завваживши одначе, що якийсь панок (МекДуглас) прислухується до їхньої розмови, селяни замовкли. Та він все ж таки приступив до них і чистою, українською мовою розповів їм коротко, хто був Хмельницький, за що воював він із Ляхами та яку помилку зробив через Переяславську умову. Селяни слухали цікаво, але мовчали. Видно, не мали довіри до чужого панка.

— Ось, бачите, — кінчив молодий МекДуглас своє оповідання — наш дядько, краще Вас, розуміє свою історію. Хмельницький — це був, у його понятті, хахлацький цар, цар України. Цим робом оцей дядько висловив ідею самостійної української держави. А ви своїм інтернаціоналізмом помагаєте тільки „...Москалеві господарювати, і з Матері полатану сорочку здіймати...“.

Коли я стояв гепер під цим пам'ятником Хмельницького, мої думки то шибали взад до року 1900 і наступних літ, то знову перебігали наступне десятиліття до вибуху світової війни, а вкінці саме державне відродження України. Пригадалися мені оці невеликі гурти студентів, в яких ферментувала і зароджувалася думка самостійности України, пригадався жвавий МекДуглас, палкий Сідлецький і і. Сідлецького я стрічав опісля в Києві за Гетьмана, а ще пізніше на вигнанні в Австрії. Він належав до гурта одностудентів Вячеслава Липинського. А де подівся МекДуглас? Я не міг допитатися. Десь пропав у бурі революції.

А шкода. Оцей Шотляндець чи Ірляндець із походження, а „польський дідич“ з виховання, краще розумів українську рацию, ніж тисячі „свідомих“ і стопроцентових (по крові) Українців. Бо він розумів силу та вагу традиції! Сам, як шляхтич-пан з виховання, інстинктивно цинив традицію. Цей пам'ятник, під яким ми тепер стояли, унаочнював цю тра-

дицію, мовчки говорив за неї всякому прохожому. Простий, неписьменний „дядько“ зрозумів цю мову бронзового пам'ятника: для нього це був „наш хохлацький цар“. Дідич-пан і латинник МекДуглас, хоч вихований у російській школі та начитаний на російських соціалістах-інтернаціоналістах, також розумів цю мову традиції — бо був шляхтичем, сином історичної верстви. Павло Скоропадський і його хліборобико-козак з Лівобережжя також розуміли її, бо це ж була традиція їхніх родів, їхньої верстви. Одна лиш революційна інтелігенція українська з тяжким тільки трудом присвоювала собі цю традицію української держави. Для неї, начиненої інтернаціоналістичним намулом, ця традиція була „буржуазною вигадкою для розєднання робучого народу“. Скільки то помилок наробили оці Винниченки, Петлюри, Грушевські, Мартоси, М. Шаповали і інші через свій інтернаціоналізм, соціалізм, революційне республіканство і тим подібні фетиші наївної, революційної інтелігенції російського хову!

Оці спогади та думки тиснулися мені роєм у голову, коли я ось так стояв тепер побіч Винниченка і Петлюри під пам'ятником Великого Гетьмана, щоб — у день проклямування соборної і сувереної української держави — побачити ревію української армії. А ось від Михайлівського Собору роздалися звуки маршу „Гей не дивуйтесь!“ Стара це, горда, прегорда мельодія з 1649 року! Є в ній сила, розмах, гордість, слава, є марш переможних полків Богдана, Богуна, Перебийноса, Нечая, Кричевського, Джеджалика, Небаби . . . Знали, який марш дібрати! — подумав я. Від тріумфального візду Хмельницького до Києва в грудні 1648 року, не було більшого свята в Києві, ані більшого показу української військової сили, як оце сьогодні . . .

Військова музика, що грала цей марш, з'явилася в тій широкій вулиці, яку через збиті товпи провели поперед нас військові кордони. А за музикою військові колони в ритмічному рухові. Лави за лавами. Музика дійшла перед нас. Її капельмайстер засалютував нам своєю батutoю, і музика скрутила вбік з дороги та станула проти нас, лишаючи поміж собою і нами широку вулицю.

Цією вулицею йшли тепер дефілюючі колони, разом понад 10,000 мужа. Перша появилась кіннота — Придніпрянці. Коні чудові, козаки один в одного! Їхали свобідно,

по-козацьки, вигукуючи „Слава!“, махаючи шапками або й підкидаючи їх вгору та ловлячи їх знову. Нам, Галичанам, що привикли до австрійської військової штивности, було це трохи дивно. Публика вітала їх одушевлено. За кіннотою полки піхоти. Лави за лавами йшли наче бистра струя, салютували шаблями. Лави за лавами йшли як бистра струя, як жива ріка. Аж ось публика, нагло загуділа, закричала: „Слава! Слава! Слава!“ З-поза закруту показалася вмиль причина цього одушевлення.

В залізних шоломах, росли, стрункі, а молоденькі як рання весна, наближались Січові Стрільці. Їх постава була цілком інша від вигляду попередніх, придніпрянських. Крок гострий, аж іскри сипались від удару чобіт у брук вулиці. Голови підняті вгору, самосвідомий, гордий погляд очей. Груді випнуті, кріси кріпко при рамені, як прирослі. Наче могутня, однією волею, думкою керована машина, йшли їх лави — самопевні, карні, здисциplinовані. Ось чоло їх колони.

— Струнко! Вправо глянь! — залунала команда. І сотки, а далі тисячі голов як блискавка звернулись до нас, а очі — безліч їх — впилились у наші лиця.

Ми не видержали, — „Слава! Слава Стрільцям!“ — закричали й ми та замахали шапками. А вони йдуть поперед нас, галицькі сини, тут, на вулицях тисячолітнього Києва, а від їх ходу аж земля дрижить. Раз-два! Раз-два! Грим! грим, грим — аж відгомін йде від стін св. Софії. Як із криці, як з живого граніту — оці наші сердечні Стрільці. Де вони тепер?! Скільки їх вернулось у свої хати? Де лежать, де розсіяні кості тих, що не вернулися? . .

Весь час, як вони проходили живою рікою через площу, гриміло „слава! слава!“, без уговку. Чужі серед публіки, Москалі, чи хто, також оплескували та звергались до сусідів поруч, питаючи, видно, що це за такі полки. Публика, очевидно, подивляла їх вигляд, хід та поставу. Винниченко, що стояв саме коло мене, також кричав „слава!“ і махав шапкою. Він уміє захоплюватись. Це одна з його симпатичних прикмет, а друга, хоч, нераз брусувата — це простолінійність.

— Це Ваші, Галичани — повторяв він також з якоюсь гордістю, — чи то задля того, що вони сторожили при Директорії і були її гвардією, чи може тому, що він мав деяку

симпатію до Галичан, серед яких він (коло 1905 року) прожив два-три роки, втікши за кордон перед арештуванням.

Та от за залізними полками Київських Січових Стрільців чути тяжкий гуркіт і брязк заліза. Це артилерія. Зразу польові гармати, батарея за батареєю — а далі тяжкі-тяженні потвори: мортири, гавбиці. По чотири пари коней тягне їх. Земля дуднить. Залізо бряжчить якомсь грізно. На ляфетах, як муровані, сидять гармаші. На конях з боків, старшини. Пізнаю декого з них: Січові Стрільці, Галичани! Їм доручено артилерію, бо їм довіряють. Публика якомсь дивно затихла. Гіннота викликає захоплення, піхота також. Але тяжка артилерія викликає почування жаху — наче привид смерти. Грізно котились тяжкі смертоносні машини серед грюкоту та брязкоту та серед мовчазної товпи. А накінець кілька рівнож грізних та понурих панцирних авт. Оковані з усіх боків залізом, з вежами, з яких визирають малі гарматки, сунуть вони з дрижанням землі, як змії. Ось одна-дві ц них здалися б були нам у Львові в перших днях листопада... Та вже пропало... Не вернеться...

За панцирниками знову курінь живописної придніпрянської кіноти, а там і кінець дефіляди. Як сон, як мрія, пригадується це — ця Софійська Площа, безмежні товпи народу, їх шум, як гул моря, оці полки української армії, Директорія та наші Галичани під пам'ятником Богдана. Сивий голуб — Сандуляк, втираючий сльозу Стефаник, кремезний, зі сивою бородою Старух, пушка духу, але що за дух! — Шмігельський, всі вони — свідки й актори цього великого дня. Чи не найбільшого в новітній історії України...

LXV.

Трудовий Конгрес

Рано, 21. січня, в будинку Міської Опери на перехресті вулиць Великої Володимирської та Фундуклівської зібрався Трудовий Конгрес. Не був це правильно вибраний парламент. Склад Трудового Конгресу був доволі випадковий та односторонній. Ось так виключені від заступства у ньому були посідаючі кляси (землевласники, багатіші селяни, промисловці, купці, банки і т. д.) Мав він бути репре-

зентацією „трудового народу“ України, цебто робітництва, малоземельного селянства та інтелігенції („трудової“!). Була це наївна демагогія, якою хотіли здобути підпору робочих клас України та симпатії і приязнь... московських большевиків (Леніна, Троцького і ін.).

В дійсності не досягли тим ні одного, ні другого. Так званий робочий народ України пішов у своїй подавляючій більшості за большевиками, і залишив Директорію на льоду. Міські робітничі маси — на захід від Дніпра переважно жидівсько-московські, а на схід від Дніпра московські або обмосковлені — були розі́джені московсько-большевицькою пропагандою і були зовсім чужими, а то й ворожими, для справ українського державного будівництва. А до сільських, безземельних чи дрібноземельних і темних мас большевицька демагогія за гаслом „грабуї награвлене“ промовляла краще і зрозуміліше чим теоретичні програми Директорії. Натомість відштовхнула оця демагогія від Директорії всі посідаючі класи населення. Було би помилкою думати, що були це лиш дідичі-поміщики чи фабриканти.. Велика Україна мала ще тоді велику, численну та сильну класу заможних селян та козаків, що посідали від 20 до 200 десятин (40 до 400 моргів) землі, а часом і більше на одну родину. Це була класа, на якій треба було будувати українську державу. А проте, соціалістична політика Директорії була звернена проти цієї єдиної, суто української класи.

В Трудовому Конгресі засідало около 600 представників, а між ними було кілька жінок. Малою не половиною Конгресу творила партія українських соціалістів-революціонерів, разом із так звачою Селянською Спілкою. До цієї Спілки належали головно представники Поділля, Волині, Київщини та Херсонщини — значить: Правобережжя. Ця Спілка мала до 150 делегатів, а провідними людьми серед неї було кілька кооператорів (організаторів сільських кооператив). Через якесь непорозуміння чи демагогічний обман ця Спілка ішла зразу на повідях партії соціалістів-революціонерів. Провідниками цієї ж партії були професор Михайло Грушевський, Микита Шаповал, Н. Григоріїв, Павло Христюк, І. Лизанівський (Галичанин), Жуковський, М. Ковалевський і ін. Крім професора Грушевського були це люди провінціональні, напів інтелігентського або студентського типу, недовчені,

виховані на брошурах. А яким чудом проф. Грушевський, поважна людина та вчений історик, забрив у цю недоварену компанію — це всім нам було дивне.

Соціалісти-революціонери, разом із Селянською Спілкою творили політичний „центр“ Конгресу. Вони так і засіли у центрі амфітеатру. Ліворуч від них зайняли місця українські соціал-демократи під проводом Бориса Мартоса, Ісаака Мазепи, Дмитра Антоновича, Миколи Порша і ін. Це була — побіч соціалістів-федералістів (які одначе сиділи на правниці) — найінтелігентніша, але й найбільш доктринерська, група між Придніпрянцями. Винниченко, Петлюра і Андрій Макаренко, члени Директорії, також належали до неї. Було їх всіх до 60. До них прилучилися галицько-буковинські соціал-демократи: Вітик, Темницький (Володимир), Безпалко. Позаду, за українськими соціал-демократами, на горішніх місцях сиділи польські соціалісти (яких 20) і жидівські з т. зв. „Бунду“ та з „Поале-Сіону“*) — яких 30—40. Вкінці на крайній лівниці засіло около 150, або й більше, делегатів, а між ними московські соціал-демократи і комуністи (Москалі, Жиди і кільканадцять Українців).

На правниці, межуючи зі соціалістами-революціонерами, засіли українські соціалісти-самостійники (до 30 душ) під проводом двох Макаренків (Олександра й Павла) та Архипенка, а за ними українські соціалісти-федералісти, що обіймали старшу, ліберальну українську інтелігенцію з бувшого т. зв. „ТУП-у“ (Товариства Українських Поступовців). Були між ними М. Славинський, пані Софія Русова, пані Людмила Старицька-Черняхівська, Сергій Єфремов, А. Никовський і ін. Вкінці на крайній правниці зайняли місця Галичани та Буковинці — націоналі й радикали. Тут сиділи і два закарпатські делегати.

Як з цього перегляду виходить, склад Трудового Конгресу був таки добре „лівий“. На 600 його членів, 550 звали себе соціалістами. Одні тільки галицько-буковинські

---

*) „Бундом“ цебто Союзом звався партія жидівських соціал-демократів на Білорусі та Україні ще за царських часів (тайна), а опісля (явна) організація за української держави. Одним із лідерів Бунду був Раффес, що за Центральної Ради був головою (бурмістром) Києва. Політика Бунду супроти України не була щира. Вони воліли неділимую Росію. Поале Сіон це були жидівські сіоністи-соціалісти, цебто жидівські національні соціалісти.

націонал-демократи (коло 50 душ) здекларовано заявили себе несоціялістами. Яких 100 членів Конгресу (ок. 16½%) були не-Українцями. Замітне передусім те, що ані українські націоналісти з Придніпрянщини (група Міхновського, д-ра Луценка і товаришів), ані українські хлібороби-демократи (група Шеметів і товаришів), ані українські хлібороби-державники (група обох Коваленків і т. д.), не мали ніякого представництва у Трудовому Конгресі, хоч дві останні групи репрезентували найсильніші і державно найважливіші класи населення. Міхновський і товариші були ідеологічно найближчі Галичанам. Але ті три групи не допущено до Конгресу, як „реакційні“ та „буржуазні“. Виключити з цього приводу Галичан і Буковинців аранжери Конгресу — цебто Директорія — не мали відваги.

Не треба додавати, що виключення оцих трьох, якраз державно-творчих груп було великим політичним промахом і відбирало Конгресові чимало з його загально-українського значення. Це залишиться на все плямою на Директорії і тих українських соціялістичних групах, на яких вона спиралася, що вони допустили до Українського Трудового Конгресу цілу сотню не-Українців — навіть противників української державности та самостійности України! — а замкнули вступ до нього такому патріотові та ідеологові самостійности України як Миколі Міхновському, таким визначним патріотам діячам як д-р Луценко (з Одеси), братя Шемети (Сергій і Володимир, із Лубенщини), або обидва Коваленки (один із Полтавщини, другий з Київщини), та великим кругам українських хліборобів.

Якби не приявність Галичан і Буковинців на Конгресі, був би це не Конгрес України, а тільки конгрес соціялістів з України. Брак політичного, державницького думання в української, придніпрянської інтелігенції найкраще був видний на організації цього Конгресу. Вони завжди залишилися соціялістичними партійниками, а не державними мужами.

Роля Галичан у Трудовому Конгресі

Якщо б Трудовий Конгрес був мав спромогу довше засідати, а не тільки несповна тиждень, як це в дійсності було, він — згідно з усякою правдоподібністю — був би еволюціонував із соціалістичного зібрання у справжній парламент, з тими недоліками, про які вже згадано. На це вказує хід його нарад і праць та ці тенденції, що проявилися на ньому.

Перш-усього взагалі замітний був незвичайний вплив Галичан на Конгрес, просто непропорціональний до їхньої кількості. Галичанами обсаджено головні місця у президії. Вони грали головну ролю на нарадах провідників партій, заступлених у Конгресі, впливали сильно на хід нарад і зміст ухвал Конгресу. Вони вкінці викликали надійний фермент та диференціацію в лавах придніпрянських „партій“. На жаль, коротке тривання Трудового Конгресу не дало тому ферментові дозріти. Парламентарний досвід та політична зрілість галицько-буковинської делегації важила на кожному ступні.

Властиво повних засідань Конгресу було всього тричотири та тривали вони відносно коротко — пару годин кожне. Позатим майже весь час Конгресу виповнили наради т. зв. „Конвенту Сеніорів“ та комісій Конгресу. Там ведено всю підготовну працю, а засідання повного Конгресу були лише формальною апробатою того, що в суті речі зроблено вже на „Конвенті Сеніорів“ чи в комісіях. Галерії Конгресу все були виповнені цікавою публікою, яка годинами ждала, поки не зачнеться засідання. Тим часом Конвент Сеніорів чи комісії працювали дійсно в поті чола, а в кулюари Конгресу чи до галерії й до преси доходили щораз нові слухи з-поза замкнених дверей цих нарад.

Ось так говорено, що на Конвенті Сеніорів чи в даній комісії йде від годин суперечка між „галицькими реакціонерами“ і соціалістами-революціонерами за ту чи за іншу справу, що галицькі „буржуазні“ заступники перетягли до себе Селянську Спілку; що наслідком цього „центр“ тріщить, а формується коаліція „правих“ із Галичан, соціалістів-самостійників, соціалістів-федералістів та зі Селянської Спілки. То знову оповідали „сенсацію“, що Старух чи Тершаковень

„з'ялися“ в Конвенті Сеніорів із Вітиком, Лизанівським та з проф. Грушевським, і що соціал-демократи з розмислом підтримали „правницю“, щоб ізолювати Грушевського і його партію студентських демагогів.

Ось так в кулюарах та галеріях усе панувала атмосфера цікавості, сенсації, поголосок, слухів та несподіванок. Особливо переживали її українські „свідомі“ та „партійні“ пані, які вперше оце мали свій „парлямент“ та находили справдішню сенсацію в невідомій їм досі парламентарній грі. Галичани, чи їх люблено чи ні, зробилися героями дня. А вже на Шекерика-Доникова, Гуцула-красуня та чорногорського елганта, то просто зривали вони свої очі.

Як Галичани та Буковинці впливали на хід Трудового Конгресу, слідно було вже на згаданому „Конвенті Сеніорів“. Ця парламентарна установа живцем — включаючи і назву її — наслідувана була за бувшим австрійським парламентом. Називали так у віденському парламенті постійне тіло (комітет) із провідників усіх парламентарних груп (чи так званих клубів), в якому партії порозумівалися, як вести парламентарну працю. На цьому Конвенті Сеніорів (цебто сходинах старших) укладали склад президії парламенту, які комісії треба вибрати, як завеликі і за яким ключем, яка програма в'їзд і т. д. Це було дуже пожиточне тіло, бо завдяки йому наради йшли гладше. В такому парламенті, як бувший австрійський, де стільки було партій і суперечностей, цей конвент був властивим керманичем парламенту.

Отже за порадою Галичан (а саме бувших парламентарних послів), такий самий „Конвент Сеніорів“ заведено в Трудовому Конгресі. Без нього, хто зна, чи цей Конгрес взагалі був би щонебудь в'їздів. Наради на „Конвенті Сеніорів“ Конгресу тяглися нераз цілу днину, від ранку до ночі, та були вони дуже бурхливі й напружені. А було в тому конвенті всього яких 25 осіб. Від більших груп по 2 до 3 заступники, від менших бодай по одному. Можна собі уявити, яке замішання та бучі були би повстали на пленумах Трудового Конгресу, коли б вони мали самі, без підготовлення, рішати ці справи, якими займався „Конвент Сеніорів“.

Там, на цім „Конвенті“, велися саме головні баталії між конструктивно, помірковано та національно думаючими Га-

личанами, і „революційними“ та соціально, клясово і партійно мислячими Придніпрянцями. Головними чемпіонами з боку західньо-української делегації були Тимко Старух, Андрух Шмігельський (оба селяни й оба бувші послі), та д-р Лев Бачинський — перший із них націонал, другий соціаліст, а третій радикал. Із боку придніпрянських „революціонерів“ (а по правді демагогів), пописувались знову проф. М. Грушевський, М. Шаповал та І. Лизанівський — всі соціалісти-революціонери. Їм секундували большевики та жидівські соціалісти. Натомість соціал-демократи та соціалісти-федералісти держалися в резерві і з правила голосували за внесками Галичан. З правила за Галичанами йшли теж соціалісти-самостійники.

На перший погляд виходило би, що Галичани зі своїми внесками все були в меншості, бо соціалісти-революціонери разом із жидівськими і російськими групами та комуністами мали більшість. У дійсності Галичани вигравали, бо з правила перетягали на свій бік Селянську Спілку, що формально була сфедерована зі соціалістами-революціонерами, але в практиці зачала „бунтуватися“ проти соціалістичного доктринерства, демагогії та студентського способу думання тієї найбільшої, але й найбільш хаотичної „партії“.

LXVII.

Селянська Спілка і Галичани

Селянська Спілка — це були практичні сільські кооператори, вчителі та селяни. В дебатах у „Конвенті“ аргументи Галичан скоро переконали їх, що інтереси хліборобів, хоч би і малоземельних, інші чим інтереси пролетаріату з міст та фабрик. Вони похопилися скоро, що галицько-буковинські націонал-демократи та радикали (ще й такі розумні та помірковані як д-р Лев Бачинський, Сандуляк та інші), ближчі їм, як соціалізатори всієї землі (і селянської!) — М. Шаповал, проф. Грушевський, Ковалевський, Лизанівський і т. д. І вони щораз більше хилились до Галичан, залишаючи у дебатах і голосуваннях проф. Грушевського і товаришів, заявляю-

чись за внесками Галичан. Щоб рятувати свій престиж та фікцію єдності з оцією Селянською Спілкою, проф. Грушевський і товариші в останньому моменті, по цілоденному нераз „бою“, уступали з правила Галичанам. Якби не це, розрив між Селянською Спілкою і соціялістами-революціонерами був би явним та довершеним фактом.

В останніх двох днях Конгресу таки йшло до цього розриву. Якби Конгрес радив був ще з тиждень, Селянська Спілка була б явно відірвалася від соціялістів-революціонерів і створила один „селянський бльок“ із Галичанами та Буковинцями. В тому напрямі велися вже переговори, зразу особисті, приватного характеру, а опісля напів офіційні. Було пару конференцій у тому напрямі, в яких із боку Галичан брали участь д-р Л. Цегельський, Т. Старух та ще дехто. Зі Селянської Спілки були приявні проводирі кооператорів і два-три селяни з Поділля, Київщини та Херсонщини, імен яких сьгодні вже не можу собі пригадати.

Всі погоджувалися на те, щоб створити нову партію — селянський бльок — із Галичан і Буковинців без соціялістів і без лівих радикалів, та зі селян і кооператорів із Поділля, Херсонщини, Волині, Київщини і т. д., разом яких 180 до 200 осіб. Була б це отже найсильніша група Конгресу, яка звернула б його від соціялізму до національно-творчої політики.

На превеликий жаль, Конгрес по кількох усього днях праці мусів „відрочитись на неозначений час“, бо большевики наступали з-за Дніпра вже на сам Київ. У дійсності „відрочився“ він назавжди . . .

Нашим наміром було, спершись на селянах і кооператорах, створити помірковану, „дрібно-буржуазну“, хліборобську партію та опанувати Конгрес для того, щоб зробити його знаряддям державно-творчої політики в противенстві до соціялізаційних експериментів. Наглий розхід Конгресу не дав довершити цієї природної та здорової конструктивної еволюції. На жаль, — бо я вірю, що коли б нам було вдалося перевести її, ми були б може врятували молоду українську державу.

В суті речі був би це поворот до хліборобської політики Гетьмана, тільки з іншого підходу. Гетьман спирався головно

на лівобережних заможних „козаках“*), значить на історичну, хліборобсько-лицарську клясу, а крім того на вищу промислову буржуазію. Ми думали будувати головню на середньо-заможному селянстві й на кооператорах (на сільській інтелігенції, між якою сильним чинником було вчителство). По своїй господарсько-соціяльній програмі оба пляни були як не тотожні, то дуже близькі до себе. В кожному разі основою обох був господарський індивідуалізм, регульований до певної міри державою та в першій мірі інтереси хліборобські. Треба думати, що коли б нам було вдалося навязати контакт з лівобережним козацтвом, воно було б пристало до нашого селянського бльоку.

Цього звязку ми наразі не мали, бо лівобережне козацтво — хоч його було кілька мільонів і хоч це була найсвідоміша та найбільш заслужена історична верства, що видала нам мало що не всіх воскресителів нашого народу (Котляревський, Гребінка, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко, Куліш, Білозерський, Стороженко й ін.) — виключене було (як „буржуї“!) від представництва у Трудовому Конгресі. А до того Лівобережжя вже було залите лотисько-мадярсько-китайською червоною ордою, до якої прилучалася місцева міська та сільська голота, як і молоді українські та „малоросійські“ соціялісти та іншого роду „московські люди“ в Україні (Коцюбинський, Неронович і інші), для яких навіть Директорія була ще занадто „права“.

Вплив Галичан на Трудовий Конгрес — як уже було це зазначено, виявився і в складі його президії. Президентом Конгресу вибрано галицького соціал-демократа, Семена Вітика. Першим віцепрезидентом був знову Галичанин, Тимотей Старух, довголітній і досвідчений посол до австрійського парламенту (інтелігентний селянин та знаменитий оратор). Властиво це вони оба майже весь час президіювали Конгресові на переміну.

---

*) Козацький стан на Лівобережжі зберігав свої окремішності, а навіть деякі окремі права аж до самої революції 1917 р. Творили його потомки козачої кляси з 18-го століття (з часів Гетьманщини). Вони не входили в сільські громади „крестянського сословія“ (стану), цебто бувших кріпаків, але творили окремі козацькі волості. Були — звичайно — дуже заможні господарі, хоч бували між ними і малоземельні. Мали сильне почуття історично-станове та живу традицію історичної Гетьманщини.

Результати і значення Трудового Конгресу

Остало в мене враження, що якби не той парламентарний лад, що його внесли Галичани в Трудовий Конгрес, цей Конгрес був би замінився в балакуче та хаотичне збіговище, на якому було б безмір балакання про соціалізацію, націоналізацію, комуналізацію, революцію, трудовий народ, буржуїв, куркулів і т. п., а на якому не зроблено б ніякої державно-творчої, позитивної праці. Майже всі величезні конгреси з 1917 р. та Центральна Рада хворіла на це. Поправді Трудовий Конгрес таки дечого dokonав і лишив позитивні сліди. Він довершив двох реальних, історичної ваги актів: 1) затвердив злуку земель у соборну, українську державу, і 2) затвердив Директорію й дав їй повновласті правити Україною.

Вже сам той факт, що в ньому засідали Галичани, Буковинці та закарпатські Русини, надав Трудовому Конгресові історичної, національної ваги.

Соборна воля України висловилася в резолюції про злуку Західньо-Української Держави з Українською Народною Республікою в одно державне тіло, в одну політичну націю. Ця резолюція була політично-правним завершенням та припечатанням попередніх актів державно-правного характеру — а саме договору з дати Хвастів, 1. грудня 1918 року, і резолюції Української Національної Ради Західньо-Української Республіки у Станиславові, з 3. січня 1919 р. Перший із тих актів був висловом намірів та волі обох урядів; друга висловом суверенної волі народу Західньої України.

Резолюція Трудового Конгресу натомість висловлювала суверенну волю тієї обкровоеної, на жаль, України, яка була заступлена на Конгресі включно з Поляками, Москалями і Жидами. Вони голосували за нею — одні (як польські й деякі жидівські соціалісти) щиро, з переконання; другі — як решта жидівських, московських та інших лівих соціалістів*) — з тією думкою, що так злучена Україна ввійде

---

*) Коли Трудовий Конгрес приймав резолюцію про Злуку Земель шляхом аклямації і вставанням з місць, комуністичні делегати не піднялися і не аклямували, а тим самим за злукою не голосували. — Ред.

в большевицьку „федерацію“ з Москвою. Та мотиви їх — це було діло їх поглядів і є справою інтерпретації. Назверх, для міжнароднього форуму і для історії, рішальною є сама резолюція, її політично-правне значення. Остане отже фактом, що, хоч і неповна та сильно обкромлена репрезентація соборної України злучила — бодай декларативно (заявою) — всі українські землі в одну державу.

Другим важним актом Трудового Конгресу, що мав реальне значення, було уділення повновласти Директорії. Цим робом Директорія стала дійсною владою України не лише фактично, але й правно. Коли б вона була вміла вдержатися та використати як слід оцю повновласть, вона могла б була — попри всі зовнішні та внутрішні протиріччя — вдержати самостійну українську державу. Та вона цього мандату від репрезентації революційної України не тільки не знала як ужити, як його виконати, але навіть не мала настільки почуття відповідальности і громадянської мужности, щоб його додержати до кінця. Вона просто здезертирувала, кинула доручений їй прапор та розбрилася наче безвідповідальні хлопчаки.

І власне це є непростимим гріхом української соціалістичної т. зв. демократії чи радше пайдократії.*) Вона звалювала Гетьмана як „узурпатора“ **) та сама захопила владу. Вона зруйнувала консервативний чи помірковано-ліберальний лад, установлений Гетьманом, але на те місце не завела ніякого ладу — тільки покинула Україну в стані повної анархії та поїхала в Галичину чи в чужину відпочивати. Один Петлюра залишився з-поміж них на позиції і, як зразу умів, так і продовжував зачате Директорією діло. Цілком природно, що повновласті Директорії, уділені їй Трудовим Конгресом, перейшли на нього. Це оцінив український народ і — не так за його політику — як за оцю мужність і за характер окружив його пам'ять пошаною.

У загальному підрахунку Трудовий Конгрес — попри всі недостачі його складу і характеру — стане фактором історичної ваги. Не треба забувати, що цю вагу надала йому участь західньо-української делегації. Без неї він був би од-

---

*) Пайдократії (від грецьких слів: пайдес — хлопці і кратія — влада) — правління хлопчаків.

**) Узурпатор (від латинського слова: узурпо — захоплюю, присвоюю собі) — той, хто безправно захопив владу.

ним із багатьох конгресів, що відбувалися у Києві від вибуху революції (в березні 1917 року), а які лишили по собі стоси задрукованого звітами паперу, ніякого натомість дійсного політичного результату.

LXIX.

В міністерстві Чехівського

Згадано вже було вгорі, що у виконанні акту злуки України, протокол, списаний між західньо-українською делегацією і Директорією, постановляв, що кожночасний західньо-український державний секретар закордонних справ автоматично є першим „товаришем міністра“ закорд. справ у Києві. На тій основі я автоматично ставав „товаришем міністра“ при Володимирі Чехівському, що був рівночасно премером і міністром закорд. справ. Для формальности мені додано письмненне „призначення“ (номінацію), підписане Чехівським і головою Директорії (Винниченком). Так обняв я урядування в міністерстві закордонних справ УНР.

Це міністерство містилось у просторій та величавій палаті Терещенків. (Терещенки це були земельно-цукроварні мільонери з Київщини. Той Терещенко, до якого саме належала „зареквірована“ палата, був високо освіченою людиною та міністром закорд. справ у кабінеті Керенського в Петрограді, 1917 року. Він сам „малорос“ — був посередником між урядом Центральної Ради — це був уряд Винниченка — і урядом Керенського та перевів умову, силою якої Україна дістала державну автономію у федерації з Росією. Батько цього Терещенка був багатим хліборобом, що власною енергією та розумом став із селянина великим землевласником і цукроварем, одним із найбільших мільонерів в Україні. Він фундував політехніку у Києві. Його дочка була замужем за професором Ханенком, потомком правобережного гетьмана Ханенка з другої половини 17-го століття).

З тим будинком, а в значній мірі і з персоналом міністерства закордонних справ, я був знайомий ще з часу правління Гетьмана, коли міністром закорд. справ був проф. Дмитро Дорошенко. З того часу я знав також постійного „това-

риша міністра“, проф. Ейхельмана, що залишився в міністерстві й за Директорії.

За цей короткий час мого урядування як „товариша міністра“ закорд. справ при Чехівському, мені довелося брати участь у кількох важних нарадах із міністром Чехівським та іншими особами. Чехівський відносився до мене зі справжнім довірям. Між ним і мною була повна гармонія. Була це людина дуже серйозна та простолінійна. В нього було незвичайно багато такту та спокою, і ні сліду зарозумілості, впертості чи лукавства. Наша співпраця заповідалась дуже надійно. На жаль, тривала вона всього два тижні.

Перша справа, яку ми вирішили в повній злагоді, було устійнення взаємо-відношення між західньо-українським Державним Секретарятом закорд. справ і міністром закорд. справ Української Народньої Республіки в Києві. Ми згодилися, що про всі справи, що торкаються наших відносин до Польщі, Румунії та бувших австро-угорських країн, будемо вирішувати у порозумінні, та що в цих справах не станеться нічого без мого відома і згоди. Мушу додати, що Чехівський ішов поза межі цього договору, щодня запрошуючи мене до себе бодай на пів години, інформуючи мене про всі біжучі справи без виїмку і засягаючи моєї opinii, з якою — як я завважив — він числився. Ось так інформовав він мене про зносини з Москвою, Румунією та про спробу навіязати звязки з командою французько-аліантських військ в Одесі.

Так само радився він мене щодо обсади різних закордонних місій і посольств, а саме щодо кандидатів на послів чи на членів посольств. Ось так я дораджував йому — за всяку ціну задержати визначного гетьманця, Вячеслава Липинського, на становищі посла у Відні. Я висловив одобруючу opiniiю про обсаду Копенгаги д-ром Дмитром Левицьким (Галичанином).

Коли я довідався, що Лондон обсаджено лікарем д-ром М. Стаховським, я висловив своє побоювання, чи справиться він як слід із своїм завданням. Чехівський заявив, що змінити цього призначення не може, — але пришло Стаховського до мене, щоб я дібрав йому помічників. Так і сталося. Я дорадив йому помічників в особах д-ра Ярослава Олесницького, мого віцесекретаря у Станіславові (як радника по-

сольства) і Маріяна Меленевського („Баска“), бувшого члена „Союзу Визволення України“, на секретаря посольства.

Засідати одночасно в міністерстві в Києві і в Станиславові цілком не було легкою річчю — ні з боку практичного (сказати б фізичного), ні з політичного. Щоб вдержати звязок та безпосередність, ми думали уладити справу так, що я мав напереміну урядувати то в Києві, то в Станиславові — їздячи по можності щотижня туди і назад. Не було це так легко, бо залізнична комунікація калікувала. Але ми мали надію, що це наладнається. Покищо справи стояли так, що з Києва до Станиславова треба було їхати щонайменше повну добу — розуміється — якщо недостача вугілля (большевики зайняли Донецький басейн) не утруднить комунікації ще більше.

Що ж до політичної сторони справи, то з того, що дальше ще розкажу, стане зрозумілим, як тяжко було вдержати в практиці дійсну соборність та єдність української політики. Галичани жили й думали по-своєму, а Придніпрянці по-своєму. Одні йшли своїми шляхами, а другі знову своїми. В ґрунті речі зі соборности і з єдности не лишалося нічого, крім всеукраїнського сантименту, та словесних декларацій Української Національної Ради, Трудового Конгресу і зі Софійської Площі.

У звязку з моїм коротким урядуванням як „товариша міністра“ закордонних справ у Києві, розкажу ще про один інцидент, що характеризує ту велику різницю, яка існувала між малою Галичиною і великою Україною. У Галичині ми привикли були рахувати на сотики — на Великій Україні натомість раховано на тисячі та мільйони. Два чи три дні після того, як я обняв своє урядування при Чехівському, в бюрі у мене з'явився Саліковський та поінформував мене, що на днях закладається в Києві новий, великий, український щоденник, який буде виходити в чверть мільйона примірників. Напрямок щоденника буде загально-національний, безпартійний. Ціллю його є інформування. Закладовий капітал виносить мільйон гривень.

Я догадувався, що цей капітал походить із державних фондів, а саме з бюджету міністерства преси і пропаганди, де шефом був д-р Осип Назарук. Сам Саліковський належав

до старшої, довоєнної громади ТУП (Товариства Українських Поступовців, де головою був проф. М. Грушевський, поки не перекинувся у соціаліста-революціонера). Ця група звалася тепер, відповідно до революційної моди, соціалістами-федералістами — назва однаково не вірна, як і характеристична. В ґрунті речі, вони не були ніякі „соціалісти“, а тільки „буржуазні ліберали“. Їх „федералізм“ — з Росією, був жалюгідним анахронізмом та свідомством цієї ідеологічної саламахи, що нею жила тодішня придніпрянська інтелігенція.

Саліковський запропонував мені місце редактора для зовнішньо-політичних справ цього часопису. Коли я звернув йому увагу, що я є „товаришем міністра“ і державним секретарем, він заявив, що саме тому просить мене на редактора та що він уже говорив із Чехівським і цей заапробував його плян. Саліковський заявив, що я не потребую сидіти в редакції, а тільки маю надавати напрям закордонному відділові газети. Технічний редактор цього відділу щодня рано в годині 9 явиться у мене в бюрі закордонного міністерства і я подиктую йому (а він застенографує) інструкції, що й як писати про закордонні справи в газеті.

За це газета платитиме мені 2,000 гривень місячно (така сама була й платня „товариша міністра“). Крім того раз у тиждень, під неділю, маю написати статтю з моїм підписом, за що окремо одержу 200 гривень — цебто знову около 1,000 гривень місячно. А як схочу, можу писати статтю і щодня, за що одержу по 2 гривні від рядка.

З цього можуть читачі виробити собі поняття, як плачено інтелектуальну працю на Великій Україні. Це не була галицька мізерія, але степовий розмах. Часто було одначе забагато розмаху, а замало розваги та солідности.

Порозумівшись з Чехівським, я в засаді прийняв пропозицію Саліковського, але не міг стриматись від саркастичного запитання:

— Де ви думаєте видавати незалежний український щоденник? У большевицькому Києві?

На це ред. Саліковський запевнив мене, що йому казав сам Петлюра, що справи на фронті під Києвом дуже покращали і що нема небезпеки для столиці.

Я мав у цій справі, на жаль, іншу думку.

Весь цей плян залишився тільки пляном, як це дуже часто там бувало.

LXX.

Польсько-українська проблема

Найважливішою одначе із справ, які мені довелося трактувати на становищі „товариша міністра“ при Чехівському, була справа польсько-українських відносин.

Одного ранку Чехівський запросив мене до себе на важну нараду, що мала відбутися при участі Вячеслава Прокоповича (пізніше міністра закордонних справ за Петлюри) і П. Волошиновського (латинника), редактора „Подільської Зорі“, тижневика, що виходив у Кам'янці Подільському ще до світової війни. Вони оба вернулись були саме з Варшави, де їх Директорія післала була зараз по зайнятті Києва, в грудні 1918 р. Ціль їх місії була навязати звязки з Польщею, цебто з владою Падеревського-Пілсудського, та по можності, з Аліянтами. Чехівський пояснив мені, що переговори з червоною Москвою безнадійні та що Україна мусить мати забезпечені плечі.

Прокопович і Волошиновський реферували, що з Польщею можна б домовитися, бо Польща не почуватється кріпко та має страх перед большевизмом; так перед інвазією московських большевиків, як і перед соціяльними заворушеннями у себе, дома. Селянство в Польщі, а саме в бувшій „російській Польщі“ невдоволене, а чутки про знищення великої посілости в Росії і в Україні зворохобили його сильно.

Польський уряд — реферували вони — рад би, щоб Україна втрималася та послужила як забороло перед червоною Москвою. В обличчі загрози Європі, Аліянти бажать звернути сили Польщі й України проти большевиків.

В дискусії, я остеріг Чехівського і обох співрозмовців, щоб не робили в цій справі ані кроку без порозуміння з Галичиною, бо Галичани в тій справі незвичайно дразливі. Вони дорожать кожною й найменшою часткою української території. З цим сантиментом Галичан треба числитися. Тому цілу ту справу треба трактувати дуже обережно й тактовно.

А саме — нічого не робити без згоди чи поза плечима Галичан.

Чехівський запевнив мене, що його уряд не зробить ніякого пакту з Варшавою, поки польсько-українська війна в Галичині не буде припинена згідно з волею Галичини і самих Галичан. Таку саму думку висловили Прокопович і Волошиновський, та висказали теж думку, що тепер є момент наладнати справу з Польщею, поки ще вона мілітарно слаба та поки Польща й Аліанти бояться большевизму. Все це я мав переказати урядові й Національній Раді в Станиславові.

По конференції я лишився сам із Чехівським. Я представив труднощі моєї задачі переконати галицьку суспільність і владу про грозу положення — передусім на Придніпрянщині. Біда в тому, що там, у Станиславові, не чути гуку гармат із жадного фронту, як оце ми чуємо тепер у Києві далекий грім з-за Дніпра. Там думають, що Директорія має велику армію і що большевики десь далеко, за Харковом або Курськом.

Ми годилися з Чехівським, що на армію Директорії нема що числити. Вона розбрелася. Самого Корпусу Київських Січових Стрільців, що стопнів упродовж одного місяця з 22 тисяч на около 2 тисячі, бувших Білоцерківських СС-ів і около 4 тисяч гетьманських Сердюків (решта „революційного“ народу втекла з Корпусу, забравши одяг, обуву і навіть зброю), було замало, щоб стримати наступ большевиків. Група полковника Болбочана (Запорізький Корпус — яких 10,000 мужа) відступила після арештування Петлюрою Болбочана за Дніпро і далі на Захід.

З тим я мав їхати до Станиславова.

LXXI.

Сумерк Директорії

Хто не бував у подібних обставинах, той не може собі уявити тієї атмосфери і настрою непевности, нервозности, напруження та неспокою, що їх переживав український Київ в останньому тижні січня 1919 р. Ввесь час нарад Трудового Конгресу доходили з-за Дніпра тривожні вісті про наближення червоної орди, а дальше і став долітати далекий гул

гармат. З дня на день вісті ставали грізнішими, а гул гармат виразнішим. Большевики зближалися до Дніпра й до Києва. Ставлений їм опір був очевидячки заслабий. Вони перемагали. Ставало ясно, що упадок Києва є питанням днів.

Читаю оцих стрічок дивним може стане, що московські большевики могли добувати ґрунт в Україні — краю переважно хліборобському, де міський пролетаріят досягав несповна шість відсотків населення. І дивним певне буде, що соціалістична Директорія не могла добути стільки сили, щоб стримати наступ „червоної армії“. А дивним це буде тим більше, що в різних псевдо-історіях із того часу нераз читається, що „український нарід“ під проводом Директорії „зірвався“ проти Гетьмана Скоропадського ніби тому, що цей Гетьман вів реакційну, анти-революційну та федералістичну політику. А тепер оцей самий „нарід“ не боронив своєї Директорії, лишав її на призволяще, а навіть лучився проти Директорії з большевиками та Москалями, таки на правду, і то без федерації . . .

Для вияснення цієї позірної загадки треба знати ось що:

В Україні з 1918 року „свідомих“, як ми це розуміємо, Українців було обмаль. Була це переважно молода, революційна, соціалізмом напоена інтелігенція — студенти, вчителі, письменники тощо. Їх не вистачало навіть на обсаду управи однієї губернії. Адміністративного та політичного досвіду в них не було. Поза тим загал зросійщеної інтелігенції та буржуазії по містах належав або до „червоних“, або до „білих“ Москалів. Одні й другі ворожі були Українству.

Подавляючу більшість України творило населення хліборобське — чи то велика посілість чи середня (козаки та „куркулі“), чи дрібна. З великої посілости яка четвертина або й третина була по походженні й симпатіям українська — чи то задніпровське, православне дворянство, чи правобережна, католицька шляхта-дідичі. Середні хлібороби — це був елемент по мові, звичаях і походженні чисто та суто український, сильно консервативний та монархістичний. Була це найсильніша кляса в Україні — хребетний стовп її. Можна їх було числити на 60 до 65 проц. усієї людности. Хоч політично „свідомими“ в нашому розумінні вони не були, але значна їх частина — т. зв. козацький стан у Гетьманщині (губерніях: полтавській і чернігівській) — мала сильні ро-

Симон Петлюра

Член Директорії УНР і Головний Отаман Військ УНР від грудня 1918 р., генеральний секретар військових справ Центральної Ради від 28. червня 1917 р. Один із лідерів українських соціал-демократів і редактор їх органу „Слово“ (1908). Редактор журналу „Українская Жізнь“ в Москві (1910-15). Народився 10. травня 1879 р. в Подставі. Згинув 25. травня 1926 р. на вулиці Парижу від куль замаховця В. Шварцбарта. Знімка зроблена у Варшаві 1920 р.

дові, козацькі, традиції та вроджене почуття історичної відрубности. З синів оцієї кляси виходила переважна частина української інтелігенції. На оцю саме клясу спирався Гетьман Павло Скоропадський.

На жаль, оця кляса не мала майже ніякої організації. За царських часів їй не дуже то треба було організуватися, бо соціально й економічна політика царського уряду йшла якраз по лінії інтересів цієї кляси (куркулів — як їх із насміхом називали). Щойно за Центральної Ради бачимо перші сліди пробудженої в ній станової свідомости й організації. Це був т. зв. „хліборобський“ рух під проводом братів Шеметів та двох Коваленків (одного з Полтавщини, а другого з Київщини). Тривання Гетьманщини було одначе закоротке (29. квітня до 14. листопада 1918 р.), щоб організація оцієї кляси закріпила. Тому повстання Директорії заскочило її неприготованою. А коли зараз по слідах цього повстання насунув большевизм, хліборобська (аграрна) кляса — хоч творила більшість народу — не встигла поставити організованого опору. Її стероризувала й зламала Директорія, а після цього добила її зовсім Москва, бо в цій клясі вбачала вона свого найбільшого потенційного, політичного ворога, так як Директорія бачила в ньому свого найбільшого соціального противника. Так зійшлися два інтереси: лівий український і лівий московський. В остаточному ефекті Україна опинилася в руках московського політичного ката, який нищить систематично й жорстоко її політичну, духову й біологічну субстанцію. Концепція і гасло Київських Січових Стрільців, які не хотіли йти під Львів у листопаді 1918 р., а приступили в тому ж часі до повстання проти Гетьмана, мовляв, шлях до вільного Львова веде через Київ — звучить в обличчі того що сталося більш як трагічно.

Більшість, і то подавляюча більшість населення рішуче не стояла за Директорією. Хлібороби, велика посілість, міська буржуазія й духовенство — кляси проти-соціалістичні — ворожі були Директорії. А пролетаріят по містах та копальняних осередках, зорганізований ще до революції чи то російськими соціал-демократами, чи жидівським Бундом, був тепер або большевицький, або схилився до большевиків. За Директорією він не стояв. Ось так Директорія, з купкою української молоді, горсткою революційної інтелігенції та

пів-інтелігенції, повисла в повітрі, зробивши „своє діло“. Революційна армія Директорії перестала існувати. Вона розбрилася, забираючи военний виряд. Не було кому ставити шпору маршові „червоної армії“. Навпаки, увесь міський пролетаріят, а за ним різна підміська й сільська голота, вітали червону армію як приятелів. Для всякого шумовиння та розагітованої демагогічним гаслом „грабуй награвлене!“ голоти прихід большевицьких орд був пригожим моментом „погуляти“, пограбити, руйнувати, палити та заспокоїти інстинкт чи особистої, чи соціальної пімсти й ненависти. Розпутана Директорією та її нерозважними, непередбачливими, наївними прихильниками, звірюка соціального хаосу, обернулася тепер проти самої Директорії.

Особливо, не було кому боронити Директорії в столиці України. Справді гірка іронія історії. Оця Директорія, що в імя „революційного українського народу“ виперла з Києва „ворога робучого народу“, Гетьмана, та тріумфально віхала до Києва дня 18. грудня 1918, в несповна шість тижнів опісля мусіла втікати з Києва перед оцим „революційним, робочим народом“ . . .

Вся оборона Києва здана була на Корпус Київських Січових Стрільців, що числив тоді 6.000 мужа. На наступаючі лотисько-китайсько-мадярсько-московські орди це не вистачало, тим більше, що й самі Січові Стрільці були заскочені й дезорієнтовані наглою дезерцією 16,000 „революційного українського народу“ з рядів Корпусу. Велика частина стрілецтва захиталася була початково у своїй глибокій вірі в те, чи ідея, за яку вони так жертвенно боряться, відповідає інтересам українських мас.

Крім того в Києві місцеві большевики кожної хвилини загрожували з нутра. Знов же в південній Київщині виростили місцеві, збольшевичені, а як не збольшевичені, то занархізовані повстанські загони (Зелений, Махно, Апостол, Григорійв і т. д.). Оце був той „свідомий народ“, на який у своїй політичній наївності думала була спертися Директорія, а який тепер обернув проти Директорії свою зброю, одержану власне від неї.

Розчарування членів Директорії та її уряду і членів Трудового Конгресу було велике і трагічне. Ще більше трагічним було розчарування командування СС-ів та д-ра Осипа

Назарука. Але найбільш трагічною була доля самої української державности. Вона була безвиглядна. Зачиналася політична мандрівка, політичне скитальство провідників — кара за їхній непростимий гріх: нерозважне повстання проти Гетьмана! Пекельний хаос та руїна всіх основ впорядкованого життя в Україні — від Донця до Збруча, від Припеті до Чорного моря — стали жахливими наслідками тієї помилки.

Сумерк Директорії був початком кінця Української Держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових Стрільців, Петлюри, Галицької Армії, Армії УНР і т. д. від весни 1919 року аж до боїв під Замостям у час наступу Будионного і Тухачевського на Львів-Варшаву (1920) — це були безуспішні намагання відзискати те, що втрачене було наслідком непростимого, історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 року.

LXXII.

Евакуація Києва

Коли саме почалася евакуація Києва Директорією та її урядом, годі мені сьогодні, по стільки роках, з памяти сказати. Але з того, що Трудовий Конгрес замкнуто 28. січня 1919, можна заключити, що ця евакуація почалася як не 29. то 30. січня. Останні українські війська покинули Київ 4. або 5. лютого 1919 р. Обі ці дати наведені в двох різних місцях Української Енциклопедії (галицького видання), де розказано про українські змагання за незалежність з 1917 і наступних років.

Взагалі мушу замітити, що в главах цієї Енциклопедії, розказуючих про нашу останню боротьбу за свободу, безліч помилок, пропусків, неточностей, баламутства, а то й простої тенденційности, перекручень і затемнювання історичної правди. З жалем треба ствердити, що ця Енциклопедія не є віродостойним джерелом для історії останніх українських державних змагань. Очевидно, не було це наміром головного редактора цієї Енциклопедії, д-ра Івана Раковського. Але є це непростою виною тих авторів, що писали поодинокі глави, які відносяться до згаданого періоду, і не завдали собі труда дати точні інформації або просто надужили сторінок

Енциклопедії для своєї партійної пропаганди. Ось так розділи, писані д-ром Костем Левицьким грішать і неточністю і пропусками деяких справжніх подій, мабуть тому, що цей ветеран української політики від початку грудня 1918 року не брав участі в уряді та жив переважно на провінції, подальше від центрів політики. А те, що писане сотником Доценком (бувшим адютантом С. Петлюри), дуже часто невірне і тенденційне. Точністю і об'єктивністю натомість відзначаються розділи, виготовлені професором Яковлевым та бувшим міністром Шульгином.

Реконструуючи бурхливі події з кінця січня 1919, можемо прийняти, що евакуації Києва урядом і військами Директорії доконано між 29. січня і 5. лютого 1919 р. Перша виїхала сама Директорія, що тимчасово перенеслася до Вінниці. Це гарне, коло 40,000 місто над рікою Богом — славне з минувшини, як столиця одного з героїв Хмельниччини, полковника Богуна. За Директорією, в день по її виїзді, поспішили різні міністерства. Коли я прийшов рано, мабуть, 30. (а може 31.) січня по годині 9 до мого бюро в міністерстві закордонних справ, я застав ціле міністерство вже готове до виїзду. Всім урядовцям сказали, що вони мають до вибору, або виїхати разом з міністром Чехівським до Вінниці, або залишити службу і оставати в Києві. Дораджувано не оставатися. Всім виплачено їх місячну плату згори за лютий та ще й щедрий завдаток на „подорожжя“. В усіх бюрох паковано акти та документи.

Міністер Чехівський запросив мене до свого бюро, де вже був другий товариш міністра, проф. Ейхельман, та головний секретар міністерства, якого імени не памятаю. Це була евакуаційна нарада. Сам міністер і проф. Ейхельман із частиною урядовців відїздили негайно, а я з президіяльним секретарем лишалися ще одну добу, щоб докінчити евакуацію міністерства. Видавали останні зарядження та інструкції. Мені доручено нагляд над залишеним міністерством у неприявності міністра. Ми попрощалися з Чехівським — бо я не сподівався бачити його в найближчих днях. Як той, що відповідав за галицьку делегацію, я мав обовязок евакуувати її та доставити її безпечно до Галичини. Негайно по замкненні міністерства я мав взятися до евакуації Галичан.

Весь день по виїзді Чехівського з головною частиною

персоналу, в міністерстві паковано решту актів, прочищено бюро бюро і т. д. Під вечір роботу цю скінчено і решта урядовців, що виїздили разом із президіальним секретарем, відїхали до евакуаційного поїзду. В міністерстві лишилися тільки три особи: я, п-на Л. . . . . і один із служачих, які залишалися в Києві. З п-ною Л., широю українською патріоткою, ми перейшли щераз точно всі шуфляди, шафи, навіть кошї на непотрібні папери, щоб не лишити большевикам жадного матерїялу, який мїг би дати їм якісь імена чи політичні інформації. Вірний служачий палив у печах усе, що ми висортували. Ось так переходили ми кімнату за кімнатою, всю величезну палату.

Враження з оцих хвилин остало в мене на ціле життя. Якесь дивне це враження надтягаючого лиха, опустіння та самїтності. Боляче воно та страшенно пригноблююче. Щоправда — я йому не піддався. Моя увага якось дивно загострилася. Кожен папір перебігав я очима, щоб не проминути чогось важного. Я завважив, що п-на Л. працювала так само — холодно, спокійно, точно. Часом спитала мене про цей чи той папір, коли сама не була певна, що з ним зробити.

Так ішли години за годинами, далеко в пізню ніч. Ціле міністерство було ярко освітлене, але пусте. З надвору, десь з-поза Дніпра, серед нічної тиші долїтав гул гармат.

Десь над ранком скінчили ми роботу. Я зателефонував до команди міста, щоб мені прислали службовий автомобіль та спитав про „ситуацію“. Відповіли, що видержимо ще з добу-дві, але часу на евакуацію магазинів та арсеналів, мабуть, не буде. Обіцяли дати мені на весь час евакуації автомобіль до моєї особистої розпорядимости та сказали, що полковник Коновалець, командант Осадного Корпусу доручив сповняти всі мої бажання у звязку з евакуацією Галичан. Поїзд для Галичан буде готовий на західньому двірці до години-двох, та стоятиме там під парою, готовий відїздити на мій наказ. Я подякував та обернувся до п-ни Л., що стояла коло мене вже зібрана в футрі й козацькій, смушковій шапці.

— Їдьте щасливо та вертайтеся! — сказала вона якось бадьоро, хоч я помітив сльози в її очах.

— А Ви справді залишаєтесь? . . . — спитав я. — Їдьте з нами сьогодні вечером, Галицький поїзд жде на стації. Оставати Вам не конче то й безпечно . . .

— Я вже раз перебула одну большевицьку інвазію. Заховуюся, не турбуйтеся. А їхати не можу. В мене обовязки, старенька магуся . . . Її ні брати, ні лишати. Мушу оставати. Якось то буде. Не турбуйтеся, пане міністре. Я не зі страшків . . .

І справді, була це дівчина, а властиво молода жінка, „не зі страшків“. Зрівноважена, спокійна, без сліду істерії, лагідна, добра, обовязкова, але не бюрократка. Українська патріотка, не з „березневих“ Українців, а, видно, з дому, з виховання, з традиції. Мені робилося моторошно на душі, що оцю, з кожного огляду гарну людину, лишається в пашеці большевицької потвори.

— Ми і Вашу маму заберемо — зачав я знову. — Я Вам дам автомобіль та для мами і Вас, окремий переділ, щоб мама мала вигоду. Ось тепер підвезу Вас додому та пакуйтеся. А опісля пришло автомобіль відвезти Вас з мамою до поїзду. Виїжджайте разом з нами, не лишайтесь!

— Годі, — сказала вона якось зрезигновано, — годі . . . Я залишуся. Прощайте.

Вона, видно, на силу здержувала вибух плачу. Я бачив, що вона знає, що робить та розуміє небезпеку, але рішилася. Я не хотів доводити її, продовжуванням цієї розмови, до сліз.

— Так, прощайте! . . . — сказав я з видом бадьорости, щоб і їй додати духа. — І до побачення щераз у Києві, і то незабаром.

Увійшов до вестибюлю палати, де ми прощалися, шофер авта, що приїхав по мене. Ми віддали служачому ключі до палати та подали йому руку і побажали всього добра. Він лишався також у Києві. Я відвіз п-ну Л. до її дому.

На вулицях було пусто. Саме розвиднялося. Зачинався ще один день у Києві — останній для мене. Я поїхав до мого готелю обмитися та дещо зісти і братися негайно до евакуації Галичан. Від цього дня я не клався спати, ані не скидав чобіт, ні одягу, поки не доїхав з „галицьким поїздом“ до Галичини.

Евакуація Галичан із Києва

Галичина і Буковина були тереном боїв майже постійно, через увесь час світової війни. Гук гармат на польсько-українському фронті був отже звичною музикою для широкого пояса Галичини. Евакуації стали щоденщиною в Галичині. Тому члени галицько-буковинської делегації не звертали зразу уваги на долітаючі з-за Дніпра відгомони бою. Та коли рознеслася чутка, що Директорія і уряд уже виїхали, мої Галичани й Буковинці занепокоїлися та стали допитуватись, коли відідемо додому, у свояси.

Тому я був вдоволений, коли міг їм сказати — було це мабуть 31. січня — що відїздимо „сьогодні вночі, рівно година 12-та“. Я повідомив їх, що кожен член делегації має бути готовий до відїзду з готелю в годині 7-ій вечором, бо есі вони мають по одному зарезервованому сидячому місці в „галицькому евакуаційному поїзді“, який остає під мою команду, та що по годині 7-ій вечором три військові авта приїдуть під готель забирати їх та їхні речі на залізницю. Заразом повідомив я їх, що командант Осадного Корпусу, цебто полк. Євген Коновалець, на прощання бажає обдарувати членів делегації цукром із військових магазинів, (які й так попадуть у руки большевикам). Кожен член делегації може забрати стільки цукру, скільки лиш зможе нести.

Читачам оцих рядків може й смішно стане, що українське військо такі подарунки робило політичному представництву Галичини. Та хто переживав ті часи, той знає, що кращого дарунку з Києва годі було тоді привезти до Галичини. Оцей дарунок набирав свого символічного значення . . . Всі члени делегації скористали, розуміється, з цієї щедрости. Скористав і я. Та тільки сам не знаю, як мішок із цукром опинився в моїй кімнаті в готелі. Інші члени делегації їздили самі за цим дарунком до магазинів. Лиш для старших віком членів, як Сандуляк та ін., я просив команду магазину виїмково доставити міхи з цукром до готелю. Команда чи дотичні Січові Стрільці, що виконували наказ, уважали мабуть, що мені, коли я за урядовими зайняттями не маю часу журитися про цукор, треба доставити його до моєї кімнати.

Моя мама-небіжка справді любовалася якістю україн-

ського цукру „із самого Києва“. А може він для того здався таким добрим, що був „із самого Києва“. Я тямлю, що селяни та й інтелігенти, що везли оцей дарунок із столиці України до своїх родин, дорожили ним, бо це був цукор . . . із Києва, зі столиці України . . . Це ж українське військо, що боронило Києва, обдарило їх ним . . . Була це пам'ятка з побуту в золотоверхому Києві.

Весь день евакуації я був на ногах та в безнастанному русі між нашим готелем і двірцем. Ось донесено мені, що якесь там міністерство, що евакуувалося, „зареквірувало“ льокомотиву „нашого“ поїзду. Ми, значить, без запрягу. Треба гнати автомобілем на двірць та відібрати „нашу“ льокомотиву. Або знову, повідомлено мене, що якісь люди-утікачі зайняли щонайкращі вагони „нашого“ поїзду. Треба знову робити лад. Я не мав серця викинути їх з поїзду, але погрозив їм викиненням, якщо не перенесуться до інших вагонів. Вони мали їхати відносно недалеко, до Винниці, а наші люди аж до Галичини. Вони послухали та перенеслися.

То знову весь день телефонували до мене чи то на двірць, чи до готелю, різні мої знайомі й незнайомі, українські родини, прохаючи прийняти їх до нашого поїзду. Розуміється, годі відмовити. Та цього мало. Вони з розпукою казали, що „звозчиків“ годі дістати, та благали про автомобілі. Я розіслав дані мені до розпорядження три військові автомобілі по Києві, і вони звозили родини київських утікачів на двірць, до нашого поїзду. Серце щеміло, коли гляділося на старенькі бабуні, на хлипаючі жінки та діти, що тащили зі собою валізи, клунки, пледи, подушки, самовари, коробки з їдою тощо.

Я зарезервував лише один просторий вагон для нашої делегації, а решту вагонів віддав утікачам Придніпрянцям та Галичанам, що жили в Києві та служили в міністерствах. Заповнили вони вагони, мов оселедці бочку. Жінки й діти дістали вимощені або невимощені лавки. Мужчини стояли або сиділи на підлозі.

Деякі збігці, і дехто з наших делегатів захворіли — з ревмоти та з нервового напруження. Для них я зарезервував окремі переділи з м'якими лавками для лежання. З наших делегатів захворіли Сандуляк та Андрух Шмігельський, перший близько 70-літня людина, а другий — як уже раз ска-

зано, „пушка духу“. Я боявся, що старого і любого Сандуляка не доведу живим додому. Та дякувати Богу, якось довіз, і старий прожиз ще з десяток літ у своєму селі, Карлові, в Снятинщині. Шмігельський помер скоріше на Великій Україні, коли восени 1919 року п'ятнистий тиф косив Галицьку Армію у трикутнику смерті. Скосив і його.

Ось так звозив я та розмішував по вагонах нашого поїзду збігців далеко поза назначену на відїзд північ, десь до самої зорі. Памятаю мій останній поворот з міста на двірць. На сході, за Дніпром, займалося на світ. Ледве сіріло. Вулиці Києва були мертвецьки пусті. З-за Дніпра раз-у-раз долітав гул гармат. Серед нічної тиші здавалося, що це десь близько від нас. Мені пригадалася подібна ситуація у Львові, два й пів місяця тому назад. Там ми тратили столицю західньої України, тут столицю соборної України.

Столиця України — Київ переходила з коротесенькими перервами, на довгі, а може й дуже довгі десятиліття в руки Москви тому, що українська соціалістична інтелігенція, піднявши повстання проти Гетьманської Української Держави, відчинила греблю, виставляючи впорядкований і квітучий край на залив моря хаосу, в якому потонула і Гетьманська і Директоріяньська Україна. Білоцерківська теорія Назарука-Коновальця „через Київ на Львів“, виявилася реальною, але в московській редакції. Наразі, Київ шукав порятунку в Галичині. Сім місяців пізніше Українська Галицька Армія відбила Київ, хоч правда, тільки на кілька годин.

Серед нічної тиші, женучи відкритим автом серед тріскучого морозу, я не відчував холоду. Видно — гарячка падила мене. Але моя думка працювала з яркою ясністю. Моя уява обіймала бистро цілу грозу та тяжкість положення. Я був певний, що большевики дійдуть за два-три місяці до Збруча, до галицької границі. Велика Україна так як пропала. Залишилася Галичина. Я був певний, що ми здержимо „червону армію“ на Збручі. Але чи здержимо Поляків на західньому фронті? . Забагато два вороги нараз, на нашу моду армію.

— Стій! Хто їде? — Пропуск? . . - залунав гострий голос і з тіні будинків висунулася військова патруля (стежа)

— Свій! Товариш міністра в службі! — відповів супроводжуючий наше авто, підстаршина, Січовий Стрілець, що

з найженим багнетом сидів коло шофера. Ми задержалися. Приступив провідник стежі і блиснув снопом світла з електричної лямпи. Він пізнав нашого підстаршину. Одначе, додержуючись принципу, я витягнув і показав йому перепустку, яку мені виставила була команда міста. — В порядку! — сказав командант стежі, і ми поїхали на двірць.

Була, мабуть, шоста рано, як я — перейшовши цілий поїзд і заневиївшись, що все в порядку, що нікого не лишено на двірці — попрощався з командантом двірця і завідуючим стацією урядовцем та подякував їм за поміч.

Разом із завідуючим стацією я приступив до машини. Завідуючий стацією представив мене машиністові і кондукторам як команданта поїзду аж до Волочиськ. Служба поїзду українська. З цього боку не буду мати небезпеки.

— То рушаймо в дорогу! — кинув я машиністові і вскочив до вагону. Машина ревнола — бо російські льокомотиви, подібно як американські, не свистіли, а ревіли. І поїзд рушив. З деяких вагонів рознісся спазматичний плач, за Києвом, за рідними, за милими, за розбитими мріями, за втраченим раєм.

Я стояв у вікні і глядів на передмістя Києва, що мигало при шляху, втікаючи назад. Важкі думи залягли голову. Від цього часу я не бачив більше Києва.

Я стояв, не зважаючи на втому, на дві неспані ночі. Коби тепер щасливо добитись до Галичини.

— Сядьте та спочиньте, пане Секретаре — обізвася голос за мною. — Ви стільки годин на ногах, коли ми в готелі чи тут сиділи та спочивали. Я вже здрівася. Сідайте на мое місце.

Був це селянин, посол Тершаковець. Я сів на його місце, бо свого я не мав. За хвилину, я заснув сидючи. Поїзд ніс нас на Захід.

LXXIV.

Тяжкий поворот

Інакше їхала західньо-українська делегація до Києва, ніж довелось їй вертатись. До Києва спеціальний поїзд гнав блискавкою. Вечором виїхали з Волочиськ, а ранком були в Києві. З Києва наш евакуаційний поїзд ліз черепахою,

ставав чимало разів та щораз спотикався на недостачу палива.

До Києва наша делегація — хоч із пригодами — їхала в піднесеному настрої. Ми ж їхали творити соборну Україну. З Києва верталися втікачами, викинені зі столиці цієї щойно проклямованої на Софійському майдані, соборної України. Ілюзії та мрії — розвіялись. Соборна Україна існувала тільки в наших умах та в бажаннях наших сердець. По правді ж існувала тільки аморфна (неоформлена) маса людей, що говорили по-українськи, або українсько-московським жаргоном, але без будь-якої державницької думки.

Важкі думи обсіли Галичан та Буковинців, що верталися додому з матері городів українських із тим усвідомленням, що Західня Україна має рахувати тільки на себе. Тепер була це вже офіційно „Західня Область Української Народньої Республіки“. Та всіх Галичан і Буковинців придавляла свідомість, що „Української Народньої Республіки“ вже так якби не було; що вся ця „Республіка“ це громадка молодого інтелігенції та півінтелігенції, що можуть зміститися в 2—3 евакуаційних поїздах. І справді незабаром, за тиждень-два, зродилася пісня, яка блискавкою рознеслася та прийнялась по всій Україні. Ось вона, як вислів ситуації, так як розумів її „трудоий український нарід“, що то в його імя Директорія звалила Гетьмана:

Ой, ти Директорія!
А де ж твоя територія? . .
У вагоні Директорія,
Під вагоном територія . . .

Коли „революційна“, цебто анархічно розположена частина „народу“ висловлювала свої думки та симпатії, чи радше антипатії в наведених, та подібних „дитирамбах“, друга, спокійніша та більш консервативна частина філософувала ось так:

— „Нема, барин, добра в нас та й не буде, коли царя нема. А ось люди говорять, що якась то Директорія замість царя настала. Та що жінка то не чоловік. Не виведе вона справи на чисте. Нехай би краще оця Директорія віддалася за царя та вкупі правили. Тоді народові може б краще було . . .“

Наші Галичани та Буковинці верталися похнюплені та

прибніті. Деякі з них, ось як Левко Бачинський, Стефаник, Старух — на очах постарілися, а деякі, як старий Сандуляк та слабого здоров'я Шмігельський, таки поважно розхворілися. Я казав випорожнити для них один переділ з вигідними, м'якими лавками, а „евакуовані“ з цього переділу, здорові та молодші делегати, мусіли якось втиснутися в інші кабіни чи приміститися на лавочках, що бувають по коридорах вагонів.

До Винниці не було нам зовсім подорозі, але ми збочили туди з різних причин. Одно — до Винниці їхало чимало Придніпрянців і Галичан, не-делегатів, що були в українській державній службі. Ми відставили їх до тимчасового місця осідку Директорії. А друге — я мав ще бачитися з міністром Чехівським та з отаманом Петлюрою.

LXXV.

У Винниці. — Посольство до Масарика. — Нарешті в Галичині!

Винниця гарне місто. Ріка Бог перетинає його. Широкий Бог шумить по камінних бовдурах, робить пороги. Просторі вулиці, що ведуть до залізничого двірця, висаджені рядами осокорів та плятанів. Кора на них гладка та пятниста — темна з ясними жовтими пятнами, наче шкіра великого вужа-давуна. Взагалі фльора (рістня) в південній Київщині та південному Поділлі дише вже дещо Півднем. Кавуни, баклажани, помідори, величезні соняшники, липи, клени, явори, черемхи, тополі, осокори та плятани. Вулиці в осередку міста пригадують дещо Броди або Тернопіль. Мова на вулицях переважно українська — може тому, що в місті багато втікачів. І Жиди говорять добре по-українськи. А Жиди — це суспільний барометер . . .

Директорія примістилася у найбільшому готелі. Мене запросила Директорія знову на спільний обід. Судячи по накритому столі, ситуація не виглядала розпачливо, але настрій Директорії був поганий. Очевидне було, що вона починає розлазитись. Одиноким, що не подавав виду знеохоти, чи зневіри, був Петлюра. З ним саме я, на його запитання, мав довшу розмову.

Навіть в обличчі повної катастрофи, Петлюра повторяв

те, що говорив на початку повстання проти Гетьмана, на стації у Хвастові, що у нього „погідно на душі“ і що все буде гаразд. А проте навіть його безкритичний оптимізм був захитаний, коли він почав переконувати мене, що Україні треба допомоги від Аліантів, головно від Франції, що стала рішальною силою в Європі. Заходи місії генерала Грекова (в імені Директорії) у французького команданта Одеси не увінчалися успіхом. Цей командант з німецько-жидівським іменем трактував Україну та Директорію так, якби її не було. Треба якось дістатися просто до рішальних французьких чинників.

— Ви, — говорив Петлюра до мене (ми зналися ще з його побуту в Галичині, далеко до війни) — знайомі добре, як я чув, з Масариком та іншими Чехами, ще з парламенту. Чи не піднялися б Ви поїхати від Директорії до Чехії, в місії до президента Масарика та до чеського уряду, шукати їх посередництва до Франції і до Вилсона. Щоправда, Винниченко волів би говорити з Леніном та Чічеріном, але я, Андрієвський та Макаренко маємо іншу думку. Нам треба спертися об Захід, на Аліантів. Ви знаєте добре наші відносини і знаєте також Масарика та інших чеських політиків. Їдьте до Праги, як наш спеціальний посол, шукати звязку, визнання та помочі. А до того в Чехії є фабрики гармат та амуніції Скоди. В нас скоро не стане зброї ні амуніції. Ми додамо Вам фахівця-експерта від артилерії. З ним разом поїдете та допоможете йому розмовитись із Чехами, бо він не знає іншої мови крім російської.

Очевидно — я згодився. Місія не була легка, бо Аліанти гляділи на Україну (Придніпрянщину) як на частину неподільної Росії, що була союзником Аліантів у світовій війні. Але я не міг відмовити. Треба було поспробувати всіх можливостей. Отже я згодився поїхати до Праги. Мені видано повновасть „спеціально уповаженого посла“ від Директорії Української Народньої Республіки з місією до президента Чесько-Словацької Республіки — Масарика, та до влади в Празі взагалі. До того Чехівський вложив на мене ще другу місію, а то відвідати посольства Української Народньої Республіки у Відні, Празі і в Берліні та поінформувати їх про положення в Україні.

Ось так із згаданими повновастями в кишені я залишив

Винницю, хвилеву столицю, при чому покладену на мене місію до презид. Масарика я виконав у лютому 1919 р. Через президента Масарика, першого чеського премера Тусара (мого особистого приятеля) та чеського міністра війни Кльофача (також мого доброго знайомого) я дістався до французького маршала Пелле, бувшого шефа штабу французької армії при маршалі Фошові, бувшого „воєнного високого комісара“ на бувшій австро-угорській території.

З Масариком, Тусаром, Кльофачем та з маршалом Пелле я мав довші розмови про українське питання, а маршалові Пелле я предložив меморіал про Україну, як важливу проблему Сходу Європи. Я і чеські політики помогли мені заінтересувати маршала Пелле питанням української державності і він обіцяв представити справу зі своєї сторони прихильно своїй владі в Парижі. Коли опісля Франція заінтересувалася Петлюрою, то в цьому заважила чимало опінія маршала Пелле. Та про все те не буду тут розповідати, бо лежить воно вже поза межами оцих моїх споминів, які хочу закінчити із моєю резигнацією зі становища Галицького Секретаря закордонних справ. А доконалася вона в день по моему повороті з Великої України до Станославова, дня 13. лютого 1919 р.

Тим часом хочу довести до кінця оповідання про наш поворот евакуаційним поїздом до Галичини. З Винниці до Волочиськ ми їхали чи не дві доби. Посувалися черепашиним кроком. У Чорному Острові (чи в Деражні? — не памятаю вже добре!) мали ми першу зустріч з большевицьким „советом“, що захопив залізничу стацію у свої руки. Нам не стало вугілля і ми мусіли затриматися там, щоб дістати топлива. Та стація обсаджена вже була кількома чи кільканадцятьма большевиками, головно молодими Жидами. Вони думали задержати поїзд і не пропустити його до Галичини. Кажали також, що вугілля нема. І справді його не було. Не було моїм наміром починати з ними боротьбу, хоч я міг при допомозі тих Стрільців, що були в нашому поїзді, здавити їх.

Але я оглядався на сотні жінок і дітей, що їхали в поїзді під мою опікою. Тому я волів „політикувати“ зі „залізничним советом“. Вони - - як я дізнався - - телефонували десь за допомогою. Значить, боялися нас. Користаючи з того, я заключив з ними перемир'я. Ми обіцяли не чіпати їх і стації,

а вони погодилися дати нам поживу і дрова для нашої льо-
комотиви.

За які чотири години наладували ми наш тендер високо
вгору напівсирими дровами. Ці дрова горіли з трудом та пара
вироблялася дуже пиняво. Вкінці з трудом ми рушили вперед
і за кілька годин доволіклися до галицької границі. Коли ми
переступили її та опинилися по галицькому боці, всі віді-
тхнули. Щасливо заїхали в релятивне затишшя. Мене обсту-
пили придніпрянські жінки з дітьми та зі сльозами в очах дя-
кували мені. Я допильнував ще, щоб їх нагородовано як слід
та щоб вони найближчим поїдом відїхали до Станиславова.
Так само, щоб добились до домів усі галицькі делегати. А сам
я поїхав у Станиславів до свого обовязку як секретар закор-
донних справ. Їхав тяжко змучений, по кількох неспаних но-
чах, не скидавши одягу і чобіг через кілька діб. Ось так до-
їхав я до Станиславова --- фізично і духово вичерпаний як
ніколи в житті.

LXXVI.

Закінчення

По нашому приїзді з Києва, відбулася в Станиславові
велика дебата в Українській Національній Раді, велика ча-
стина якої відносилася до нашої зовнішньої політики, зо-
крема до пекучо актуальних її питань. У висліді тієї дебати
я зрезигнував із членства в уряді ЗОУНР. Це прийшло го-
ловним чином у наслідок моїх розходжень із президентом
Петрушевичем щодо нашого ставлення до аліянтської комісії
генерала Бертельмі, щодо думки про перехід Української
Галицької Армії на Велику Україну і взагалі щодо оцінки
положення: перспектив української самостійної мілітарної
та політичної дії під ту пору на Великій Україні.

Я заступав думку, що треба домовитись із комісією
Бертельмі хоч би для того, що така договореність була б
автоматичним визнанням нас в ролі самостійного україн-
ського партнера серед Аліянтів. Я був за те, щоб УГ Армія
відступала на випадок конечности в Карпати, а не за Збруч,
забезпечуючи собі принайменше тиху прихильність і поміч
Чехословаччини. Я оцінював наші реальні шанси за Збручем,

у тодішній ситуації дуже песимістично, бо я знав усю декларативну і паперову вартість усього того, що, зрештою слаба, пропаганда Директорії намагалася роздути до величини фактів, у які багато наших громадян, а навіть політичних діячів повірили, і на цих ілюзіях та на цьому рухомому піску хотіли в своїй несвідомості, чи чуттєвій засліпленості будувати політично-державну будівлю, для чого потрібно було твердого ґрунту.

Оцим я закінчую — покищо — мої спомини.

Все те, що зайшло по моїй резигнації з членства в уряді, лежить уже поза обсягом цих споминів. Я описав ось тут найцікавіший та найкритичніший період історії наших державотворчих зусиль в 1918 і 1919 рр., цебто три перші місяці нашої галицької держави (листопад і грудень 1918 та січень 1919) . Оці спомини творять уже поважну книгу. Якби прийшлося списати повні спогади, то вийшло б з них кілька томів. Чимало дат, імен і фактів уже призабулося, хоч і пам'ять назагал непогана у мене.

Доля поставила мене була в таку позицію, що я в найбільшій мірі з усіх діячів українського державного будівництва з 1917 до 1919 рр. обзнайомлений як з галицькими, так і з надніпрянськими людьми і подіями. Ні один з галицьких політиків не бував стільки разів на Великій Україні, що я, та не слідкував власними очима за розвитком подій над Дніпром, як це я мав нагоду слідити. Також ніодин із Придніпрянців не мав спромоги приглянутись Галичині, так як я Великій Україні. Тому, можу сказати, я міг виробити собі загально-український образ наших визвольних і державних змагань. Цілком природне моє бажання, і не тільки бажання, але й почуття обов'язку — поділитися оцим образом із українським суспільством, а головно з наростаючим поколінням. Нехай воно вчиться на наших помилках.

Споминами, які я оце замикаю, обнято найважливіший час нашої боротьби за волю. В цих трьох місяцях, що про них розказано, нагромадились переважні історичні події, одна по одній, з якоюсь несамовитою, калейдоскопійною швидкістю. Ось вони: 1. листопада (1918) переворот у Галичині; 14. листопада вибух повстання Директорії проти Гетьмана; 21. листопада евакуація Львова нами; 1. грудня передвступна умова у Хвастові про Злуку Земель; 18. грудня візд Дирек-

торії до Києва; 3. січня (1919) затвердження Хвастівської угоди про злуку земель України Українською Національною Радою у Станиславові; 22. січня Злука Земель у Києві; 21. до 28. січня Трудовий Конгрес; 29. січня до 4. лютого евакуація Києва Українцями.

Діапазон подій — як бачимо — кольосальний, дійсно історичний, епічний . . . Рідко де в історії народів світу накопичилося стільки рішальних подій історичної, переломової ваги в такому короткому часі. Скаля вражень, пережитих акторами й авторами цих подій, незрівняна! Від світлих моментів найвищого патріотичного одушевлення, тріумфу та успіху, до чорних хвилин розпуки, зневіри та одчаю. А все те в трьох місяцях! У них ми проголосили спільну державу й армію, вели дві війни на двох фронтах. Але й у них ми втратили дві столиці, втратили майже всю національну територію та зробили дві найфатальніші політичні помилки. Скинули Гетьмана і розпутали цим анархію та відкинули можливість признання нас за державу світовими потугами . . . Хто це все пережив — чимало пережив і чимало досвідчив. Та й пережив народини й упадок нації і трагедію великого, але несформованого, народу . . .

Читаючи це, серце щемить та болить. А переживати це — серце розривалося. Самостійна й соборна Українська Держава була в наших руках. Усі обставини зразу склалися так, що була можливість удержати та закріпити її, здисциплінувати розбурхані маси, налагодити апарат, добути міжнародне признання для неї. Одначе нам не повелось довершити цього. Не повелось не тому, щоб об'єктивно було це неможливо. Навпаки, я твердо переконаний, що в даних обставинах ми мали ідеальну нагоду здвигнути самостійну державу. А не повелось тому, бо суб'єктивно ми не дописали. Не дописав політичний розум.

Не говорю тут про маси. Маси можна було повести, коли б лиш провідники знали, яким шляхом і до якої мети їх вести. Навіть несвідомими або дуже мало свідомими придніпрянськими масами можна було покермувати, якби провідники вдарили були в належну струну — не в струну соціальної, а в струну національної революції. Не в інстинкти класової распри, а в інстинкти боротьби за нашу історичну правду. Не в інтереси пролетаря, а в інтереси та почуття по-

сїдаючого землю господаря-селянина. Та оцього господаря-селянина не було кому зорганізувати й узброїти, бо наша тодішня інтелігенція була невилічимо заслїплена чужою ідеологією із чужого поля — соціалізмом, гаслами клясової боротьби та інтернаціоналізмом. Одна Галичина творила (до певної міри) зїмок. Але Галичина — одна десята частина Великої України щодо населення, а одна п'ятнадцята щодо простору --- замала була, щоб потягти за собою величезний корпус України.

І про армію не говорю. Армія в нас, у Галичині, була --- щодо людського матеріялу --- знаменита; високо патріотична, самовідречена, здисциплінована, хоробра. Та й ця невеличка армія, що залишилася при Петлюрі --- хоч розпачливо мала, як на Велику Україну! --- була ідейна та хоробра. Історія українських армій із 1918 і 1919 рр. виказує незвичайно світлі картини. Хто часом інакше балакає --- каже неправду.

Хто каже, що армія могла добути Львів, але не хотїла чи що там --- той плете крайні нонсенси. Видно, не розуміє речей ні трохи. Не треба забувати, що наш фронт коло Львова був довгий на 20 старокраєвих миль півколом із півдня, сходу і півночі Львова. 30,000 війська, що стояло на ньому, це --- по думці експертів --- було 25% того, чого було треба, щоб узяти місто приступом. Пересунення окружними дорогами наших частин під Львовом з одного кінця боевої лінії на другий брало й дві доби --- тоді як Поляки перекидали свої частини через місто за годину-дві. Наша армія сповнила свій обовязок совісно й до останка.

Та хто недописав у нас, то це були політики. Наші політичні провідники були знаменитими організаторами мас, високоідейними, самовідреченими, безкорисними мужами. Були добрими парламентарними борцями. Були досвідченими адміністраторами. Але вони не мали досвіду в міжнародній політиці; слабо орієнтувалися в міжнародніх відносинах. Вони забували, що міжнародня гра є грою сил, а не правничим процесом. Звичні до парламентарної політики в межах правно влаштованої держави, вони забували, що на міжнародньому полі нема закону, нема права й нема рекурсу чи відклику . . . Забували також про головну максиму міжнародньої політики: Хапай хвилю! Лови, що дасться, і не відкладай! Бо най-

ближча зміна міжнароднього положення може обернутись проти тебе . . .

Брак розуміння міжнароднього положення був основною хвилюючою галицьких політиків. Придніпрянські політики (коли можна їх так назвати) не мали й того досвіду, що галицькі. Придніпрянські соціялісти проявляли на полі міжнародньої політики безмірну, неймовірну, просто дитячу наївність та ігноранцію. Не було з ким говорити.

З таким політичним проводом ми мусіли програти. Наші лідери ані не вмiли зловити хвилини, використати моменту, ані не орієнтувалися, що в наших силах, а що ні. Як діти впиралися при своїх мріях та не вмiли пожертвувати дрібним та підрядним задля важного й основного. Не думали реально, жили патріотичним сантиментом. Жертви нашої Армії йшли не марне при такій політиці. Трагічність цього збільшує ця обставина, що ті політики були високоідейними патріотами. Та до проводу держави самого патріотизму та ідейности рiшуче замало.

Ось так і програли ми. Були на порозі обітованої землі, бачили її і не дійшли до неї. З власної вини. Не нарікаймо на лихих людей, на чужих. Скажiм собі правду, і якщо ми будемо здiбні сказати собі усю правду про нашу боротьбу й причини катастрофи — то ця правда нас визволить.

А однак оці три місяці, що їх я описав, остануть епопеєю в нашій історії. Великі місяці великих зривів, великих змагань та подвигів і великих промахів.

Хоч як болюче згадувати їх, але я щасливий, що я пережив їх — спопею нації, що народжувалась у болях . . .

З М І С Т

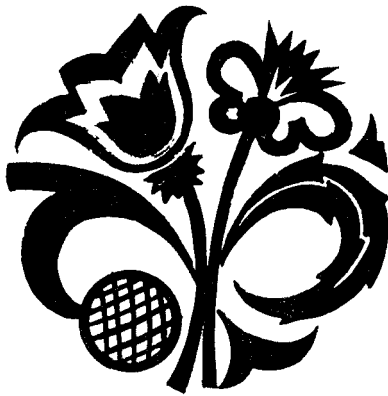
	Стор.
Слово від Видавництва	7
I. Хто організував переворот 1. листопада 1918 р.?	13
II. Перший військовий командант Львова	17
III. Роля УСС	20
IV. Роля української парламентарної репрезентації	22
V. Львів і Київ	26
VI. Труднощі з пляном перебудови Австрії	31
VII. Трійка для переведення перевороту	34
VIII. Політичний провід перевороту і сам переворот	35
IX. Хто пустив та поширив неправду?	43
X. Історична Ніч	45
XI. Як інтерновано намісника?	48
XII. Перший день по перевороті	50
XIII. Перша українська адміністрація	54
XIV. Переговори з польськими консерватистами ...	56
XV. Бої у Львові	60
XVI. Полковник Гриць Коссак командантом Львова	64
XVII. Серед вуличних боїв	66
XVIII. „Перемиря“ і „переговори“ з львівськими Поляками	69
XIX. „Но менс ленд“ --- у Львові	72
XX. До Києва за підмогою	74
XXI. Чому поміч з Києва не прийшла?	78
XXII. Державно-творчий інстинкт галицьких мас ...	82

XXIII.	Стріча зі земельним магнатом	91
XXIV.	На лівому боці Бугу	94
XXV.	На західне пограниччя	99
XXVI.	Крадькома зі Львова за поміччю	104
XXVII.	Гість із Києва	106
XXVIII.	Загублена сотня	108
XXIX.	Втрата Львова	112
XXX.	Рішальна нарада — Місія на Велику Україну.....	115
XXXI.	Справа Василя Вишиваного	118
XXXII.	Як виглядала революційна свобода?	121
XXXIII.	Двоміліонова орда	124
XXXIV.	В розбурханому морі — Історичні місця	129
XXXV.	Формується революційна армія	132
XXXVI.	У Директорії	136
~ XXXVII.	Автономія чи централізм? — Підписання умови про злуку	139
XXXVIII.	У Білій Церкві	146
XXXIX.	Поміч, але спізнена	150
XL.	Серед розбурханого моря	154
XLI.	Штабовики радять — Ми нарешті дома	161
XLII.	Друга моя місія в Україну — Тріумф Директорії	164
XLIII.	До Версалю — Ліквідаційна комісія у Відні. — Кадовбова влада в Тернополі	168
XLIV.	Клопоты молодой держави	172
XLV.	Янівська республіка	181
XLVI.	Бориславська „диктатура пролетаріату“	184
XLVII.	Київські розмови з головою Директорії	185
XLVIII.	Стрілецькі похорони — Зустріч із прем'єром Чехівським	195
XLIX.	Тривожні вісті — Розвал почався	199
L.	Знову в Галичині — Нова столиця — Нова влада	206
LI.	Своя рідна солдатеска	209
ЛІІ.	Українська Національна Рада в Станіславові.....	214
✓ ЛІІІ.	Ратифікація Хвастівської умови	217
LIV.	Перша українська державна парада	220

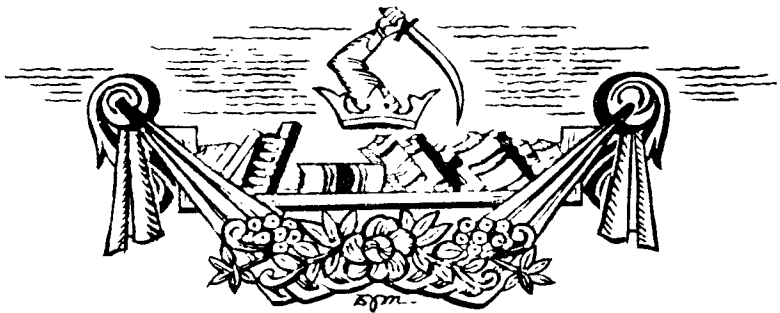
LIV. Дальше організування Секретаріату Закардонних Справ	223
LVI. Антантські місії у Галичині	226
LVII. Подвійна закордонна політика	232
LVIII. Розлад між українськими місіями в Парижі.....	239
LIX. Невдала виправа на Закарпаття	242
LX. Делегати Закарпаття в Станиславові і Києві.....	246
LXI. До Києва	249
LXII. Свято Злуки Земель України	258
LXIII. Ще раз: федерація чи централізм?	261
LXIV. 22. січня 1919 р.	264
LXV. Трудовий Конгрес	273
LXVI. Роля Галичан у Трудовому Конгресі	277
LXVII. Селянська Спілка і Галичани	279
LXVIII. Результати і значення Трудового Конгресу	282
LXIX. В міністерстві Чехівського	284
LXX. Польсько-українська проблема	288
LXXI. Сумерк Директорії	289
LXXII. Евакуація Києва	294
LXXIII. Евакуація Галичан із Києва	298
LXXIV. Тяжкий поворот	301
LXXV. У Винниці — Посольство до Масарика --- Нарешті в Галичині	303
LXXVI. Закінчення	306

У ВИДАВНИЦТВІ „Б У Л А В А “ ПОЯВИЛАСЯ
ВЖЕ НИЗКА ПРАЦЬ НАЙВИДАТНІШИХ
УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ, ІСТОРИКІВ
І ПУБЛІЦИСТІВ — З ІМЕНАМИ ЯКИХ
ЗВ'ЯЗАНА НОВА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА
І ПОЛІТИЧНА ШКОЛА

Просимо з увагою прочитати чергові сторінки, в яких знайдете оповістки про важливі твори української ідеологічної, політичної та історичної літератури, що появились досі у В-ві „БУЛАВА“.

Вячеслав Липинський

ЛИСТИ ДО БРАТІВ ХЛІБОРОБІВ

Стор. 470.

Ціна в оправі \$4.50

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

Стор. 304.

Ціна в оправі \$3.25

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стор. 112.

Ціна в брошурі \$1.00

ПОКЛИКАННЯ ВАРЯГІВ ЧИ ОРГАНІЗАЦІЯ ХЛІБОРОБІВ?

Стор. 114.

Ціна в брошурі \$1.00

● Вячеслав Липинський здобув собі незаперечну опінію найглибшого і найбільшого політичного ума України. Він розв'язує у своїх творах шляхом історіософічної аналізи цілу низку важливих і тяжких соціологічних і політичних проблем українського духового світу та вказує, як розрубувати гордієві вузли трагізму української історії.

Вчення Вячеслава Липинського — це компас, що орієнтує нас серед гущі складних питань нашого минулого і сучасного. Не познайомившись із творами Липинського, не можна нікому, без шкоди для себе і української справи виходити на шлях політичної діяльності.

Дмитро Дорошенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Том I. Доба Центральної Ради

Стор. 453.

Ціна в оправі \$4.50

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Том II. Українська Гетьманська
Держава 1918 р.**

Стор. 509.

Ціна в оправі \$4.50

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Шкільний підручник

Стор. 256.

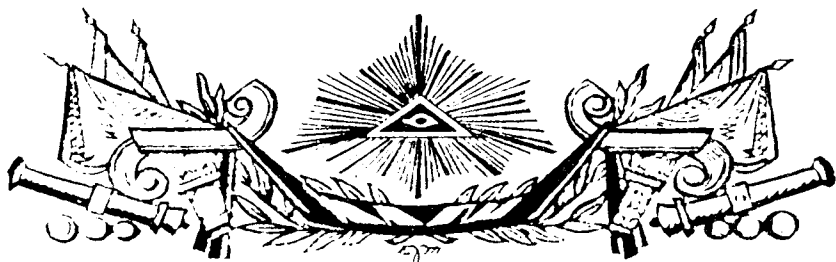
Ціна в оправі \$2.75

ПО РІДНОМУ КРАЮ

Стор. 156.

Ціна в брошурі \$1.50

- Дмитро Дорошенко, визначний учений, політичний діяч і державний муж, має славу найбільш об'єктивного історика періоду державного будівництва України років 1917-19.

Крім згаданих уже творів, появились в В-ві „Булава“ :

ОСТАП ВОЙНАРЕНКО

ДО НОВОЇ ПОЛТАВИ

Стор. 286.

Ціна в брошурі \$2.25

**АЛЬМАНАХ у 20-ліття відбудови
Української Держави**

ЗА ВЕЛИЧ НАЦІЇ

Стор. 186.

Ціна в брошурі \$1.75

СЕРГІЙ ШЕМЕТ

НАЦІЯ В ПОХОДІ

Програмові питання в гетьманській
літературі

Стор. 46.

Ціна в брошурі \$0.75

У підготові до друку є твір:

СТЕПАН ТОМАШІВСЬКИЙ

ПІД КОЛЕСАМИ ІСТОРІЇ